

UN DOCUMENT INÈDIT D'AUSIÀS MARCH, RELACIONAT AMB EL COMTE D'OLIVA I EL MOLÍ DE BENIFLÀ (PALERM, 1453)

ABEL SOLER
Historiador

En les últimes dècades s'ha avançat molt en la documentació de les biografies dels escriptors del 'segle d'or' valencià. Destaquen, en aquest sentit, els diplomataris publicats sobre Ausiàs March o Joanot Martorell, que han aclarit molts aspectes desconeguts fins ara.¹ Tanmateix, els arxius valencians són una territori encara poc explorat i que continua proporcionant documents inèdits, com el que tot seguit presentem. Es tracta d'una cessió de drets jurisdiccionals per part del comte d'Oliva i baró de Rebollet, mossén Francesc-Gilabert de Centelles (àlies 'Ramon de Riu-sec'), al cavaller mossén Ausiàs March, senyor dels llocs de Beniarjó i Pardines, del terme general de Gandia. El document fou signat a Palerm (Sicília), el 1453, per trobar-se allí el comte d'Oliva amb un procurador del cavaller poeta, la petició del qual fou acceptada per aquell.

AUSIÀS MARCH I EL MOLÍ DE BENIFLÀ

Un dels signataris del document –que actua representat per un procurador– és el cavaller valencià i poeta de singular talent mossén Ausiàs March i Ripoll. Posseïa aquest una xicoteta senyoria saforenca, que es correspon amb l'actual terme municipal de Beniarjó. Es tractava d'un feu molt ben poblat de musulmans, que comptava ja amb un xicotet molí, vora Pardines.² Tanmateix, la mare d'Ausiàs, madona Elionor de Ripoll, trobà oportunitat de millorar la senyoria del seu fill –quan aquest encara era menor d'edat– adquirint la se-

1 J. J. CHINER i J. VILLALMANZO, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, Ajuntament de València, València, 1992. J. VILLALMANZO, *Joanot Martorell. Biografia ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995. J. VILLALMANZO, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1999.

2 Vegeu A. SOLER, *Beniarjó, poble de la Safor i senyoria d'Ausiàs March*, Ajuntament de Beniarjó, 2007.

nyoria útil del molí de Beniflà. Se'l coneix actualment com el Molí Vell o molí de la Farina, per diferenciar-lo del Molí Nou (que ara és una sala de convits).³

Exterior del molí d'Ausiàs March, a Beniflà.

L'adquisició del molí s'efectuà el 22 d'octubre del 1418. La senyora de Beniarnjó comprà per al seu fill l'immoble, la mola corrent i molent que contenia, i les terres dels voltants del casal, que conformaven amb ell una sola finca. Els venedors del domini útil –prèvia autorització i cobrament del lluïsmo per part del senyor d'Oliva– foren els hereus del difunt moliner Miquel Doménec, a saber: els seus fills Francesc i Joana, menors d'edat, tutelats pel pare o fabricant de draps de llana Doménec Demís, de Gandia; Pere Iborra i sa muller Antònia, casada en primeres noces amb el difunt propietari, i Pere Ponç i sa muller Peretona, gendre i filla, respectivament, de l'antic moliner. Com s'observa, amb anterioritat al 1418, els propietaris útils eren també moliners o gestors de l'aparell de mòlta. A partir d'aquesta data, no. La senyora, i després el seu fill Ausiàs,

3 F. SENDRA, *Passeig pels molins d'aigua de la Safor*, Edicions del Bullent, Picanya, 2001. A. SOLER, *Beniflà. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Beniflà, 2009.

arrendarien el casal a successius moliners professionals que se'n feren càrrec, a canvi d'un pagament anual en diners o en blat, segons el que s'acordara.⁴

Detall d'un arc islàmic de ferradura, a l'interior del molí.

Ausiàs March era senyor de Beniarjó, on exercí durant molts anys l'alta jurisdicció o mer i mixt imperi, com un baró, per concessió reial. És a dir, que podia jutjar els seus vassalls en delictes civils i criminals, i aplicar-los severes punicions, com alguna que es documenta de tallar el puny a cert lladre. Aquesta jurisdicció s'estenia a l'actual terme de Beniarjó, però no a l'altra banda del camí reial de Xàtiva a Dènia: la via romana que separava –i separa encara– Beniflà de Beniarjó.⁵ Des del segle XIII aquella era una frontera jurisdiccional

4 Arxiu del Ducat de Medinaceli (Toledo), Lligall 173, doc. 2 (Arxiu Històric Municipal de Gandia, microfilm FJ-11/321).

5 E. PLA BALLESTER, "Camino romano en la Safor", dins *Gandia en fira i festes*, 1977, s. p. J. PÈREZ NEGRE, "L'herència viària: el Camí Vell de Xàtiva", dins *El Llibrell. Butlletí del Centre Excursionista de Ròtova*, 9, Ròtova, 1999, s. p.

entre el terme general de Gandia i la senyoria de Beniarjó, d'una banda, i el terme general de la Font d'en Carròs o honor de Rebollet, d'altra. Els moros de Beniflà eren sotmesos a la jurisdicció del comte d'Oliva, i el molí, òbviament, restava dins del territori dels Centelles, fora de l'abast de la jurisdicció d'en March.

De manera que, si els moliners que arrendaven el casal, els clients o la gent que solia congregar-se al molí –autèntic punt de trobada en l'edat mitjana– cometien fraus, enganys, delictes, crims, etc., el propietari del domini útil de la màquina, Ausiàs, no hi tenia cap força. No l'assistia cap dret a l'hora d'actuar per corregir la malifeta. Aquest impediment perjudicava el de Beniarjó, òbviament, i repercutia negativament en el negoci molinar. Però també perjudicava el d'Oliva, que tenia més caps que barrets i no recordaria ja ni per on parava Beniflà. En conseqüència, Francesc-Gilabert no trobà inconvenient a signar una cessió temporal de drets al seu amic March, però amb data de caducitat i amb unes condicions clarament especificades, en benefici d'ambdues parts.

CONCESSIÓ DE JURISDICCIO PEL COMTE D'OLIVA

L'altre signatari del document, com s'ha dit, és el cavaller mossén Francesc-Gilabert de Centelles–Riu-sec i de Queralt, I comte d'Oliva i senyor del castell i honor de Rebollet. Aquest noble participà activament en les guerres d'Itàlia (1433-1458), al costat d'Alfons V el Magnànim. Els serveis militars i diplomàtics el feren creditor de feus a Sardenya –on la família ja tenia possessions⁶ i de prebendes com ara el títol de 'comte', obtingut el 1449. El motiu de la concessió fou la seua arribada triomfal al port de Nàpols després d'haver vençut l'armada de Venècia. L'any 1453, el d'Oliva es trobava a la capital de la Sicília insular o *citra Pharum*, la 'benaventurada urbs' de Palerm –com la titula el notari–, perquè s'estava preparant allí una nova guerra naval. Al cap d'uns mesos tindria lloc l'espectacular batalla de Ponça entre l'estol de la *Signoria* de Gènova i el de la Corona d'Aragó (1454). L'almirall català Bernat de Vilamarí, que dirigia les galeres del rei d'Aragó, amb Francesc-Gilabert de lloctinent, hi obtindria una memorable victòria sobre les forces de la República de Sant Jordi.

Doncs bé, mentre tot açò es preparava a Palerm, al palau on residia el senyor d'Oliva es presentà el notari Bernat Joan, en qualitat de procurador de mossén March, i demanà aquell favor al comte. Segurament, en assabentar-se

6 J. SENDRA I MOLIÓ, *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, 1998.

Ausiàs que Bernat es disposava a viatjar a Itàlia, li havia fet l'encàrrec de trobar mossén Centelles i elevar-li directament la petició: que li fóra grat atorgar alguna sort de jurisdicció sobre el molí de Beniflà al seu senyor útil. El comte, que mantenia bones relacions de veïnat i d'estratègica amistat amb Ausiàs –amb dós tenien interessos comuns; interessos contraris als vilatans de Gandia– véu ací una oportunitat de millorar i reforçar l'aliança, i acceptà la proposta.

Així les coses, el 14 de març del 1453, el mateix notari escripturà la cessió de drets per part del comte al cavaller. El cedent, Francesc-Gilabert de Centelles (o 'Ramon de Riu-sec', com apareix en documents oficials, per exigències testamentàries i de vincle familiar) era senyor jurisdiccional dels vassalls del territori de Beniflà, per ser lloc del terme i baronia de Rebollet, i senyor directe del molí, perquè el seu predecessor sols havia alienat la propietat útil.

Ausiàs March, en un dibuix de Manolo Boix.

El cessionari, Ausiàs, sols posseïa el 1453 el domini útil del casal molinar, pel qual havia de pagar cada any als col·lectors del comtat d'Oliva 20 sous (cens emfiteùtic en diners) i un capó (regal de Nadal), en reconeixement del domini directe o senyoria eminent del comte. Aquest conservava el dret de fadiga (prelació en la compravenda), el dret de lluïme (el 10% del preu, si no volia recuperar ell el domini útil, i passava per tant a un tercer) i el dret de comís (el dret a recuperar íntegrament el molí, per gestió incorrecta, deterioració o abandonament durant anys). Els oficials del comte, a més, eren els encarregats de jutjar els delictes o crims comesos allí, per tal com allò era territori jurisdiccional dels Centelles. A partir d'ara, però, canviarien les coses, perquè el d'Oliva cedí aquesta potestat a March; no sols sobre el casal molinar, sinó també sobre un rectangle de cent vint passes de llarg (109,44 m), comptadores a partir del Camí Vell de Xàtiva, per seixanta passes d'ample (54,72), amb el molí enmig.

Segons les condicions precisades per la part cedent, l'exercici d'aquesta jurisdicció cessaria per voluntat o per mort de qualsevol d'ambdós cavallers. Per la qual cosa deduïm que perduraria fins a la mort d'Ausiàs March, el 1459. Els vassalls del comte d'Oliva, però no els de Beniarjó ni els forasters, restarien exclosos de la potestat atorgada a March, i caldria dur-los a jutjar a la vila de la Font o a la cort senyorial d'Oliva. Es preveia la construcció per part d'Ausiàs March d'un *clos circuhit* o recinte tancat de 120 x 60 passes, per tal de delimitar amb major precisió el nou territori jurisdiccional. I s'especificava, finalment, que, malgrat que mossén March posseïra ara el domini útil i la jurisdicció sobre el molí, el comte continuaria posseint-ne el domini eminent o senyoria directa. Per ratificar el document notarial, el comte hi posà el seu signe, en presència d'un donzell català, un ciutadà valencià i un barber de Palerm, que segurament es trobaria afaitant-lo mentre tractava de l'afer amb el notari.

Anècdotes a banda, ens interessava airejar aquest document –entre els molts que hem anat compilant sobre el comtat medieval d'Oliva–, perquè ens va sorprendre fa pocs anys el molí de la Farina. No sols perquè la part posterior respon arquitectònicament a una reforma del segle XIV o XV (una estampa hidràulica bellíssima, amenaçada per polígons industrials i urbanitzacions de nova planta), sinó també perquè a l'interior conserva murs i arcs de ferradura d'època islàmica. De fet, aquesta propietat privada, juntament amb la Casa Fosca de Potries (partidor d'aigües de la Séquia Reial del Riu d'Alcoi)⁷ i la mes-

7 A. VÁZQUEZ BLANCO, "La Casa Fosca. Potries", dins *Potries en festes*, 2007, pp. 12-15.

quita de Xara (despoblat del terme de Simat),⁸ és una de les comptades construccions que ens han arribat de la cultura d'al-Àndalus. Seria una llàstima que el molí d'Ausiàs March no fóra declarat BIC, estudiat per arqueòlegs i salvat d'una demolició o 'reforma sorpresa', com les que han patit molts monuments en els darrers anys. Esperem que no, pel bé de la Safor i del nostre patrimoni.

VOCABULARI

emfitèutic.- Relatiu a l'emfiteusi, un règim de propietat feudal, regulat pels Furs de València, segons el qual la titularitat d'una terra o d'una casa era compartida entre el senyor directe (que percebia censos en diners i particions de collita, i altres drets) i el senyor útil d'un immoble (que en mantenia a perpetuïtat l'usdefruit i el podia transmetre per herència o compraventa, amb la pertinent llicència senyorial i complint una sèrie de condicions).

fadiga.- En el règim emfitèutic, dret de prelatió del senyor directe en una transacció de béns sobre els quals manté el domini directe.

lluïisme.- En el règim emfitèutic, taxa equivalent generalment al deu per cent del valor de compraventa d'un immoble, que ingressa el titular de la senyoria directa a canvi d'autoritzar la transacció al senyor útil.

mer imperi.- Jurisdicció criminal o alta jurisdicció exercida sobre els vassalls d'una senyoria.

mixt imperi.- Jurisdicció civil o baixa jurisdicció exercida sobre els vassalls d'una senyoria.

senyor directe.- El senyor territorial que gaudeix del domini eminent d'una terra o immoble, amb independència d'haver cedit o no la senyoria útil d'aquest. En cas d'haver-la cedida, rep diners o productes en espècie per part

8 La bibliografia d'aquesta és força abundant. Vegeu, si de cas, J. RIBERA TARRAGÓ, "Los ladrillos moros de Xara", dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 15, Madrid, 1889, pp. 542-549; J. TORRÓ ABAD, "Mezquita de Xara. Simat de la Vallidigna, la Safor", dins *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana (1984-1988)*, vol. 2 (intervencions rurals), Generalitat Valenciana, 1988; J. IVARS PÈREZ, *Estudi previ. Ermita de Santa Anna (mesquita de la Xara, a Simat de la Vallidigna)*, Dénia, 1988; J. IVARS PÈREZ, "De mesquita de Xara a ermita de Santa Anna. Història i procés de restauració", dins *L'Avenc. Revista d'investigació i assaig de la Vallidigna*, 2, Tavernes de la Vallidigna, 1996, pp. 21-32; F. COTILO VILLA, "Estudio estratigráfico de la qibla. Mezquita de la Xara - Ermita de Santa Anna, Simat de la Vallidigna", comunicació presentada a les *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló. Intervencions sobre el patrimoni arqueològic (València, desembre 2010)*, Museu d'Història de València - Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres, i en Ciències, de València i Castelló, 2010.

del senyor útil, en reconeixement de la senyoria directa.

senyor jurisdiccional.- El que exerceix la jurisdicció sobre els habitants d'un territori o senyoria.

senyor útil.- El propietari que té el gaudi de l'usdefruit d'una terra o immoble, en el règim de propietat feudal, amb independència que siga senyor directe o no de dit immoble.

passa.- Mida tradicional del sistema foral valencià equivalent a tres peus o a quatre pams, és a dir, a una alna o vara de la governació de Xàtiva (91,2 cm).

Esquema explicatiu

potestat	abans del 1418	anys 1418-1453	anys 1453-1459
jurisdicció criminal	comte d'Oliva	comte d'Oliva	Ausiàs March
jurisdicció civil	comte d'Oliva	comte d'Oliva	Ausiàs March
senyoria directa	comte d'Oliva	comte d'Oliva	comte d'Oliva
senyoria útil	Miquel Doménec moliner	Ausiàs March arrendador	Ausiàs March arrendador
usdefruit real	Miquel Doménec moliner	moliner arrendatari	moliner arrendatari

TRANSCRIPCIÓ DEL DOCUMENT

Arxiu de Protocols del Col·legi del Corpus Christi,
protocol de Bernat Joan número 26.366, 14 d'agost del 1453

Die martis, XIII^a augusti, anno predicto, M^o CCCC^o LIII°. Panormi

In Dei nomine. Nos, don Ramon de Riu-sech, comte de Oliva, senyor de les baronies de Rebollet e de Nules, e de la vall d'Ayora, en Regne de València; de bon grat e de certa nostra sciència, per molts e agradables plaers per vós, molt honorable mossén Ausiàs March, cavaller, senyor del loch de Beniarjó, a nós çà enrere prestats (e los quals no cessau fer de present, e speram encara en sdevenidor ésser continuats), donam, ab les retencions e condicions davall

expressament compreheses e retengudes, e atorgam en gràcia special a vós, dit mossén Ausiàs March, que, en hun casal de molí fariner, lo qual vós tenui e possehiu quant a la útil senyoria dins terme de la dita nostra baronia de Rebollet (e lo qual és sots directa senyoria nostra a cens de vint *solidos* e hun capó cascuns anys, pagadors en la festa de Nadal e a luïsm e fadigua, e a tot plen dret emphytèotich, segons Furs de València), e dins cent e vint passes de larch, les quals se degen comptar del camí appellat de Xàtiva, lo qual és miger entre los térmens del vostre loch de Beniarjó e dita nostra baronia de Rebollet, vers lo dit molí, e dins xexanta passes de ample, les quals se hagen a comptar de la céquia del dit molí vers lo dit nostre terme de la dita baronia de Rebollet, comprenent-se e cloent lo dit casal dins la dita logintut de cent e vint passes e latitut de xixanta passes, puxats exercir e usar de tota juredicció civil e criminal, alta e baxa, mer e mixte imperi, segons ho possehim nós.

Són les condicions e retencions següents:

Primo, que la present donació dure tant com serà de nostre beneplàcit e voluntat, e no pus avant.

Item, que per mort de nós, dit comte, eo de vós, dit mossén Ausiàs March, e de qualsevol de nosaltres, ço és, de vós o de nós, la present donació sia finida, cessa, extinta, finita e vana; hoc e haguda per no feta ni fermada, en cars no-n fos feta alguna menció, *set ipso facto*.

E que qualsevol de les dites condicions e retencions, tant per mutació de nostre beneplàcit e voluntat, quant per mort nostra, e com dit és dessus, la dita juredicció, *ipso facto*, torne en lo primer e acostumat loch e stat.

E encara excepta en la present donació tots vassalls nostres, la conexença e punició dels quals nostres vassalls a nós e a nostres oficials reservats, romanquen il·leses.

Car nós, per tenor de la present gràcia, a vós, dit mossén Ausiàs March, absent, axí com si fósseu present, lo notari dejús scrit, en loch vostre e per vós, hoc e per tots aquells de qui és o serà interés present, legítimament stipulant e rebent, fem graciosament la present donació de la dita juredicció, ús e exercici de aquella, la qual nós havem en lo dit casal de molí e dins lo clos circuhit de les dites cent e vint passes de longitut e xexanta pases de latitut.

Encara és entés e expressament declarat e retengut que lo dit casal de molí romangua tots temps sots nostra directa senyoria de nostres oficials en la propdita baronia als dits cens, loïsm e fadigua e tot dret emphytèotich, segons fur de València.

E per causa de la dita donació, cedim, cessionam e ab les dites condicions e retencions transportam a vós, mossén Ausiàs March, absent, axí com present,

lo notari stipulant, com dessús, tots nostres drets e accions reals, personals, útils, directes, mixtes, vàries e altres qualsevol a nós pertanyents o pertanyén podents o devents, en e per la dita jurèdició dins los límits dessús designats, constituïnt-vos, *ut supra*, senyor e procurador *in rem propriam*.

E prometem la dita donació e gràcia a nós, dit mossén Ausiàs March, fer, haver e tenir ab les dites condicions e retencions dessús scrites e explicades, romanents a nós e als nostres salvos e il·leses, e de no contravenir per qualsevol causa e rahó, sots obligació de nostres béns e drets, persones e sdevenidors.

Les quals coses foren fetes en la benaventurada urbe de Palerm, a quatorze dies del mes de agost, any de la Nativitat de Nostre Senyor mil quatre-cents cinquanta-tres.

Se[+]nyal de nós, don Ramon de Riu-sech, comte de Oliva, qui les dites coses, ab les dites condicions e retencions, com dessús és contengut, loham, atorgam e fermam.

Testimonis foren presents a les dites coses, los honorables en Gabriel Lobets, de Cathalunya, donzell, e en Vicent Rossell, de Regne de València domiciliat, e mestre Johan de Sanct Jordi, barber de Palerm, comorant en Palerm.

EL CATALÀ A SARDENYA A TRAVÉS DE LA DOCUMENTACIÓ DELS COMTES D'OLIVA (SEGLES XVI-XVII) (1A PART)¹

JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Professor de Valencià i investigador local

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Els dominis sards dels comtes d'Oliva

L'any 1421, Alfons el Magnànim nomenà virrei de Sardenya a Bernat Centelles-Riusech i de Cabrera, senyor del Rebollet i d'Oliva, i li concedí, com a recompensa per la contribució militar i econòmica en les seues empreses bèl·liques, un conjunt de senyoriis situats al nord de l'illa. Després d'una sèrie variacions, els dominis sards dels Centelles quedaren fixats en els feus de Montagut, Anglona, Màrguine, Ósilo i Coguinass,² que venien a sumar-se als que el senyoriu d'Oliva –elevat a comtat l'any 1449, en la persona de Francesc Gilabert de Centelles– posseïa al Regne de València.

Aquells senyoriis sards, que en conjunt foren coneguts com a “Estats d'Oliva” (“*Stati di Oliva*” en la documentació en italià dels segles XVIII i XIX),³ comprenien les localitats següents:

1 Nota prèvia: Per a les cites bibliogràfiques utilitzem, en la majoria dels casos, el sistema “autor-any-pàgina”. La referència completa es pot consultar en la bibliografia final.

Per als diccionaris, mentre no indiquem el contrari, remetem directament a la paraula de què es tracte.

Per a les cites documentals, usem les abreviatures següents:

AHN: Archivo Histórico Nacional.

ARV: Arxiu del Regne de València.

ASC: Archivio di Stato di Cagliari. Seccions: AAR (Antico Archivio Regio); RD (Regio Demanio).

2 Sobre les possessions dels Centelles a Sardenya, v. Anatra (1997), Angius (*Storia di Ozieri*), Bussa (1984, 1985, 1986), Floris (1988), Sendra (1998). Sobre els Centelles i el comtat d'Oliva, v. Camarena (1978), Mestre (1997), Pons (1981).

3 P. e. Angius, en Casalis, *Dizionario*, vol. XIII, p. 828: “[...] Feudi conosciuti complessivamente come Stati di Oliva [...]” (en negreta en l'original).

Montagut:⁴ Ocier (*Ozieri*), Bantina, Pattada, Tula, Berchidda, Osidda, Nule, Alà, Oschiri, Itireddu, Nughedu, Buddusò i el despoblat de Silvas d'Intro.

Anglona: Nulvi, Bulzi, Perflugas, Martis, Sédini, Laerru, Chiaramonti.

Màrguine (*Marghine*): Macomer, Borore, Bolótana, Bortigali, Silanus, Lei, Birore, Mulargia, Dualchi, Nuragùgume. I a més, la Tanca de Padrumannu, extensió dedicada a la cria de cavalls.

Ósilo: els actuals municipis d'Ósilo i Tergu.

Coguinias (*Coghinas*): la vila del mateix nom, hui despoblada. El seu territori abastava, més o menys, els de les actuals localitats de Valledoria i Santa Maria Coghinas.

Mapa 1

Els dominis sards dels Centelles abastaven, doncs, el territori corresponent a uns trenta municipis actuals i estaven situats en les proximitats de quatre ciutats reials: Sàsser, Castell Aragonés (actual Castelsardo), Bosa i l'Alguer.⁵ A finals del

4 *Montagut* és la catalanització del nom sard *Montagudu*, que més tard figura castellanitzat en la forma *Monteagudo* i italianitzat en *Monte Acuto* o *Montacuto*.

5 L'Alguer, pel seu caràcter de ciutat real, no va pertànyer mai a cap jurisdicció feudal. Volem rebatre ací, de forma rotunda, l'afirmació segons la qual l'Alguer "va pertànyer al ducat

segle XVI foren transmesos per herència, vinculats al comtat d'Oliva, a la família Borja, ducs de Gandia, que els mantingueren després que la sobirania de Sardenya passàs al Piemont en 1720 com a conseqüència de la Guerra de Successió. Després foren heretats pels Pimentel (ducs de Benavent) i pels Téllez-Girón (ducs d'Osuna), que els posseïren fins a 1836, any de l'abolició del feudalisme a Sardenya.

A més de la relació feudal que mantingueren amb els dominis que posseïen a l'illa, dos dels titulars del senyoriu (després comtat) d'Oliva exerciren el càrrec de virrei de Sardenya: Bernat de Centelles, de 1421 a 1433, i quasi dos segles després, Carles Francesc de Borja-Centelles i de Velasco, duc de Gandia i comte d'Oliva, del 1610 al 1617.⁶ El seu besnét Pasqual Francesc de Borja heretà en 1679 el marquesat de Quirra, procedent d'una de les branques dels Carròs, família vinculada a Sardenya des dels temps de la conquesta.⁷ Constava d'uns vuitanta pobles, situats al sud-est i al sud-oest de Sardenya, que units a la trentena que componien els "Estats d'Oliva", convertien el duc de Gandia en el feudatari més poderós de l'illa. Però el marquesat fou reclamat per la família Català de Valeriola, que l'obtingué en 1726 després d'un llarg litigi, i després passà als comtes de Cervelló.⁸

Una presència tan llarga dels titulars d'aquest domini a Sardenya (del 1421 al 1836), ha generat una quantiosa documentació que es troba concentrada, majoritàriament, a la Sección Nobleza, Fondo Osuna, de l'Archivo Histórico Nacional (actualment a Toledo), així com als arxius sards (sobretot a l'Archivio di Stato de Càller).⁹ En canvi, a l'Arxiu del Regne de València, la documentació existent

de Gandia", divulgada erròniament per alguns mitjans de comunicació de la Safor a l'octubre del 2010, amb motiu del creuer commemoratiu del 500 aniversari de Sant Francesc de Borja, que féu escala a l'Alguer.

6 Sobre els virregnats de Bernat de Centelles i Carles de Borja, v. Mateu (1964), Sendra (1998). Sobre Centelles en particular, v. Floris (1988), i sobre Borja, Anatra (1987: 331- 352).

7 L'almirall Francesc Carròs, senyor del Rebollet, comandava l'esquadra que Jaume II envià a Sardenya en 1323 per prendre possessió de l'illa. La intervenció dels Carròs, així com dels Centelles, en la conquesta de Sardenya apareix detallada en les *Cròniques* de Ramon Muntaner i de Pere el Cerimoniós, així com en els *Anales de la Corona de Aragón*, de Jerónimo Zurita. Sobre el senyoriu del Rebollet, v. Camarena (1978). Sobre les branques dels Carròs i el seu paper en la història sarda dels segles XIV i XV, v. Anatra (1987), Casula (1982 i 1985), Costa (1973), Floris i Serra (1986), Mateu (1964), Sendra (1998), Serra (1984).

8 Sobre el plet de possessió de Quirra: AHN, Osuna, llig. 3092; llig. 1052 núm. 8, entre altres. També en figura un ampli resum en Angius (Casalis, *Dizionario*, art. "Quirra", v. bibliografia).

9 Italo Bussa (2006) ens presenta un catàleg exhaustiu de la documentació sobre els Estats

sobre els feus sards dels comtes d'Oliva és escassa, i era pràcticament desconeguda abans de la seua divulgació per J. J. Chiner Gimeno (1991).¹⁰

1.2. Objectiu del present treball

El nostre estudi és de caràcter lingüístic, basat en documents en català datats a Sardenya i referents als “Estats d'Oliva” o al seus titulars. No sols tindrem en compte documents datats en poblacions que pertanyien a aquests senyorius, sinó també en altres llocs de l'illa, i relatius als comtes d'Oliva i ducs de Gandia (com és el cas dels pregons del virrei Carles de Borja, datats a Càller, així com algun document relatiu al marquesat de Quirra, durant el breu període en què va pertànyer als ducs de Gandia).

La major part dels estudis sobre el català a Sardenya s'han centrat en el dialecte de l'Alguer, com a únic vestigi encara viu de la llengua implantada a l'illa per la conquesta i colonització catalanes. En canvi, són relativament pocs els treballs que s'ocupen d'aquell català general, avui desaparegut, però usat durant segles pertot arreu de l'illa com a llengua oficial, vinculada al poder polític i a la seua administració, i conservat en els documents. I aquests estudis s'han ocupat sobretot d'aspectes d'història lingüística externa: intensitat de l'ús del català en diferents llocs, èpoques i sectors socials; fenòmens de bilingüisme i diglòssia provocats pel contacte amb el sard o el castellà, etc. Escassegen els estudis de lingüística interna “que permetin de precisar més sobre les característiques del català de l'illa”, com afirma Jordi Carbonell (1984a: 96), que durant molts anys va impulsar l'estudi i la investigació a la seua càtedra de català de la Universitat de Càller. I en la mateixa idea insisteix un altre gran estudiós, tant del català com del sard, Eduard Blasco Ferrer (1989: 329).

El present treball, circumscrit a un període concret (segles XVI-XVII), pretén contribuir a mostrar com era aquella llengua avui desapareguda a Sardenya (llevat de l'Alguer), però present encara arreu de l'illa en documents d'arxiu,

sards d'Oliva continguda als arxius de Càller, Toledo, València i Madrid (Biblioteca Nacional).

10 A l'Arxiu del Regne de València, els escassos documents datats a Sardenya estan inclosos, en la seua majoria, en un volum (Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806), consistent en un llibre copiador de cartes de diverses procedències. Per tant, hem de tractar aquests documents amb les naturals reserves, ja que no es tracta d'originals, sinó de còpies fetes presumptament per escrivans valencians. Tot i que solen reproduir prou fidelment les característiques del català de Sardenya (confusions de vocals àtones, sardismes lèxics, etc.), no poden evitar caure en errors de còpia, sobretot pel que fa a toponims i antropònims sards.

llibres impresos, inscripcions, topònims i centenars de paraules incorporades als dialectes sards.

1.3. La llengua dels documents

Des d'un principi, la documentació administrativa dels "Estats d'Oliva" a Sardenya, a l'igual que la resta de l'illa, es veu emmarcada en un context de diversitat lingüística. L'any 1611, el Visitador Martín Carrillo informava que "en las ciudades principales hablan y entienden la lengua castellana y catalana. La catalana es más ordinaria en este cabo de Cáller por aver más comunicación con catalanes y castellanos; en el otro cabo usan más la italiana y genovesa, por tener más comunicación con Italia y Génova: todos entienden la lengua sarda como la común del reyno, y se conserva tanto en las aldeas que no entienden otra lengua".¹¹

El panorama lingüístic, per tant, és aquest: en primer lloc, la presència de la llengua nativa, el sard, en les diverses variants dialectals. A Sàsser i a la Gal·lura, dialectes italians heretats de l'anterior domini de les Repúbliques de Pisa i Gènova. Després de la conquesta té lloc la implantació del català, que a partir del segle XVI competeix en els àmbits formals amb el castellà, que comença a introduir-se a l'illa. Les llengües esmentades coexisteixen amb el llatí, que continua utilitzant-se com a llengua administrativa, diplomàtica i de cultura, a més de l'ús per part de l'Església. I després del 1720, amb el canvi de sobirania, l'italià anirà introduint-se paulatinament i desplaçant el castellà i el català (aquest últim ja com a llengua residual).

Des del principi de la conquesta de Sardenya per la Corona d'Aragó, el català començà a ésser utilitzat amb caràcter oficial. El primer document públic conservat és una crida del veguer de Cáller, de l'any 1337 (Carbonell, 1993). En un principi, i mentre durà la resistència sarda, la penetració del català tingué lloc sobretot a través de dues ciutats: la capital, Cáller (on, a més de residir el poder polític, s'havia establert un important contingent de catalans) i l'Alguer, repoblada per catalans a partir del 1354 i on la llengua s'ha mantingut viva fins als nostres dies.

La difusió del català fou lenta i no va assolir la mateixa intensitat a totes les zones de l'illa. La mateixa administració catalana feia ús del llatí a més del català.

11 M. CARRILLO, *Relación al Rey Don Philipe Nuestro Señor, del nombre, sitio, planta, conquista, christiandad, fertilidad, ciudades, lugares y gobierno del Reyno de Sardenia*, Barcelona, 1612. Citat per Arce (1960: 125; 1982: 150).

La Cancelleria del jutjat d'Arborea usava preferentment el llatí i el sard. La ciutat de Sàsser i les àrees del nord de Sardenya que havien conegut la dominació pisanca o genovesa es desenvolupaven en un context italià, a més de l'ús documental del llatí. I pertot arreu de l'illa, el sard era usat per camperols i pastors, en les diverses variants dialectals.

Segons Maninchedda (1990: 354), en una primera fase, en què la corona catalanoaragonesa havia concentrat la major part dels esforços en la pacificació i consolidació del seu domini sobre l'illa (tasca que durà més d'un segle),¹² es donava “una situazione di bilinguismo senza diglossia, tendente nelle classi mercantili e nei ceti alti, dato il perdurare di interessi italiani nell'isola, ad un plurilinguismo da terra di frontiera che richiedeva la conoscenza del latino, dell'italiano, del sardo e del catalano”. Aquest panorama sociolingüístic tan complex explicaria el diferent grau de penetració del català a les diverses zones de l'illa.

La ciutat de Càller (i no l'Alguer, com podria semblar en un principi) fou el principal centre d'irradiació de la llengua i de la cultura catalanes a Sardenya. Els conqueridors habitaven la part emmurallada de la ciutat, anomenada el Castell. Els sards, que vivien als *appendici* o suburbis d'Estampaig (act. Stampace), Llàpola (act. Marina) i Vilanova, tenien prohibit residir al Castell o restar-hi després de l'ocàs del sol. A més, no podien formar part de l'Administració municipal; per tal de canalitzar les seues reivindicacions, es constituïren en el segle xv uns “Sindicats” que radicaven als suburbis. Les mesures discriminatòries no serien abolides fins als regnats de Ferran el Catòlic i Carles V (Sorgia, 1984: 51).

Una situació clarament colonial havia de produir, amb el temps, un bilingüisme amb diglòssia a favor del català. A llarg del segle xv aquesta llengua, a més d'esdevenir vehicle de la classe dirigent, o dels immigrants catalans (sobretot mercaders i artesans), “anà penetrant per tota la geografia i per tot el teixit social fins a esdevenir la llengua de l'administració civil i eclesiàstica, parlada i entesa per sectors molt amplis de la població, sobretot, però no exclusivament, a les ciutats” (Carbonell, 1984a: 93). Des dels nuclis urbans s'anà estenent pertot arreu “no pas com a llengua pròpia –tot i que alguns sectors l'adoptaren– sinó com a llengua superposada que ocupà una part important de l'espai d'ús de la llengua escrita”.

L'any 1478 la Corona d'Aragó havia vençut definitivament en la batalla de Macomer la resistència sarda al seu domini. Però al mateix temps començava

12 La resistència dels sards no fou vençuda definitivament fins a la batalla de Macomer (1478), amb la derrota de Leonard d'Alagó, marquès d'Oristany.

a entrar en decadència enfront de la creixent hegemonia castellana, arran del matrimoni entre Isabel i Ferran el Catòlic. Aquesta decadència no impedí que, al segle XVI, la llengua i la cultura catalanes continuassen arrelant a Sardenya fins a deixar un rastre profund. Carbonell (1984a: 93), titlla d'arbitrària la divisió del període català en dues fases, dites "aragonesa" i "espanyola": "En realitat hi ha hagut quatre segles de dominació catalana. No hi produeix una solució de continuïtat el matrimoni de Ferran i Isabel, anomenats Reis Catòlics". I afirma que l'expansió de l'ús de la llengua catalana a l'illa assoleix el seu punt màxim en el segle XVI.

El mateix autor (1994: 13) destaca com a testimoni de la difusió del català a Sardenya, l'intel·lectual Segimon Arquer,¹³ nat a Càller, qui en la seua obra *Sardiniae brevis historia et descriptio*, publicada a Basilea l'any 1549, afirmava que a Sardenya hi havia dues llengües principals: *Tarraconensis seu Catalana*, que predominava a les ciutats, i *Sardorum linguam*, en les zones rurals. Abans de ser cremat a Toledo per la Inquisició en 1571, acusat d'heretgia, Arquer demanà que li enviassen des de Càller alguns documents "en catalán, que es la lengua de mi tierra",¹⁴ per a la seua defensa.

Un altre testimoni eloqüent a mitjan segle XVI és el de Cristòfol Despuig en els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557):¹⁵ "En Sardenya [...] tenen també la llengua catalana, bé que allí tots no parlen català, que en moltes parts de l'illa retenen encara la llengua antiga del regne, però los cavallers i les persones de primor i finalment tots los que negocien parlen català, perquè la catalana és allí cortesana".

En 1565, els Estaments del Parlament sard, reunits a Càller, demanen que els estatuts de les ciutats d'Esglésies, Bosa i Sàsser, que es remuntaven a l'època del domini pisà o genovés, siguen traduïts "en llengua sardesca o catalana".

Pel que fa als àmbits eclesiàstics, cal destacar l'ús generalitzat del català a algunes diòcesis com l'Alguer, Càller, Oristany i Ales en la documentació catedralícia i parroquial (Carbonell, 1994: 12; Pau, 1994). Els estudis realitzats o dirigits

13 Segimon Arquer mantingué correspondència amb Gaspar de Centelles, emparentat amb els comtes d'Oliva i processat, a l'igual que Arquer, per la Inquisició. Un detallat estudi d'aquesta relació (*Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI*) fou presentat pel professor Francesco Carboni, de la Universitat de Càller, en les II Jornades Internacionals sobre la Història dels Centelles i del Comtat d'Oliva (1999) i publicat en *Cabdells*, núm. 3 (2001), pp. 29-60.

14 M. Cocco, *Sigismondo Arquer. Dagli studi giovanili all'Autodafè*, Cagliari, 1987. Citat per Carbonell (1994: 13).

15 Edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1996, p. 52.

per Jordi Carbonell han permès demostrar que aquesta llengua era coneguda i usada durant els segles XVI i XVII entre el clergat rural. I el fet que circulassen llibres de vides de sants de devoció popular, impresos en català, en localitats de l'interior, són un clar testimoni de la coneixença de la llengua en aquelles zones, almenys per part de la gent d'una certa cultura (Carbonell, 1984b: 32).

Però també al segle XVI s'hi introdueix el castellà. El procés que portà la noblesa de la Corona d'Aragó –i en particular al Regne de València– a adoptar la llengua de la Cort castellana, tingué el seu reflex a Sardenya. L'alta noblesa era pràcticament la mateixa: la major part dels senyorijs estaven en mans de famílies catalanes, valencianes i aragoneses, així com els càrrecs de virrei, governadors i altres alts funcionaris nomenats per la Corona, així com les altes jerarquies eclesiàstiques. La introducció del castellà a Sardenya –a diferència de la introducció del català– “no fou deguda a la instal·lació de població de parla castellana, sinó a les instruccions reials, executades sovint per religiosos –en primer lloc per la Inquisició– i sobretot pels bisbes. El fenomen s'accelera a la segona part del segle XVII” (Carbonell, 1984a: 93).

Alguns autors subratllen la importància dels col·legis de jesuïtes en aquest procés. L'any 1561 alguns notables de Sàsser demanaven l'ensenyament del castellà als seus fills en les escoles recentment fundades per la Companyia (Maninchedda, 1990: 361). I Batllori (1984: 101) ressalta el fet que el 1567, el governador del cap de Sàsser, Antoni Bellit, demanava expressament a Sant Francesc de Borja (llavors general dels jesuïtes) que al col·legi d'aquella ciutat es predicara, ensenyara i fins i tot parlara “en español” (sic). El mateix any, Borja ordenava que el castellà fos utilitzat no solament a l'interior de les comunitats jesuítiques de Sàsser i de Càller, sinó també en l'ensenyament impartit pels seus col·legis, i fins i tot en la predicació (Turtas, 1981: 65). L'ex-duc de Gandia ordenava en els seus escrits que “se satisfaga la orden de los reyes y útil de la Yglesia [...] predicando, leyendo y hablando en español”, i que “se procure ablar la lengua española, pues el rey y la tierra lo piden así” (Turtas, 1981: 73).

El procés de reducció d'àmbits d'ús del català a Sardenya fou similar al que tingué lloc a Catalunya i a València, encara que més complex, ja que a més del català i del castellà entren en joc altres llengües com el sard i el llatí (aquest últim com a llengua de cultura en determinats àmbits), a més de l'influx renaixentista provinent de la península italiana. Però sembla que aquest últim incidí més en altres camps de l'art i de la cultura, que no en l'aspecte lingüístic.

Malgrat la creixent difusió del castellà, Carbonell (1994: 11) considera que la presència del català és hegemònica a Sardenya durant el segle XVI i ho és encara en bona part del XVII: continua essent la llengua dels parlaments i

de les lleis que n'emanaven, així com de l'administració feudal (en tenim una bona mostra en el cas que ens ocupa, el dels senyorius dels comtes d'Oliva). I Maninchedda (1990: 360) afegeix que continuava essent la llengua dels notaris, així com dels artesans i dels sectors professionals: en ella foren redactats els capítols dels gremis, així com de les confraries religioses. Però ocupà un lloc marginal i subaltern en l'àmbit literari, tot i que es plasmà en tradicions religioses (els *Goigs* adreçats a la Mare de Déu o a diversos sants, escrits hagiogràfics, el *Cant de la Sibila* conservat a l'Alguer), així manifestacions de poesia popular (com les *Cobles de la conquesta des Francesos*, a l'Alguer).

Batllori (1984: 101) destaca que durant tot el segle *xvi* “el català persisteix com a llengua oficial del regne, de les corts, dels municipis i de les pragmàtiques dels virreis”. Però l'any 1596 apareix la primera pragmàtica en castellà, del virrei valencià Antoni Coloma, comte d'Elda. Malgrat que després hi ha altres pragmàtiques i crides virregnals en català, i que aquesta llengua resisteix en determinats àmbits d'ús, el castellà va desplaçant-lo progressivament com a llengua de les classes altes, i va consolidant-se com a llengua de prestigi i de cultura, així com a vehicle idoni per a la producció literària: “Nel secolo *xvii* la Sardegna acquistò una fisionomia più tipicamente spagnola, e dal punto di vista letterario la cultura isolana fu influenzata soprattutto dalla produzione dei grandi poeti e drammaturghi del Siglo de Oro” (Sorgia, 1982: 166).

La castellanització, que en un principi afectava només sectors de l'estament nobiliari propers al poder reial, s'intensifica en el segle *xvii* i rep una forta empenta, a mitjan segle, amb la política centralista i uniformitzadora del comte-duc d'Olivares. Malgrat tot, Wagner (1951: 29) afirma rotundament que “la lingua ufficiale fu la catalana, fino alla fine del secolo decimosettimo, poi la spagnola”. El mateix autor (p. 185) ens dóna a entendre que la dita substitució no fou brusca, sinó gradual: “Fino al 1600 gli editti si pubblicano esclusivamente in catalano: dal 1602 comincia a fare capolino lo spagnolo; ma la maggior parte dei «pregones» seguita ad essere redatta in catalano, e solo a partire del 1643 lo spagnolo si usa esclusivamente nelle leggi e nei decreti”.¹⁶

Joaquín Arce (1960: 127; 1982: 149) afirma que aquesta data és equivocada, ja que encara hi ha pregons en català fins al 1688. Precisament un dels documents que hem analitzat és un pregó posterior al 1643, datat el 23 de febrer del 1647 i signat pel virrei Lluís Guillem de Montcada. En canvi, en trobem un altre del mateix virrei, publicat a l'agost del mateix any i en caste-

¹⁶ Wagner cita ací G. SIOTTO-PINTOR, *Storia letteraria di Sardegna*, Torí, 1843-1844, vol. I, p. 108.

llà.¹⁷ L'ús d'aquesta llengua és cada vegada més freqüent en pregons posteriors, fins a esdevenir l'única usada a finals del segle.

En els actes dels parlaments, el català continuà utilitzant-s'hi, sol o acompanyat del castellà o del llatí, fins a l'últim que tingué lloc en 1698-99 (Toda, 1890: 226).

A Sardenya la castellanització afectà especialment l'administració eclesiàstica a partir de mitjan segle XVII, degut a la forta pressió de la Inquisició i de la jerarquia, en detriment no sols del català, sinó també del sard (Carbonell, 1994: 14). Abans hem parlat del paper dels jesuïtes en aquest procés. Fins i tot a l'Alguer, on el català estava tan arrelat, la Companyia de Jesús utilitzà el castellà en el col·legi de Sant Miquel.¹⁸

Però els jesuïtes no foren els únics religiosos que impulsaren l'ensenyament en castellà a Sardenya. El fundador de les Escoles Pies, José de Calasanz, escrivia l'any 1640: “[...] Se deberá enseñar en lengua española y se formarán sujetos buenos para Cataluña, por ser dicha isla dependiente de Cataluña” (Arce, 1960: 101; 1982: 119). Notem com, segons la concepció del religiós, els “sujetos buenos para Cataluña” han de ser aquells que dominen la “lengua española”; la catalana brilla per la seua absència.

Carbonell (1984b: 21) destaca el paper jugat per un arquebisbe de Càller, Bernardo de la Cabra, que en les *Instrucciones para los curas* (1642) recomanava implícitament l'ús del castellà als registres parroquials. A diferència de les altes jerarquies i de determinats ordes religiosos, que solien fer ús del castellà, els membres del baix clergat es trobaven més familiaritzats amb el català o el sard, i solien cometre molts errors en l'escriptura del castellà, a més d'introduir-hi catalanismes i sardismes.

Pel que fa a la documentació dels comtes d'Oliva, no podem precisar amb exactitud quan comença l'ús del castellà. Podem assegurar que durant l'època dels Centelles (fins a l'acabament del segle XVI) les llengües normals de l'administració feudal són el català i el llatí, mentre que els documents en sard són escassos i d'abast local, i el castellà apareix només de forma esporàdica. Però quan el comtat és heretat pels Borja, ducs de Gandia, sí que es nota un augment significatiu de l'ús del castellà (encara en posició minoritària) en la

17 ASC, AAR, C4.

18 En l'església de Sant Miquel, a l'Alguer, es poden veure dues inscripcions en castellà datades en 1612 i referents al capità Jeroni Ferrer, qui donà els béns per a la fundació del col·legi dels jesuïtes. Sobre la sepultura figura aquest text tan macabre: “Y tu, hermano, mira por ti y vive como hombre que has de morir, que yo fuy como tú eres, y tú serás como yo soy”.

documentació durant la primera meitat del segle XVII. En canvi, són en català els pregons o crides del virrei Carles de Borja (del 1611 al 1617), així com les actes del Parlament convocat per ell en 1613. Durant la segona meitat, el castellà va imposant-se paulatinament, de manera que en l'últim quart del segle desplaça quasi totalment el català.

Malgrat tot, en el conjunt de Sardenya, l'ús del català als documents notarials es manté al llarg del segle XVII i encara a principis del XVIII,¹⁹ encara que amb una forta disminució després de la imposició del paper segellat en castellà per Felip V en 1718 (Armangué, 1987: 116). Sardenya, que havia passat a poder d'Àustria en 1713 i havia estat recuperada per Felip V en 1717, fou ocupada de nou per Àustria en 1718, i cedida en 1720, per la pau de la Haia, al ducat de Savoia, la cort del qual residia a Torí.

Curiosament, el pas a la sobirania piemontesa accelerà i consolidà la castellanització (l'italià tardaria encara algunes dècades a imposar-se). Segons Armangué (1987: 120), “la substitució lingüística dirigida per les autoritats s'esdevé precisament quan el Regne de Sardenya ha deixat de pertànyer a la Corona d'Aragó, i per tant, a l'Estat Espanyol: seran països estrangers els que provocaran el canvi al castellà, canvi a què tant s'havien resistit els notaris si més no per fidelitat a un costum”²⁰

El castellà, per tant, continua essent llengua oficial a Sardenya després del 1720, i fins al 1736, és l'única usada en els edictes o pregons dels nous governants piemontesos. Més endavant es publiquen edictes en versió bilingüe, però encara n'apareixen alguns exclusivament en castellà; l'últim data del 1766. Després, ja s'hi utilitza només l'italià (Mancini, 1948: 173). L'any 1764, el govern de Torí havia ordenat l'ensenyament en italià a les Universitats de Càller i de Sàsser, i el seu ús exclusiu als tribunals (Wagner, 1951: 187). Però el castellà seguí usant-se en documents administratius i notarials, cada volta amb menor intensitat, durant tot el segle XVIII i encara a principis del XIX. Segons Wagner (1922: 225) els últims documents públics en castellà a Sardenya daten del 1824, però Armangué (1996: 30) parla de registres parroquials datats el 1833 a Sanluri, i encara a mitjan segle XIX a Nuragus, a la diòcesi d'Oristany.

Pel que fa al català, encara podem trobar-hi algun document notarial després del 1720: en 1727, el notari callerés Salvador Jagaluny i Porcella dicta el

19 Sobretot en la part meridional, com indica Wagner (1951: 185), tot citant G. Cossu, *Della città di Cagliari. Notizie compendiose sacre e profane*, 1780, p. 211.

20 Arce (1960: 128) diu al respecte: “Y la paradoja se da entonces [siglo XVIII]: el español se hace lengua común, por todos conocida, en Cerdeña, precisamente en el siglo en que deja de ser española.”

seu testament en aquesta llengua (Carbonell, 1984a: 95).²¹ Armangué (1987: 118) cita encara alguns documents datats a la zona de Lanusei, posteriors al 1730; l'últim d'ells és del 1735.

L'últim document públic imprès en català que coneixem –fora de l'Alguer i sense relació amb aquesta ciutat– és una reedició dels *Capítols de Gràcia* atorgats pels marquesos de Quirra als seus vassalls, datada en 1738 (Wagner, 1951: 185).

Carbonell (1984b: 30) resumeix així el procés de substitució lingüística a Sardenya: “El català durant el darrer terç del segle XVII i el primer del segle XVIII, havia passat del nivell A de llengua dominant al nivell B, que compartia amb el sard. L'espanyol, en aquests moments, hi ocupa preferentment l'espai de llengua dominant que fins aleshores havia ocupat el català. Per a les noves autoritats piemonteses, civils o religioses, és clar que el català no tenia cap prestigi.”

A l'Alguer, últim reducte catalanoparlant i seu d'una diòcesi, es mantingué encara el català als *Quinque Librorum* en temps dels Savoia, i continuà essent usat pel clergat fins ben entrat el segle XIX. Quant a l'administració civil, Caria (1991: 125) afirma que l'ús de l'alguerés va acabar el 1829 amb els *Registres de Barrancheleria* (guàrdia rural).

Encara en 1850 es va imprimir a Càller, per encàrrec de Pere Rafael Arduino, bisbe de l'Alguer, un catecisme en català,²² considerat per Eduard Toda (1890: 81) com l'últim llibre en aquesta llengua imprès a Sardenya, abans del restabliment dels contactes culturals entre l'Alguer i Catalunya a finals del segle XIX.

Ni la castellanització ni la posterior italianització aconseguiren esborrar a Sardenya la petja del català. De fet, no ha desaparegut de l'illa: es manté viu, com sabem, a la ciutat de l'Alguer, encara que en perill d'extinció. I a la resta de Sardenya es pot detectar la seua influència: uns quatre mil catalanismes en la llengua sarda actual (Paulis, 1984: 163), a més de vestigis conservats en la toponímia de l'illa i en els cognoms dels seus habitants. I encara queda la memòria del seu prestigi cultural i social en la frase *no šidi su gadalanu* (no sap el català), aplicada a una persona que no sap expressar-se bé (Wagner, 1922: 223).

21 En la mateixa pàgina, l'autor presenta una llista de notaris de diverses localitats sardes que en les dues primeres dècades del segle XVIII redactaren els seus documents en català.

22 *Breve compendi de la Doctrina Cristiana, reimprimit amba algunas correçions y adjuntas del Catechismu Romà per ordre dell'Il·lm. y Rev. Monseñor D. Fr. Pera Rafèl Arduino, Bisba de Alguer y Unions, ecc. ecc. - Caglier. - En la empremta Timon. - 1850.*

1.4. El nom aplicat a la llengua

En els documents que hem consultat no es fa al·lusió al nom de la llengua en què estan escrits, per la qual cosa hem de recórrer a altres fonts, com són les cites d'autors dels segles XVI i XVII.

Ja hem citat abans el cas de Segimon Arquer, que parlava de *Tarraconensis seu Catalana* en referir-se a la llengua que predominava a les ciutats, o del “catalán, que es la lengua de mi tierra”. També la decisió del parlament sard, en 1565, de traduir els estatuts de determinades ciutats, “en llengua sardesca o catalana”.

El jesuïta portugués Francisco Antonio informava en 1561 que “en la ciudad de Cáller y del Alguer la ordinaria y común es la catalana” (Turtas, 1981: 61). I el mateix any, el seu superior Baltasar Pinyes afirmava que a Sàsser “se hablan cuatro o cinco lenguas: quién catalán, quién castellano, quién italiano, quién corso, quién sardo” (Turtas, 1981: 64).

Sant Francesc de Borja, escrivia en 1588 a un preposít de la Companyia de Jesús que a Sardenya “la lengua catalana y la castellana son allí amadas y entendidas” (Turtas, 1981: 75). I el provincial Acquaviva, també dels jesuïtes, deia en 1594 que els alguerosos “tienen condición seca como catalanes, que todos lo son, y hablan lengua catalana entre sy, aunque con nosotros hablan la castellana” (Turtas, 1981: 78).

Recordem el que deia el Visitador Martín Carrillo en 1611: “en las ciudades principales hablan y entienden la lengua castellana y catalana.” I l'historiador sasserés Francisco de Vico afirmava en 1639 que el sard “es la lengua antigua, que la que oi continuamente se usa es más la Castellana, conservándose en algunos lugares más vezinos a Italia la Italiana, aunque no tan perfeta, y en otros la Cathalana, o Valenciana, de que mezclan vocablos”.²³

Quan Sardenya passà a la Casa de Savoia en 1720, el nou rei Víctor Amadeu II informava al virrei, baró de Saint-Rémy, que “il linguaggio ordinario praticato ne' tribunali per gli ordini, è lo Spagnolo, od il Cattalano”, i que l'italià era entés en les ciutats i en les relacions comercials.²⁴

Com podem observar, el nom utilitzat per a designar la nostra llengua a Sardenya és el de “catalana”, alternant en algun cas amb un sinònim: “Tar-

²³ F. VICO, *Historia General de la Isla y Reyno de Sardeña*, Barcelona, 1639, 1a part, cap. 10, pp. 50 i 51.

²⁴ “Istruzioni ai viceré”, 21 maig 1720, dins *Loddo Canepa, Dispacci di corte, ministeriale e vice-regi concernente agli affari politici, giuridici ed ecclesiastici del Regno di Sardegna (1720-1721)*, Roma, 1934, p.13. Citat per Armangué (1996: 32).

raconensis” per a Arquer, o “Valenciana” per a Vico. Aquest últim exemple reflecteix el particularisme onomàstic arrelat al regne de València des del segle XV, que no suposava cap obstacle per al reconeixement de la unitat lingüística (Ferrando, 1980: 62).

1.5. Les llengües en contacte amb el català

1.5.1. El sard

Segons Michelangelo Pira, la presència d'almenys dues llengües ha estat una constant en la història de Sardenya: “La prima [lingua], quella locale, è estremamente povera, quando non del tutto priva di testi scritti. L'altra è sempre la lingua di gruppi dominanti esterni che conoscono e praticano la scrittura”.²⁵ De fet, la llengua sarda s'ha trobat, durant segles, en una situació de diglòssia enfront d'altres llengües de procedència externa (català, castellà i italià) vinculades al poder polític, a més de l'ús del llatí com a llengua diplomàtica, eclesiàstica i de cultura.

Mapa 2

²⁵ M. PIRA, *La rivolta dell'oggetto. Antropologia della Sardegna*, Milano, 1978. Citat per Cossu (1990: 10).

Quan els romanistes parlen de “llengua sarda”, solen excloure del conjunt de dialectes sards els parlars més septentrionals de l'illa (gal·lurés i sasserés), a més del ligur de les illes de San Pietro i San Antioco,²⁶ i del català de l'Alguer. Segons el pare de la lingüística sarda, Max Leopold Wagner, el gal·lurés i el sasserés (situats en zones abans dominades per Gènova i Pisa) s'inclouen en el grup dels dialectes italians, per bé que ambdós presenten trets fonètics i lèxics comuns a la resta de dialectes illencs. El gal·lurés és bàsicament un dialecte cors, mentre que el sasserés és “un toscano corrotto con qualche traccia genovese e con non pochi vocaboli sardi” (Wagner, 1951: 394).²⁷ Una de les característiques més fàcils de notar en ambdós dialectes (a més de l'article *lu* <*illum*, enfront del sard *su* <*ipsum*) és el plural acabat en vocal, característic dels dialectes italians, en contrast amb el plural en -s propi del sard (Blasco, 1986: 20).

Pel que fa als dialectes sards pròpiament dits, se'ls agrupa tradicionalment en dos grans blocs: logudorés i campidanés, cadascun d'ells amb diversos subdialectes. En general, el logudorés s'ha mantingut més conservador respecte del llatí,²⁸ mentre que el campidanés és més innovador i obert a influències externes. Per posar un exemple, el logudorés sol conservar el so velar de [k] del llatí clàssic davant [e, i] (*kélu*, *kèna*), mentre que en campidanés s'ha palatalitzat en [tʃ] (*cèlu*, *cèna*). Wagner (1951: 49) i Sanna (1957: 209) atribueixen aquesta i altres innovacions a l'influx toscà durant la dominació pisana a Càller, des d'on es van estendre per la Sardenya meridional. A la diferenciació entre ambdós dialectes ha contribuït a més, segons Sanna (1957: 196), la major abundància de préstecs catalans al campidanés, mentre que el logudorés registra un major nombre de castellanismes, qüestió que ha estat revisada posteriorment.

No pretenem fer ací una descripció de les característiques del sard i els seus dialectes, que han estat tractades amb profunditat per diversos especialistes;²⁹

26 Comprenen les localitats de Carloforte i Calassetta, poblades l'any 1737 per genovesos procedents de l'illa de Tabarca (situada prop de Tunis) i per tant, del mateix origen dels que poblaren Nova Tabarca, enfront de la costa d'Alacant.

27 Massimo Pittau (1978: 11) posà en dubte la tesi de Wagner, tot afirmant que estava realitzant un estudi del qual anticipava la conclusió que “il sassarese è un dialetto sardo fortemente italianizzato”, hipòtesi que altres autors, com Corda (1979: 47) consideren poc convincent.

28 Dins del logudorés, Pittau (1972: 7) destaca el nuorés com a “il piú arcaico e il piú fedele al latino”.

29 Podem citar, entre altres, Wagner (1922, 1951 i 1960), Porru (1811 i 1832), Spano (1851), Sanna (1957), Pittau (1972 i 1978), Corda (1979), Blasco (1984a, 1986 i 1994). (v. referències en bibliografia).

només en farem referència en trets puntuals, quan detectem sardismes de qualsevol tipus en els textos en català que analitzarem.

Pel que toca als antics “Estats d’Oliva”, el dialecte logudorés abasta la major part del seu territori: Montagut, Màrguine, part d’Ósilo i quasi tota l’Anglona; les localitats de Tergu (comtat d’Ósilo), Sédini (Anglona) i la desembocadura del Coguinas cauen dins d’una zona de transició entre sasseres i gal·lurés (Bottiglioni, 1949: 859-860).

En general, els sardismes que podem trobar en documents en català datats en localitats dels “Estats d’Oliva” i en la veïna ciutat de Sàsser, provenen del logudorés o del sard comú. En canvi, en documents datats a Càller (com els pregons del virrei Carles de Borja) podem detectar préstecs del campidanés, com veurem en l’apartat 2.3.5.

Sobre la vitalitat del sard a l’època que estem estudiant, recordem l’informe de Martín Carrillo (1611): “todos entienden la lengua sarda como la común del reyno, y se conserva tanto en las aldeas que no entienden otra lengua”. I Batllori (1984: 99) afirma que “[...] Fins i tot durant el segle XVII, la immensa majoria dels sards, fora de les ciutats, no coneixien una altra llengua que el sard; i no pas com a llengua parlada tan solament, ans també com a llengua notarial”.

Hem de precisar que l’ús documental del sard variava segons les zones. En algunes, com Lanusei (Armangué, 1987: 108) o Masullas (Pau, 1993: 115), era escassíssim, tot i ser la llengua de la majoria de la població. En canvi, en altres, era majoritari: segons Maria G. Cossu (1990: 17-21), a la diòcesi de Bosa el 71’8% dels documents notariais emesos durant tot el segle XVII són en sard, enfront del 20’6% en català, el 6,1% en castellà (a partir del 1665), l’1’4% en llatí i el 0’2% en italià. Quant a la documentació eclesiàstica, el percentatge de l’ús del sard en la dita diòcesi és molt més alt: arriba al 95%. La llengua escollida depèn de l’àmbit d’ús: el sard predomina en la documentació privada (compravendes, permutes, *àpoques*, testaments...) mentre que el català –i més tard el castellà– es reserva per a l’administració pública (actes municipals, registres, contractes en què intervenen les institucions, etc.).

El caràcter cooficial (almenys simbòlic) que li era reconegut al sard es reflecteix, una vegada més, en la proposta dels Estaments en 1565, de traduir els estatuts d’algunes ciutats “en llengua sardesca o catalana”. A Sàsser, on es parlava un dialecte italià que havia desplaçat el sard logudorés, aquest continuà usant-se en la documentació oficial, al costat del llatí, fins al 1649 (Wagner,

1922: 223-224; 1951: 185-186).³⁰

Segons indica Turtas (1981: 78), els mateixos jesuïtes que havien establert l'ensenyament en castellà als seus col·legis eren partidaris d'utilitzar el sard per a les predicacions en les zones rurals "por el fruto que seguirá de los sermones en lengua propia especialmente en las villas". Quant al clergat secular, acostumava a usar el sard per a la instrucció religiosa de base; tant és així, que els bisbes de Càller, Oristany Ales i Empúries (act. Castelsardo) ordenaren que les pregàries i les fórmules fonamentals de la fe fossen ensenyades només en sard (Cossu, 1990: 12).

Pel que fa a l'ús literari, el conreu del sard es limita quasi exclusivament als gèneres populars: la cançó i la rondalla. Pel que fa a literatura culta, al segle XVI només destaquen les obres poètiques del sasserés Jeroni Araolla: *Sa vida, su martiriu et morte dessos gloriosos martires Gavinu, Brothu e Gianuariu* (1582) i *Rimas Spirituales* (1597).

Quant a la documentació dels comtes d'Oliva, l'ús del sard és minoritari en comparació amb el català, llatí o castellà, malgrat ser la llengua materna de la immensa majoria dels seus vassalls. No hi falten, però, documents administratius i comptables en aquesta llengua; per citar-ne un parell d'exemples, un *Registru de su deguinu de sos porcos [=delme dels porcs] de sa p[re]s ente Incontrada de Montagudu de su annu de milli quimbiguentos ottanta bator* (1584),³¹ o un *Conto de sos homines cumandados pro servicios de sa Corte* (1587).³²

Com veurem més avant, el català usat a Sardenya presenta molts sardismes. Però la influència ha estat mútua. Segons Wagner (1951, 185-186), l'influx del català sobre el sard ha estat major a la part meridional (dialecte campidanés), mentre que a Sàsser i al Logudor l'arrelament fou més feble i en canvi, es registra una major influència del castellà. Aquesta postura ha estat revisada per estudis més recents (Turtas, 1981; Romero, 1983; Carbonell, 1984b; Paulis, 1984; Blasco, 1989; Armangué, 1987; Cossu, 1990; Pau, 1993), que han vingut a demostrar que el panorama lingüístic a Sardenya era més complex, i que la influència catalana es registra pertot arreu de l'illa.

30 Els Estatuts de la República de Sàsser, promulgats després que aquesta ciutat es deslliuràs del domini pisà en 1316, foren traduïts del llatí al logudorés (Moreno i Peira, 1979: 400).

31 Observem la grafia catalana emprada en els mots *deguinu* i *quimbiguentos*; segons la proposta d'ortografia sarda de Pittau (1978), s'escriurién *deghinu* i *kimbighentos* (o *kimbikentos*). I segons l'ortografia de la *Limba Sarda Comuna* (adoptada oficialment en 2006), *deghinu* i *chimbighentos*, respectivament.

32 ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 506-506v.

1.5.2. El llatí

Llengua per excel·lència de l'administració durant segles, el seu ús documental continua als segles XVI i XVII en bona part d'Europa, al costat de les llengües vulgars. Aquestes solen registrar, en l'àmbit administratiu, una influència molt directa del llatí humanístic, en particular en la sintaxi, amb la inclusió de fórmules fixes i d'un vocabulari especialitzat (Sastre, 1989: 725).

Marina Romero (1983: 456) afirma que el llatí era elegit per als documents que exigien un major rigor formal (procures, censals, etc.) o en què intervingueren autoritats eclesiàstiques. Armangué (1987: 105) comenta com al llarg del segle XVII el castellà va apoderant-se d'aquests àmbits i limita l'ús del llatí a les màximes autoritats civils.

En els documents en català, observem l'ús freqüent del llatí en la datació (*Die..., mensis..., anno a Nativitate Domini..., in Civitate...*); en fórmules introductòries com la clàssica *In nomine Domini noverint universi* o semblants; acompanyant les firmes d'autoritats, escrivans i notaris (*sig+num mei*); enumeracions (*primo, secundo, item...*), declaracions (*et dixit...*) i expressions diverses (*dicto die, immo, de verbo ad verbum, largo modo, simul et in solidum*, etc.). També solen aparèixer en llatí fragments llargs i paràgrafs sencers que requereixen una certa solemnitat, com és el cas de sentències i resolucions, així com alguns afegits o diligències notariales al final dels documents.

En alguns casos, podem detectar-hi algunes interferències de tipus gràfic amb el català: *fiçi* (1561), *sich* (=sic, 1611), *tunch* (=tunc, 1631). El mot *visitatione* (1561) sembla reflectir la pronúncia "a la catalana" (amb *s* sorda) de la terminació *-tione*.

1.5.3. El castellà

La implantació progressiva d'aquesta llengua no degué produir-se sense problemes. Per als escrivans sards, sobretot en zones rurals, no resultava fàcil acostumar-se al nou codi: tant en registres parroquials com en documents notariales, els primers textos en castellà són plens de catalanismes i de sardismes. Armangué (1987: 106) cita com a exemple un document de 1670 (el més antic en castellà que es troba en la *Tappa* notarial de Lanusei): "Siendo Vuestra Merced servido puede continuar auto de que el llevador desta tiene en su poder y resebido (sic) de mí lo (sic) número de sien (sic) sesenta y hun pegus [=caps de bestiar, en sard] de ovella (sic)".

També al nostres documents podem observar interferències, com en un

afegit en castellà al final del doc. de 1649: “[...] Que salgan todos los contenidos en la petición (sic) del Regidor del estado de Oliva, de la Villa de Ossier con sus familias dentro de treinta (sic) dies (sic) y que vendan sus bienes inmuebles (sic) [...]”.

Observem que, en els dos textos citats, les grafies dels mots *resebido*, *sien* i *petición* reflecteixen la pronúncia del *seseo*, en una època en què els primitius fonemes alveolars /ts/ i /dz/ ja havien evolucionat cap a l'interdental /θ/, en mots com *cien* o *brazo* (Menéndez Pidal, 1904: 113; Lapesa, 1991: 373). Mancini (1948: 175) destaca el “sesismo nello spagnolo di Sardegna” i cita exemples com *desir*, *dies* (=10), *rasón*, *sinco*, *cabessa*, *conossido*, *plassa*, *pertenessientes*, *trosso*, etc. Aquest fenomen no afectava només el castellà pronunciat per sards, sinó també per catalanoparlants.³³

El mateix autor assenyala la manca del grup *-cc-*, que perd el seu primer element velar: *aciones*, *acessorios*, *elecciones*, *refación*. Com que aquesta reducció, explicable per la influència sarda, també es dona en els textos en català, ens n'ocuparem més endavant. També a la influència sarda –i la italiana posterior– es pot atribuir l'assimilació de *-ct-* a *-tt-* en mots com *effetto*, *atto*, *attual*, *prefetto*, etc.

El castellà, a l'igual que havia fet el català, deixà centenars de mots incorporats als dialectes sards (Wagner, 1922: 226-265 i 1951: 183-244; Paulis, 1984). I alguns d'aquests castellanismes, com /alkáide/ o /baráttu/ serien transmesos a través del català (Blasco, 1984a: 163).

La presència de castellanismes en l'alguerès actual és major del que molts lingüistes havien suposat, segons afirma Manunta (1989: 616-619). I segons Blasco (1984b: 169), alguns han entrat a través del sard: *legu* (de *luego*), (*a*) *pusementu* ‘cambra’, *feu* ‘lleig’ (curiosament, en el sard meridional es manté el catalanisme *létju*).

1.5.4. L'italià

A més dels dialectes de filiació italiana existents al nord de l'illa (gal·lurés i sasserés), en diversos parlars sards es detecta l'influx heretat de les antigues colonitzacions genovesa i pisana.³⁴ Les ioditzacions com *plenu* > *pienu*, *flam-*

³³ Un exemple el tenim en el *Libre de Antiquitats de la Seu de València*, on es detecten moltes confusions gràfiques en la transcripció de cartes i documents en castellà, segons indica Martí (1994: II, 374).

³⁴ Blasco (1984a: 133) anomena aquest procés “toscanizzazione primaria” de Sardenya, citant I. LOI CORVETTO, *L'italiano regionale di Sardegna*, Zanichelli: Fenomeni linguistici 2,

ma > *fiama* en logudorés septentrional, així com la palatalització de /k/ davant *e-i* en campidanés (*celu* [tʃélu]), són alguns dels trets fonètics característics d'aquesta influència.

Malgrat tot, als segles xvi i xvii la majoria dels sards desconeixien l'italià (Arce, 1960: 125; 1982: 147), fins al punt que era considerat una llengua estrangera a Sardenya. Recordem la petició dels Estaments en 1565, de traduir al sard o al català els estatuts d'algunes ciutats, tot al·legant que “no convé ni és just que lleys del regne stiguen en llengua strana”. La presència de l'italià a l'illa en aquella època es limitava a una minoria culta, a més dels mercaders, religiosos i professionals de distintes arts i oficis, provinents de la península italiana i establerts sobretot a les ciutats. Armangué (1996: 33) parla de colònies d'immigrants genovesos que aconseguiren penetrar en els sectors comercials i administratius més importants.

Wagner (1951: 188) afirma que, als segles xvi i xvii, la cultura a les ciutats sardes era “essenzialmente spagnola”, així com els costums i la moda. Abans de la creació de les Universitats de Càller i de Sàsser, els estudiants sards freqüentaven les Universitats de Saragossa, Salamanca o Alcalà, o les italianes de Pisa i Bolònia. Però, malgrat la proximitat geogràfica i les relacions de tipus mercantil, artístic i religiós, la cultura italiana influí a Sardenya més en altres camps que en el pròpiament lingüístic, sobretot en l'època del Renaixement i del Barroc, com destaca Batllori (1984: 99). En 1595, Pietro Delitala, natural de Bosa i únic poeta notable de llengua italiana a Sardenya en aquell temps, observava “essere la nobilissima lingua toscana nel regno da pochissimi intesa esattamente”³⁵ i demanava perdó als lectors per les incorreccions comeses en l'ús de la llengua del Dant.

Una bona prova del desconeixement de l'italià a Sardenya la tenim en les dificultats per a implantar el seu ús, després que l'illa passara a la sobirania piemontesa en 1720. Sole (1984: 51) afirma que a l'interior de l'illa “la popolazione continuava a servirsi del sardo e dello spagnolo, mentre a Cagliari l'italiano [...] era «generalmente compreso», ben s'intende dai ceti elevati (nobiltà, clero, professionisti e mercanti) e non dal basso popolo”. I el jesuïta Falletti, autor d'una gramàtica italiana editada a Càller, i encarregat pel rei Víctor Amadeu II de difondre la nova llengua, escrivia en 1726 al virrei que “l'ostacolo occorre per parte dei Maestri, i quali presentemente non sanno né parlare né scrivere in italiano” (Arce, 1960: 130; 1982: 152).

Bologna, 1983, p.16.

35 Prefaci a la seua obra *Rime diverse* (Càller, 1595). Citat per Wagner (1951: 258).

La situació començà a canviar quan en 1760 el ministre Bogino disposà l'ensenyament obligatori de l'italià a les escoles³⁶ i el seu ús com a llengua oficial (Sole, 1984: 105). Així i tot, la italianització de l'illa fou un procés molt lent: Mancini (1948: 176) comenta que els italianismes en textos en castellà són més rars que al contrari, prova del major coneixement del castellà que de l'italià, prova de la "lentezza con cui l'italiano si sostituì allo spagnolo come lingua ufficiale".

2. ESTUDI LINGÜÍSTIC D'UNA MOSTRA DOCUMENTAL

Com hem dit més amunt, el material que hem utilitzat per al nostre estudi consisteix en una mostra de documents en català dels segles XVI i XVII, tots datats a Sardenya. La major part d'ells, relatius a l'administració dels senyorius ("estats") vinculats al comtat d'Oliva; també algunes crides del virrei Carles de Borja, duc de Gandia i comte d'Oliva, dels anys 1616 i 1617, així com un contracte d'arrendament del marquesat de Quirra (1679), en l'època es trobava en poder del Duc de Gandia. La relació de documents que hem utilitzat és la següent:

1521, març 26. Macomer. Multes i sancions per diversos delictes contra les persones o la propietat, comesos a l'Encontrada del Màrguine. AHN, Osuna, llig. 1037 núm. 2.

1547, maig 4. Tempio. Sentència i assignació de límits entre les Encontres de Montagut i Gal·lura. AHN, Osuna, llig. 633.2, núm. 5.

1561, març 12. Macomer. Decrets del virrei Álvaro del Madrigal, després de la visita realitzada a les viles de l'Encontrada de Màrguine. AHN, Osuna, llig. 4069.

1571, maig 16. Càller. Carta del regidor dels Estats d'Oliva a Sardenya, Jeroni Cruilles, per la qual s'informa a l'administrador general, Josep Vallés, de la mort d'una gran quantitat de ramat i d'una plaga de llagosta. Sol·licita un préstec per als vassalls, per tal que no abandonen les terres. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 593-595.

1572, desembre 11. Càller. Compte donat per Salvador Porco, antic receptor de l'Estat d'Oliva a Sardenya, a Bertomeu Forés, nou receptor, de totes les entrades en diners efectuades pels oficials, des d'agost del 1566 fins a juliol 1569.

³⁶ Segons Armangué (1996: 42), les autoritats piemonteses van comptar amb la col·laboració de la Companyia de Jesús per a la implantació de l'italià a les escoles (de forma anàloga a la que prestaren dos segles abans per a la implantació del castellà).

ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 639-640v.

1573 (a), febrer 21. Chiaramonti. Ordre d'Adriano Barbarà, governador i administrador general de la Casa d'Oliva a Sardenya, als oficials i potestats de l'Estat d'Oliva per tal que, a requeriment del receptor Bertomeu Forés, transferisquen totes les rendes cobrades fins a aquell moment, per poder fer front a una despesa de tres mil ducats en lletres de canvi. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 676v-678v.

1573 (b), febrer-març. Chiaramonti - Nulvi - Ocier - Pattada - Macomer. Respostes dels oficials i potestats d'aquestes viles a l'anterior ordre d'Adriano Barbarà. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 678v-682.

1587, novembre 11. Ocier. Pagament a un botxí per l'execució i esquarterament de Pedro Pinna, condemnat per assassinat. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 504v-505.

1588 (a), maig 21. Ocier. Memorial de despeses de la Cort de l'Estat d'Oliva a Sardenya. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 512-515v.

1588 (b), novembre 28. Ósilo. Pagament a un fuster per uns treballs fets al castell. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 537v-538.

1589, abril 26. Sàsser. Compte de despeses extraordinàries de l'Encontrada de Montagut. ARV, Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 507-509.

1598, desembre 23. Ocier. Sobre l'obligació, per part de determinats cavallers, de pagar les rendes al senyor. AHN, Osuna, llig. 633.2, núm. 11.

1611, setembre-octubre. Nulvi - Sàsser. Informe rebut per Salvador Manca, regidor de l'Estat i Casa d'Oliva en el Regne de Sardenya, sobre Pere Joan Roig, acusat d'haver proferit injúries i haver esgrimit armes contra el dit regidor. AHN, Osuna, llig. 1010, núm. 52.

1616 (a), juliol 28. Càller. Pregó del virrei de Sardenya Carles de Borja, duc de Gandia i comte d'Oliva, pel qual queda prohibit l'acaparament de cereals que no siguin destinats a consum propi. S'ordena el transport a Càller dels sobrants de les viles de la seua rodalia, i es disposen sancions contra la venda il·legal de comestibles. ASC, AAR, vol. C4, f. 5.

1616 (b), agost 11. Càller. Pregó del virrei Carles de Borja, en el qual ofereix una recompensa a qui denuncie el delinqüent que ha apunyalat un adolescent. ASC, AAR, vol. C4 f. 9.

1616 (c), setembre 12. Càller. Crida del virrei Carles de Borja, en la qual

promet una recompensa a qui denuncie l'autor d'una agressió. ASC, AAR, vol. C4, f. 25.

1617 (a), març 10. Buddusó. Conveni amb aquesta vila sobre el pagament de drets feudals. AHN, Osuna, llig. 633.2 núm. 33 (còpia posterior, amb gran quantitat d'errors detectats)

1617 (b), juliol 3. Càller. Pregó del virrei Carles de Borja sobre la prohibició de la caça en algunes zones de la rodalia de Càller. ASC, AAR, vol. C4, f. 39.

1631, agost 8. Sàsser. Ordre del Regidor i General Administrador de l'Estat i Casa d'Oliva, per la qual es revoca el nomenament d'Oficial de l'Encontrada de Montagut concedit a Francisco Tola Lado. Acompanyada de l'avis de recepció i de l'acta de presa de possessió de l'Oficialia per Paulo Porcu, datats a Ocier el dia següent. AHN, Osuna, llig. 633.2, núm. 11.

1647, febrer 23. Càller. Crida impresa del virrei de Sardenya, Luis Guillem de Moncada, sobre l'extirpació de les colles de bandolers de les viles de Pattada i Buddusó, pertanyents al duc de Gandia i comte d'Oliva. ASC, AAR, vol. c5, ff. 163-164.

1649, febrer 22. Càller. El virrei de Sardenya, a petició del duc de Gandia, mana castigar els pertorbadors de la pau pública a Ocier. AHN, Osuna, llig. 633.2 núm. 22.

1664, agost 7. Sàsser. Antonio Guarnero ven a Francesc Carles de Borja i Centelles, duc de Gandia i comte d'Oliva, una casa a la vila de Nulvi. AHN, Osuna, llig. 640, núm. 1.

1678, agost. Pattada. Informe sobre greus incidents entre la milícia rural (*barranchells*) i un dels bàndols o "parcialitats" de la vila, amb alguns morts i ferits. AHN, Osuna, llig. 1010 núm. 54.

1679, novembre 25. Càller. Aval d'uns comerciants genovesos a l'arrendament del marquesat de Quirra, fet pel Duc de Gandia al genovés Lorenzo Matoni. AHN, Osuna, llig. 1010, núm. 155.

Hem escollit aquest corpus perquè en el període tractat (segles XVI i XVII), el català ja es troba bastant consolidat a Sardenya i ha adquirit una sèrie de trets que en caracteritzen una modalitat peculiar de l'illa. A més, la convivència del català amb el sard i el castellà provoca interferències mútues entre les tres llengües, que contribueixen a fer especialment interessant aquest període de la història lingüística de Sardenya.

Quant al lloc de redacció dels documents, no sols hem tingut en compte localitats pertanyents als "Estats d'Oliva" o pròximes (Tempio), sinó també les ciutats reials de Càller i de Sàsser, d'on partien tota mena d'actes notariais fins a decrets dels virreis, que afectaven els dominis dels Centelles i

dels Borja, així com assumptes personals dels seus titulars.

En la citació dels documents, farem ús de l'any, i si n'hi hagués més d'un de la mateixa data, hi afegirem una lletra (a, b, c), tal com es pot veure en la relació anterior.

Per a la transcripció dels textos, adoptem els criteris següents:

Manteniment de les grafies originals, llevat de i/j , u/v i les majúscules i minúscules, que es regularitzen d'acord amb la llengua moderna.

Actualització dels signes de puntuació, accents, dièresis, apòstrofs, i en les aglutinacions de verbs i pronoms, els guionets.

Utilització de l'apòstrof per als articles, la preposició *de* i els pronoms febles, excepte quan apareixen en forma sencera en l'original: *lo any, la Audiència, de abril, me avisa*, així com els articles contractes quan en el text original apareixen clarament separats de la paraula següent: *al Alguer, del home*.

Cas que el pronom feble vaja aglutinat després d'un mot que no siga verb o un altre pronom, la separació es farà amb un punt volat: *no-s presenta, que-ls envia*.

2.1. Grafies i fonemes

A l'època que estem analitzant (segles XVI i XVII) no existeix per al català escrit una normativa unificada. El sistema medieval heretat de la desapareguda Cancelleria Reial, que es manté per inèrcia a totes les terres de llengua catalana, sofreix nombroses alteracions, segons el lloc i les circumstàncies. L'arcaisme de les grafies tradicionals conviu amb innovacions que, de forma més o menys irregular, registren fenòmens fonètics o fonològics, com l'extensió de l'apitxat a València i la seua rogalia, o la neutralització de vocals àtones al català oriental. A més, la pressió creixent del castellà, unida al canvi fonètic que travessa aquesta llengua als segles XVI i XVII, es fa notar en els textos en català, tot provocant-hi una anarquia ortogràfica considerable.

A Sardenya, a més, s'hi afegeix la influència d'una tercera llengua, la natural de l'illa. Als escrits redactats pels funcionaris sards, siguen en la llengua que siguen, es poden detectar interferències mútues entre català, castellà i sard, no sols de vocabulari o morfosintaxi, sinó també en la manera d'escriure, reflex -en certs casos- d'una determinada pronúncia. Sense comptar els errors de còpia posterior, per part d'escrivans amb deficient o nul coneixement del codi lingüístic del document original.

Com a conseqüència d'aquest desori, no es estrany trobar la mateixa paraula escrita de dues o més maneres en el mateix document. Per posar-ne al-

guns exemples, *Pramàticas*, *Pramàtiques*, *Pramàgtiques* i *Premàtiches* (1561); *arrohinat* i *arruhinat* (1571); *axí* i *així* (1573a); *boydat* i *buydat*, *enfrascrit* i *infrascrit* (1573b); *pugnalades* i *puynaladas* (1611), *vituales* i *vitualles* (1616a), *licència* i *lissència* (1617a), *señor* i *senyor* (1631), *bandejats* i *bandegiats*, *hagia* i *hatgia* (1647), etc.

2.1.1. Vocalisme

Als textos analitzats trobem moltíssims exemples de confusions de les vocals àtones /a/-/e/, i en menor grau, de /o/-/u/, a l'igual que en els dialectes catalans del grup oriental (rossellonés, central i balear). Per a Carbonell (1984a: 96) les dites neutralitzacions “donen la raó a Milà i Fontanals, el qual opinava que el català parlat a Sardenya pertanyia al grup oriental de l'eix Barcelona-Palma. L'alguerès actual ho confirma”.³⁷

Pel que fa als nostres documents, abunden especialment les terminacions de mots femenins plurals en *-as*: *algunas*, *cosas*, *despesas*, *donas*, *ellas*, *famílias*, *fiansas*, *horas*, *penas*, *rendas*, *vegadas*..., així com les terminacions verbals de 3a persona del plural de diversos temps acabats en *-an* (distints del futur): *apròvan*, *donarian*, *elegéscan*, *éran*, *farian*, *íscan*, *júran*, *oblígan*, *ratifícan*, *sían*, *tíngan*, *tròban*, *vénan*...

Són moltes les vacil·lacions a l'hora d'escriure <a> o <e>, i les ultracorreccions que se'n solen derivar: *comparagut*, *sobradita* (1521); *pene* (=pena), *sensa* (1561); *afecte* (per *efecte*, 1573a); *llevors*, *traballs* (1598); *axposarà* (1617a), *die* (també *dia*, 1631), *ancara* (1647), *para* (=pare, 1664), *farramenta* (1678). També en monosíl·labs àtons: “*sa ha transigit*” (1617a), “*23 da Marts*” (1647), “*hereu da Philip Guarnero*” (1664).

Dins d'un mateix document podem trobar *algunas* en companyia de *judicades* (1561), *fàssan* i *sien* (1561), *escriures* i *partidas* (1572), *gosen* i *presuméscan* (1616a), *dónan* i *cometen* (1617a), *diligèncias* i *fetes* (1647), *férman* i *çedexen* (1664), *ovellas* i *coses* (1664), *prometen* i *oblígan* (1679). I fins i tot en una mateixa frase o sintagma: “*despesas algunes*” (1573b), “*las ha portades*” (1589), “*puynaladas tirades*” (1611), “*les carnicerías*” (1616a), etc.

Una volta comprovada la confusió entre /a/-/e/ àtones, se'n planteja la qüestió següent: quina realització fonètica devia presentar aquesta neutralit-

³⁷ Notem que aquesta observació es basa exclusivament en les neutralitzacions en el vocalisme àton, pròpies del català oriental, i que matisarem posteriorment, ja que als textos trobem també una gran abundància de trets de tipus occidental (sobretot morfosintàctics i lèxics).

zació? La vocal neutra [ə] com en el català central, rossellonés o balear, o més aviat una [a] com en l'alguerés actual?³⁸ En els mots catalans que han passat als dialectes sards, abunden els casos d'assimilació de la *e* protònica a la [a]: campidanés *lanzólu* 'llençol', *bazúku* 'besuc' (Wagner, 1922: 259). Però no falten casos d'assimilació a [e]: Wagner (1951: 319) assenyala la tendència "del cagliaritano volgare e dei dialetti del Basso Campidano" a pronunciar, en comptes de la *-a* final, una espècie de *-e* relaxada, i apunta la possibilitat de l'herència catalana, que es reflecteix en el vocalisme vacil·lant d'alguns mots com *béffe/béffa* 'burla'; *poéte/poéta*; etc. Segons Caria (1990: 39), la vocal neutra [ə] era coneguda al català de Sardenya, almenys en els primers temps de la seua implantació, i en l'alguerés va derivar cap a la [a] de manera progressiva, a partir de la segona meitat del segle XVII, per la possible influència del sard i de l'italià.

En contrast amb l'abundància de grafies que indiquen confusió entre /a/ i /e/ àtones, escassegen en els nostres textos les que delaten el tancament de /o/ àtona en /u/. Dels pocs exemples que n'hem pogut trobar, en algun cas es tracta de mots en què el dit tancament es dona també en català occidental, quan la *o* àtona va seguida de *i* tònica (Vený, 1982: 130), com *cumplir* (1573b). A més, n'apareixen alguns altres com *cullirà* (1573b), *pullastres* (1616a); *recullir* (1647); *aquestus*, *busints* (= *bocins*), *ellus*, *lu ha mort*, *matar-lu*, *urella* (1678), que responen a la neutralització pròpia del català oriental. També ultracorreccions com a conseqüència d'aquesta confusió: *acodeix* (1573a), *moller* (= *muller*, 1561), *boydat* (1573b).

La poca abundància de grafies que indiquen la confusió entre /o/-/u/ àtones ha estat observada també per Carbonell (1984a: 96) i per Blasco (1989: 333). En canvi, l'alguerés presenta actualment aquesta neutralització en major mesura. Caria (1990: 39-40) afirma que comença a detectar-se cap al 1600 i es generalitza cap al 1700. Atribueix aquest fenomen, en part, a la influència del sard logudorés i del sicilià usat per mariners, pescadors i comerciants establerts a l'Alguer.

Entre altres fenòmens vocàlics, trobem als nostres textos una *a-* davant *r* inicial en els mots *arròban* (= *roben*, 1611) i *aratificant* (1617a). Peana (1992: 615) assenyala la freqüència, en l'alguerés, de la pròtesi vocàlica davant *r* inicial: *arrestar* 'restar', *arrés* 'res', etc. Probablement és deguda a la influència sarda: segons Wagner (1951: 315), en aquesta llengua existeix la tendència a fer precedir la *r* inicial per un element vocàlic; així, el mot *riu* esdevé *erríu*, *arríu*, etc.

38 Sobre la pronunciació de les vocals àtones en alguerés, v. Pais (1970: 59), Vený (1982: 106-107).

En un parell de mots podem observar la transformació del grup *qua-* en *ko-*, tendència pròpia dels parlars orientals (Badia, 1984: 130; Veny, 1982: 23): “*per la justícia [que] ha feyt en lo penjar y fer a cortos [=quartos] a Pedro Pina*”; “*penjar y fer a corters [=quarters] a Pedro Pina*” (1581). No hem trobat més exemples d’aquest fenomen, que ja en el segle xv era percebut com una incorrecció, segons Badia.

Alguns mots derivats de vocables llatins acabats en *-ius* o *-ium* dupliquen la *i*: *egregiis* (1598), *privilegiis* (1616a): *actuariis*, *beneficissii*, *Evangeliiis* (1664).

2.1.2 Grafies i fonemes consonàntics

Es manté la grafia medieval <ch> al final de paraula per a representar el fonema velar sord /k/: *antich*, *descàrrech*, *Duch*, *foch*, *lloch*, *magnífich*, *públich*, etc. La mateixa grafia apareix en plurals i derivats: *enemichs*, *llochs*, *llochinent*, *públichs*, *sinchsents*, etc. En comptades ocasions representa aquest fonema davant *e*, *i*: *parrochial* (1617a), *prematiches* (1561), com en l’actual grafia italiana, o davant d’altres vocals per ultracorrecció: *pocha*, *pràtica*, *procehyscha* (1561); *Archa* (1572).

La mateixa grafia <ch> sol representar el fonema palatal africatat sord /tʃ/, com en castellà i com era habitual en textos catalans de l’època (Martí, 1994: II, 66): *archiu* (1547); *tachada* (1647), *empachen* (1649), *barranchell* (del cast. *barrachel*, 1678). No hem trobat als nostres textos cap exemple de l’actual grafia <tx>. En posició final, el fonema /tʃ/ és representat sistemàticament per la grafia <ig>: *maig*, *Roig*, o <g> (darrere *i*): *mig*, *desig*.

No sembla haver-hi confusió entre el fonema palatal africatat sonor /dʒ/ (de *mitja*) i el sord /tʃ/ (de *cotxe*), com la que es dona en el valencià apitxat. Només hem detectat dos mots que semblen presentar aquesta confusió: *micha* (“*quinze liures y micha*”, 1587) en un document datat a Ocier, però en còpia conservada a l’Arxiu del Regne de València; l’altre mot, *pungiada*, en lloc de *punxada* (“*pungiada de daga*”, 1678), en document datat a Pattada, potser per influència de l’italià *pungere* ‘punxar’ i dels seus derivats (*pungello*, *pungente*, etc.).³⁹

Els fonemes palatals sonors es representen per <g>, <j>, <tg>, <tj>, i respecten en general l’etimologia dels mots o la tradició medieval, recollida en gran part per la normativa actual: *Evangelì*, *regent*, *regidor*, *fugint*, *major*, *jor-*

39 En sard logudorés (propi d’aquesta zona) es manté el mot *púnghere* (VSI), amb la pronúncia de /g/ velar heretada del llatí. En canvi, el campidanés *púngiri* (NDU) registra la pronúncia palatal de /dʒ/, com en italià.

nal, juliol, justícia, jutge, salvatge... No sempre, però: *Magestat* i *Geroni* apareixen sempre amb <g>, i trobem algunes grafies divergents com *jutje* (1561), *jermà* (1617a), *jent* (1647), *guiatje* (1647). En el doc. de 1561 es detecten usos de <g> amb valor palatal davant <a, o> en lloc de <j> o <tj>: *miga, migans, pigor, vâgan* (=vagen), *yingúria*. També podem trobar la grafia italianitzant <gi> davant <a, o, u>: *pigior* (1561), *bandegiats* (1647), *magior* (1664); *magiorment, hagiâu* (1649); *desigiant* (1679), que en alguns casos apareix també davant <e>: *diumengie, sugiete* (1678), i fins i tot precedida de <t>: *formatgie* (1598), *hatgia* (1616a), *guiatgie* (1647).

No podem assegurar fins a quin punt es distingia el fonema palatal fricatiu sonor /ʒ/ de l'africat /dʒ/, ja que igual podem trobar escrit *desije* (1571), *carcellaje* (1588a) o *omenagie* (1631), com *hatgian* (1616a). En l'alguerés actual, tant <g> (*gent, girar*) com <j> (*ajudar*) representen el fonema africacat /dʒ/, com en italià (Pais 1970: 64),⁴⁰ o com en el valencià no apitxat.

Per al fonema palatal fricatiu sord /ʃ/ (*peix*), predomina la solució medieval que utilitza la <x> sola en posició intervocàlica (Par, 1928: 9; Martí, 1994: II, 62): *matexa* (1521); *exiran, seguexen* (1561); *aquexa* (1573), *dexà* (1611), *çedexen* (1664), *parexent* (1649); *submetexen* (1664), *comparexen* (1678). El dígraf <ix> es reserva per al final de paraula: *mateix, proveheix, resideix* (1561); *aqueix* (1571), *pendeix* (1588), *regoneix* (1588b), *baix* (1678), etc. Però també podem trobar excepcions als dits usos: *matex* (1547), *pareixerà* (1571), *així* (1573a), *offerex* (1647), *provehex* (1678), etc. En algun cas, la <x> va seguida d'una <i>: *dexien* (1598).

En general, es mantenen els grafemes tradicionals que permeten diferenciar el fonema alveolar fricatiu sord /s/ (*passat, vassalls, essent, possessió, cert, necessari, oficial, special, exerciren, ço, faça, març...*) del sonor /z/ (*casa, mesos, coses, onze, quinze...*).

Podem trobar canvis de grafies per representar la /s/ sorda: *cerve* (per *serve*), *écer, execius* (1561); *fàssan* (1573a); *execussió, offissial* (1598); *assí, esmersos, forsa, plassa* (1616a); *incídias* (1616b); *concentiment, pretencions* (1617a); *cassa* (=caça), *ignorànsia* (1617b); *effectuassió, Mersé, offissi, sert* (1631); *alcansarà, conservassió, efficàs* (1649); *benefissi, fiansas, preincert* (per *preinsert* 'insert abans', 1679). La grafia <ç> apareix de manera profusa davant *e, i*: *deçi-*

40 El fonema fricatiu /ʒ/ existeix també en alguerés: Pais (1970: 67) el descriu com "il suono del j francese o del g italiano nella parola *Gigi* pronunciata da un fiorentino", i el representa amb la grafia <sg> o <sgi>, en "pochissime parole" procedents del logudorés o del sassarés: *brasgia* 'brasa', *brasger* 'braser', *brusgiar* 'cremar', i algunes altres. No entra mai en oposició fonològica amb l'africat /dʒ/.

dit (1547), *exçés* (1561); *neçessitat* (1573b); *condició, naçió, perjudiçi, terçera* (1616a); *forçes* (1631), *çiutat* (1679), etc. En canvi, son rars els canvis de <s> per <z> o viceversa per representar el fonema sonor /z/: *gozen* (1617b), *goze* (1647).

No obstant el que hem dit abans, trobem alteracions gràfiques que ens podrien fer pensar en la confusió entre /s/ sorda i /z/ sonora: *sesarà, vasalls* (1561); *quinse* (1586), *pòliza* (1587), *provissió* (1616a); *terza, fermanza* (1617a); *asistirà, pressa* (per *presa*), *privasió* (1631); *condesent, dilasió, notísies* (1649), etc. Però creem que tal neutralització és només aparent: aquestes confusions gràfiques són freqüents a partir del segle XVI pertot arreu del domini lingüístic català, i no sols en zones com la del valencià apitxat, que no diferencien els dos graus de sonoritat.⁴¹ El caos ortogràfic es veia augmentat en aquella època per la influència del castellà, que anava perdent, entre altres oposicions fonològiques, la que es donava entre /s/ sorda i /z/ sonora. Per altra banda, creem improbable l'existència d'un català "apitxat" a Sardenya, no sols perquè l'alguerés actual manté la distinció entre ambdós fonemes alveolars, sinó perquè la mateixa distinció té lloc en tots els dialectes sards.

No manquen als textos grafies llatinitzants, com en el cas de *sc-* en *sciència* (1679), o l'ús de <t> en les terminacions *-cia* i *-ció*: *declaratió, procuratió* (1547); *exequions* (1561); *Audiència, sentència* (1598); *conditions, justítia* (1616a); *correctió, gràties, pactions* (1617a); *presència* (1631), *persecutió* (1647), etc.

La pronúncia /ks/ de les terminacions *-cció, -ccions* sofreix en molts casos una reducció a /s/, reflectida en les grafies: *transació* (1617a); *assions, satisfassió* (1631); *destrussió* (1649), *evisió, jurisdissió* (1664); *introdussió* (1678), *acions* (1679). També es dona aquesta reducció en textos en castellà escrits per sards, com hem vist en l'apartat 1.5.3. Creem que aquest fenomen és degut a la influència fonètica sarda: la terminació *-zione* /tsióne/ del logudorés (o *-zioni* /tsióni/ del campidanés), reflecteix tant la desinència llatina *-tione* com *-ctione*: *nazione, distruzione*, a l'igual que ocorre en italià.

Són freqüents els mots començats per *s-* impura, grafia heretada de l'època medieval: *spirit* (1521), *sterilitat* (1573b), *special* (1616a), *spales* (=espatlles, 1616b), *spontàneament* (1664), *stipulació* (1679), etc. Però abunden més els mots començats per *es-* davant consonant oclusiva (*escut, estament, especta-*

41 Segons Sanchis Guarnier (1936: 58), "a mediados del siglo XVII, la decadencia de la lengua hace que se olvide la ortografía, y puede decirse que prácticamente no se hace ninguna distinción regular entre *s* sonora y sorda en la escritura".

ble, estat, etc.), que trobem en tots els documents, inclosos els que hem citat, on coexisteixen amb mots amb *s-* impura. Un cognom sard, *Spano*, apareix amb *e-* inicial: “*Juan Espano Podigue, de Macomer*” (1588). I en un mateix text podem trobar *escriures* i *stat* (1572), *stament* i *escrits* (1616a), *escuts* i *spales* (1616b); inclús les mateixes paraules o derivades del mateix lexema: *scrit* i *escriuré* (1571), *scrivans* i *escrivà* (1631), etc. La qual cosa és prova evident que la *s-* impura en l'escriptura ocultava una vocal de reforç en la pronúncia, generalitzada des de feia segles en tot el domini lingüístic català,⁴² i present cada vegada més en la grafia. Fins i tot trobem el cas d'un mot pronunciat a la manera sarda, en què la vocal de recolzament és una *i-* (Pittau, 1978: 28): “*en poder del nottari y escrivà infra iscrit*” (1678).⁴³

La confusió entre fonemes palatals i alveolars en els textos en català redactats per escrivans sards, ha estat assenyalada per Jordi Carbonell (1984a: 96),⁴⁴ i es pot detectar en algun dels nostres textos, com *assí* per *així* (1561):⁴⁵ “*lo Espectable Conte, [...] deu tenir bones presons y ben custodits los delinqüents presoners, [...] y no vexar assý sos vassalls ab guàrdies y fer-los carseller[s] sens écer-ho*”. En el doc. de 1571 figura *dexà* en lloc de *deçà* (‘ençà’): “*De ahí dexà res no·ls scrich per no tenir què scriure*”. Es pot trobar *setge* en lloc de *setze* en el doc. de 1617 (a): “*mil sis-cent[s] y setge*”. En el mateix document es parla de “*vint y dos lliures y misa*” (per *mitja*). Però el cas més curiós l’hem trobat al doc. de 1587, datat a Ocier, en què s’empren fins a quatre grafies diferents per a representar el mot *botxí*:⁴⁶ “*la daga que a fet y donat a dit bozí per a fer la dita justícia, la qual dit buzí se nà portat*”; “*lo dit bossí*”; “*donats al dit bosi*”. Les vacil·lacions en l'escriptura ens fan pensar en la dificultat del sard logudorès (a la zona del qual pertany el document) per a assimilar fonemes palatals i la

42 Segons Menéndez Pidal (1904: 127), l'aparició d'una vocal per tal de facilitar l'articulació implòsiva de la *s-* davant consonant ja es donava en llatí vulgar.

43 La *s-* impura, usada en les grafies tradicionals i modernes del sard, coexisteix en moltes paraules amb formes començades per *is-*, tal com hem pogut comprovar als diccionaris. P. e.: *storia* / *istoria*, *scherda* / *ischerda*, (NDU); *scudu* / *iscudu*, *stampa* / *istampa* (VSI). En alguns casos, la forma en *s-* impura o en *is-* depèn de la variant dialectal.

44 “[...] Apareixen formes com *axí* en lloc d'*ací*, *porçada* en lloc de *porxada*, i altres de semblants, que deixen trasparar la confusió entre el so sibilant alveolar sord [s] (escrit *s/ss* o bé *c* davant vocal anterior) i el so palatal corresponent [ʃ] (escrit *x, ix*), confusió que apareix en algun dialecte sard”.

45 Una altra possibilitat és que es tracte d'un castellanisme lèxic (l'adverbi *así* ‘així’).

46 Admetem en algun cas la possibilitat d'error de còpia, ja que el document consultat és una còpia conservada a l'Arxiu del Regne de València.

tendència a convertir-los en alveolars. De fet, el mot català *botxí* ha passat sota diverses formes als dialectes sards; la corresponent al logudorés modern és *buttsínu* (DES, I, 214).

En les formes velars dels verbs incoatius, trobem generalment la grafia <sc>: *presumésca* (1616a), *exedesca* (1617a), *íscan* (1649), *offresca* (1647). Només hem trobat uns pocs casos de grafies <ixc> o <ixqu>, que mostren indicis de palatalització de /s/ davant /k/, en alguns dels documents conservats en forma de còpia a l'Arxiu del Regne de València: *despedeixch*, *rehixca*, *proveheixquen* (1571); *pateixca* (1573b). Aquesta palatalització (pròpia del valencià i de part del català nord-occidental, que es dona també en mots com *pescar* i *visca*),⁴⁷ és ignorada per l'alguerés actual, com es pot veure en el mot *pescador*, pronunciat /paskaró/ (DCA).⁴⁸

Només hem trobat confusió entre les líquides /l/ i /r/ en el mot *exprycarà* (1617a, datat a Buddusó).⁴⁹ Aquest fenomen, propi del logudorés central, consisteix en la pronúncia de la *l* de grups consonàntics llatins com *cl*, *pl*, *gl*, *bl*, *fl*, etc., com a [r]: *kramáre* 'cridar', *prénu* 'ple', *gránde* (<glande 'aglà o bellota'), *brúndu* 'ros', *fróre* 'flor', etc. (Wagner, 1951: 311; Blasco, 1994: 128), i ha repercutit en la fonètica de l'alguerés: *brau* 'blau', *crau* 'clau', *frassara* 'flassada', etc. (Pais, 1970: 64; Veny, 1982: 108).

En general, es distingeix entre /b/ bilabial i /v/ labiodental; només uns pocs mots figuren escrits amb en compte de <v>: *embiar*, *cambi* (1571); *recambiar* (1573a), *cambis* (1573b), *aprobada* (1617a). Abans de pensar en la influència del betacisme que caracteritza el sard (o del que es produïa en el castellà ja en aquella època), hem de tenir en compte que tant *aprobar* com *cambi* són considerats pel DCVB com a antigues variants gràfiques d'*aprovar* i *canvi*, respectivament. Actualment, la distinció entre /b/ i /v/ es manté en l'alguerés (Moll, 1952: 105; Veny, 1982: 107; Badia, 1984: 88, 178-179).

Encara que s'utilitza normalment la grafia <ll> al principi de paraula per a representar el fonema lateral palatal /ʎ/ (*lladre*, *llagosta*, *llargament*, *llevar*, *lley*, *llibre*, *lloch*, *llurs*, etc.), trobem encara mots començats amb una sola <l>, com succeïa a l'època medieval: *letras* (1521), *legida* (1573b), *liura* (1586); *Lombai*

47 Martí (1994: II, 96) assenyala aquesta palatalització (*peixcador*, *naixqué*, etc.) com a fenomen generalitzat en el *Libre de Antiquitats de la Seu de València*.

48 Pel que fa als verbs incoatius, l'alguerés ha substituït les formes en velar (*meresc*, *meresca*) per altres purament palatalitzades (*mereix*, *mereixi*), de manera semblant al català oriental peninsular (Veny, 1982: 114).

49 En alguerés actual, sona ben clara la /l/ d'*explicar* (/ɛsplikár/, segons el DCA). El mot logudorés corresponent és *explicare* o *ispiegare* (VSI).

(1616a); *largament, ley, licència* (1617a), *lur* (1647), etc.⁵⁰ També podem detectar ultracorreccions com *llicit* (1616a). En posició final, trobem algun mot escrit amb <il>: *vassail* (1561), i més d'un escrit amb una sola <l>: *Castel, vadel* [=vedell] (1521), "respon que el [=ell] no té en poder rendas ningunas" (1573b), així com ultracorreccions: *capítoll, Reall* (1521); *dells rigors* (1649), o en derivats com *quallsevol* (1616a). Les vacil·lacions es poden transmetre a altres casos, com en *castelà* (1587). El fonema /ʎ/ devia presentar dificultats de pronúncia, en posició final, per als sards, sobretot davant d'un altre mot començat per consonant.⁵¹ De fet, en l'alguerés actual aquest fonema es despalatalitza i es realitza com [l] en les dites posicions: *cavalls* [kaváls], *fill* [fil], *full* [ful] (Pais, 1970: 68; Veny, 1982: 109).

El dígraf clàssic català <ny>, per a representar la palatal nasal /ɲ/ (*guanyar, llenya, menys, muntanyes, pertanyent, Sardenya, senyor*, etc.), coexisteix amb la grafia castellana <ñ>, generalment en mots coincidents amb el castellà: *señor* (quasi sempre), *Señoria* (1561), *compañia* (1587), *puñaladas* (1678), *Cerdeña*⁵² (1679), etc., i en altres com *Sardeña* (1616b); *cañó, compañía* (1678). Per al final de paraula s'utilitza normalment <ny>: *any, dany, lluny, pertany*. També el dígraf híbrid <ñy>: *añy, dañy* (1598), *añys* (1649), i un cas aïllat de <ñ> final: *añ* (1664). En alguns casos apareix la grafia italiana <gn>: *compagnia, pegnora, pugnalades* (1611); *agnons* (1616a), *montagnes* (1617b); *Sardegna, segnors* (1649). Altres intents de representar el mateix fonema els trobem en *puynaladas* (1611); *minó, punalada* (1616b); *punnaladas* (1678). En algun cas, les grafies semblen indicar la presència d'una vocal de recolzament: *añi, estañi* (1664). En altres, despalatalització aparent, amb vocal de recolzament: *anni* (1679), *dannis* (1679), o una iod anteposada a la consonant nasal: *ains, aiñs* (1611); *meins* (1678). Aquestes grafies podrien ser indicatiu de la dificultat, per als sards, d'articular el fonema /ɲ/ al final de paraula, com ocorre avui en l'alguerés, que el despalatalitza (Pais, 1970: 70; Veny, 1982: 109): els algueresos pronuncien *juny* i *estany* com /dʒun/ i /astán/, respectivament.

Notem alguns emmudiments consonàntics, com la desaparició de *-r-* en *dinés* (1571, 1588a), *pedre* (1616a), *pendre* (1631), comuna a altres zones del domini lingüístic.

50 Segons Moll (1952: 109), aquesta palatalització es constata ja al segle XIII, "pero hasta muy entrado el siglo xv predomina en la escritura la *l*- simple por influencia del latinismo".

51 Peana (1992: 617) fa referència a la dificultat de pronúncia de *ll* i *ny* finals per a l'àmbit italià.

52 No es tracta necessàriament de castellanisme; segons indica el DCVB, la forma *Cerdeña* apareix en textos catalans medievals, per bé que predomina *Sardenya* en la documentació.

La *-t* del grup final *-nt* es manté en l'escriptura, fins i tot en plurals i en aglutinacions de verbs i pronoms febles: *tocants* (1571), *forsant-lo* (1598), *forments* (1616a), *havent-ne* (1649), *essent-se* (1631). Només en uns pocs casos trobem pèrdua de *-t*: *alimens*, *ignorans*, *tans* (1561); *dien-vos* (1573a), *retenin-se* (1573b), *sotameten-se* (gerundi, 1631), *presens* (1647). De vegades la trobem escrita, per ultracorrecció, en mots que no haurien de dur-la: *abants* (1521), *busints* (=bo-cins, 1678), i inclús darrere consonants distintes de *n*: *marts* (=març, 1647), *copts* (=cops, 1678).

En els docs. de 1521 i 1561 trobem alguns exemples de grafia <gu> en lloc de <g> davant *a*, *o*: *paguat*, *seguona* (1521); *atorgua*, *congreguada*, *obliquats*, *paguant*, *pugua*, *tingua*, *veguades* (1561), fenomen que no apareix en altres documents.

En general, es manté l'ús etimològic de la <h> en l'escriptura, però trobem als documents molts exemples d'alteració, per defecte o per excés: *hovela* (=ove-lla), *onor* (1521); *aurà*, *avem*, *hañy*, *hobliquats*, *Hoficial*, *Holiva*, *húltim* (1561); *hu* (numeral), *inibitòries* (1598); *hobeéscan*, *horde* (1611); *òmens* (1616a); *heran*, *hextraordinari* (1617a); *aguessen*, *hoïda*, *huna*, *omenagie* (1631); *abitatar* (1649), *hont* (=on, 1679). No hi falten grafies llatinitzants com *authèntica* (1664), o ultracorreccions com *exhorbitant* (1561) o *cauthela* (1617a). La <h> apareix amb freqüència entre vocals per indicar l'existència de hiatus: *vehí* (1521); *provehesca*, *provehides*, *vehent* (1561); *arruhinats*, *rehixca* (1571); *conduhir*, *contrafahents* (1616a); *restituhint* (1631); *prosehit* (1647), *acrehedors* (1664), *dihent-ly* (1678), *rahó* (1679). També sol introduir una síl·laba amb <i> o <u> amb valor consonàntic: *dehia* (1611), *trahuen* (1616a), *dihuen* (1631).

Ús freqüent de la <y>, tant amb valor consonàntic (*yo*, *ya*), semiconsonàntic (*espay*, *lley*, *remeys*, *Rey*, *serveys*, *Virrey*) o vocàlic (*agravys*, *auxily*, *axý*, *Constituyt*, *proceyr*, *yvern*, *yx*). La conjunció copulativa *i* apareix sempre amb aquesta grafia: “*Officials Reals y Ministres*” (1547); “*notari y testimonis*” (1679), així com el pronom *hi*, amb <h> o sense: “*les presons en lo castell, en què y a una fossa*” (1561); “*les inquietuts que hy ha en la vila*” (1649).

Les grafies <yo> i <ya> reflecteixen la pronúncia del pronom *jo* i de l'adverbi *ja*,⁵³ que es manté en tot el català occidental i en l'alguerés (Pais, 1970: 64; DCA): “*essent yo, no[tari] Forreso, scrivà substitut*” (1547); “*procehyscha com ya en les altres Encontrades per hont és passat*” (1561), “*que téngan ya un any*” (1617a).

53 Només hem trobat un cas de grafia italianitzant *gia* (1611) que, si no és error de còpia, ens pot delatar una pronúncia palatal sonora, com en els actuals dialectes catalans orientals (excloent-hi l'alguerés).

Moltes paraules conserven, per raons etimològiques, els grups cultes llatins, la pronúncia dels quals ja s'havia simplificat: *adsistència*, *mactar* (1617a); *auctoritat* (1647), *adveriguassió* (1678), *subportadores* (1679), etc. I no falten ultracorreccions: *tocta* (=tota, 1521); *pectició*, *perpèctuantment* (1617a), *evictar* (1664), *subsdit* (=susdit, 1678). En canvi, en altres casos desapareix la primera consonant del grup: *Pramàtiques* (1561), *patat* (=pactat, 1617a), *atualment* (1631); *effetuassió* (1649); *fatible* (1678). I trobem una estranya forma *corepció* (=correcció, 1521).

El dígraf <qu> apareix esporàdicament en *quatorze* (1572), potser per influència llatinitzant, i per ultracorrecció en *casqun*, *exequtar*, *proquradors*, *prosequisió* (1561); *vaqua* (=vaca, 1521). En canvi, en aquest últim document trobem *cant* en lloc de *quant*: “*per cant a donat un colp de bastó en cap a Barisonne Simola*”.

Una confusió freqüent és la que es produeix entre les grafies <mt>, <mpt> i <nt>: “*vull diners y contes*” (per *comptes*, 1571); “*Procurador General del Compte [per Comte] de Oliva*” (1598). En l'ús de la grafia <mp> trobem ultracorreccions com *condempnada* (1589), *condempnades* (1616c).⁵⁴

L'ús de <m> o <n> davant consonant presenta moltes vacil·lacions: igual podem trobar *comdenatòria* (1561), *comforme* (1571) o *comfia* (1631), com *conplir*, *novembre* (1521); *desenbainada* (1611), *conprar* (1616a), *tenps* (1617a), *pronpte* (1631), *inposisió* (1649), o *tanbé* (1679).

Abunden les duplicacions de consonants, per raons etimològiques, en mots cultes, com era freqüent en documents de l'època pertot arreu del domini lingüístic: *applicadors*, *apportaran*, *attendre*, *attés*, *commerci*, *differència*, *effecte*, *official*, *supplicant*, etc. No hi manquen les duplicacions per ultracorrecció: *yttém* (1561), *diffinit* (1572); *cittatòries*, *legíttimament*, *pacíffica* (1598); *attorgats* (1616a); *litte* (=lite 'plet'), *pattent* (1617a); *còppia*, *notifficades* (1631); *nottari* (1678), etc. En alguns casos, el grup -tt- evoca l'antic grup llatí -ct-, que en sard i en italià ha sofert un procés d'assimilació: *ditta* (1617a); *dittas*, *fetta*, *mattar* (1647).

Ens criden l'atenció algunes paraules que apareixen unides per una consonant doble: “*y ne prengué còpia affi* [=a fi] *y effecte*” (1547); “*appella assa Mag[esta]t*” (1561); “*mana e fa assaber* [=a saber]” (1617b); “*ab lo acapte degut assa Me[rcé]*, “*obeir los manaments dessa Me[rcé]*” (1631). Les aglutinacions amb duplicació de la s podrien ser degudes a la influència del sard, en què

⁵⁴ Fenomen observat també per Martí (1994: II, 71) en el *Libre de Antiquitats* de la Seu de València.

les preposicions *a* i *de* es combinen amb els articles definits *su*, *sa* (*assu*, *assa*, *dessu*, *dessa*). I trobem un cas d'aglutinació amb reducció de la consonant doble a simple: “*posseió de la ditte Officialia enom [=en nom] del dit Excel·lentíssim Señor Duch de Gandia*” (1631).

En punts anteriors hem assenyalat algunes grafies italianitzants: el dígraf <gn> per a *compagnia* o *segnors*; <gi> per a *bandegiats*, *desigiant* o *magior*, o <ch> per a *parrochial* o *prematiches*. L'ús d'aquestes grafies pels funcionaris sards podria explicar-se, en part, pels hàbits d'escriptura heretats de l'anterior dominació pisanogenovesa (en el cas de <ch> podria tractar-se també de l'herència llatina), i mantinguts en les grafies del sard. I en algun cas per error de còpia posterior.

2.2. Aspectes morfosintàctics

2.2.1. Morfologia nominal

Es mantenen els plurals en *-ns* provinents de mots esdrúixols llatins, com avui en català occidental: *hòmens* (<*hōmines*), *prohòmens*, *òrdens*, *tèrmens*.

Algun mot com *orde* (en el senti de 'manament') presenta un gènere distint al que té en l'actualitat: “*segons lo orde y lletra de dit magnific Receptor*” (1573b); “*trameses de son orde*” (1588a), “*tenia orde exprés*” (1631); “*per adimplir dits nostres ordens*” (1649). En canvi, en el doc. de 1678 apareix com a mot femení: “*en virtut de la orde verbo dada*” (1678).

2.2.2. Article definit

L'article masculí manté les formes medievals *lo* i *los* (conservades en alguerés), i *la* i *les* (escrit de vegades *las*) per al femení: *lo riu*, *los treballs*, *la casa*, *les restes*. Només hem trobat la forma *el* per al masculí en la frase: “*El Rey de Castella, de Aragon y de Sardeña*” que encapçala la crida virregnal del 1647, i en alguna signatura en castellà: “*El Príncipe Duque*” (1647, 1649).⁵⁵

Generalment, *lo* i *la* s'escriuen sencers davant vocal, ja que l'apòstrof no s'utilitza: *lo Archiu* (1547), *la Encontrada* (1571), *lo hu y lo altre* (1571), *lo any* (1588a), *la anada* (1589), *la entregassió* (1611), *lo autor* (1616b), *lo*

⁵⁵ Actualment, l'alguerés usa els articles *el* i *els* només darrere mot acabat en vocal (amb elisió de la *e* en la pronúncia: *enviarà'ls hòmens*) o determinades consonants. Tanmateix, el seu ús es troba avui molt restringit, en favor de *lo* i *los* (Pais, 1970: 75; Veny, 1982: 113).

acapte (1631), *la auctoritat* (1647), etc. En uns pocs casos trobem aglutinat l'article a la vocal inicial del mot següent, on avui utilitzem l'apòstrof: *lorde* (1561), *laltre* (1588a), *lAlguer* (1588a), *lany* (1588b), *lanada* (1589), *laprobació* (1617a), etc.

Els articles contractes utilitzats són *al*, *als*, *del*, *dels* (*al servey*, *als vassalls*, *del Regne*, *dels forments*), encara que no sempre es fa la contracció: “*Çiutats y Encontrades de lo present Regne*” (1616a); “*a istànsia de lo noble don Francisco del Arca*” (1631); “*als 29 de maig de lo añ 1661*” (1664); “*si se atengués a lo acte del consert*” (1664). Trobem a faltar les formes *pel*, *pels*:⁵⁶ “*per lo Regidor*” (1598); “*per los ministres*” (1649).

Com era normal en la llengua antiga, l'article neutre pren la forma *lo*, la mateixa que el masculí: “*en lo demás*” (1573b). És freqüent el seu ús davant del relatiu: “*fan-li lo que V[ostra] M[ercé] en aquella li mana*” (1571); “*desigiant tot lo que és més seguretat*” (1679). I presenta les mateixes contraccions amb preposició que l'article masculí: “*Prenen un sou per lliura del que valen los béns ynventariats*” (1561); “*Guanyar y fraudar ab dites farines més del que farían si venessen los forments*” (1616a). Però no sempre s'hi fa la contracció: “*Estar a lo que los judicants o la mayor part de aquells hauran provehit*” (1561); “*Per a lo que forsa seria menester*” (1561); “*A lo qual se atgia relació*” (1664); “*De lo que respondran*” (1678).

No hem trobat cap exemple dels articles personals *en* i *na*, que en els segles medievals eren utilitzats com a formes de tractament (*En Joan*, *Na Maria*). En el seu lloc trobem sempre *don*⁵⁷ i *dona* (o *doña*), aplicats generalment a nobles o persones d'alta posició: “*don Pedro de Tola*” (1521); “*don Nicolau del Arca*” (1598); “*dona Francisca Moros de Molerías*” (1617a); “*la dita nob[le] doña Angela*” (1664).

2.2.3. Demostratiu

La forma reforçada *aquest* i les seues variants alternen amb formes no reforçades: “*aquest Oficial*” (1561), “*en esta baronia*” (1561); “*de estes coses*” (1573a); “*aquesta Encontrada*” (1573b); “*ab est manam a qualsevol*” (1589); “*per este effecte*” (1647); “*estos actes*” (1664). En contrast amb la gran abundància de les formes *aquest* i *aquell*, són molt rars els exemples d'*aqueix*: “*aqueix de*

⁵⁶ Fenomen observat també per Martí (1994: II, 118) en el *Libre de Antiquitats de la Seu de València*.

⁵⁷ Segons Coromines, l'ús de *don* és degut a influència aragonesa (DECLC, III: 179).

aquí té poca justícia” (1571); “*de aquexa manera*” (1611), i no hem trobat cap exemple de forma no reforçada *eix*. L'absència del demostratiu *aqueix* en els textos catalans a Sardenya ha estat observada també per Blasco (1989: 333). La qual cosa ens podria fer pensar que els tres graus del demostratiu del català medieval (conservats en valencià actual) podrien haver-se reduït a dos al català de Sardenya, com actualment a la major part del domini lingüístic català (Badia, 1984: 311-312): un grau de proximitat (*aquest*, i en algun cas, *aqueix*) i un de llunyania (*aquell*). L'alguerés actual manté la forma *aqueix* alternant amb *aquest* per a indicar el grau de proximitat.⁵⁸

L'escassetat d'*aqueix* contrasta amb l'abundància de la forma neutra *això*: “*que axò se mane de assí avant*” (1561); “*y axò és la veritat en lo jurament que té fet*” (1611); “*y axò en effectuassió de ditta provisió*” (1631). També trobem *ço*, i en menor freqüència, *açò*, per al grau de proximitat: “*aquell me manà que intervengués en tot ço*” (1547); “*per ço mana Sa Excel·lència*” (1616a); “*e açò fasen sots pena de cinquanta ducats*” (1561); “*los ministros en açò no usavan violència alguna*” (1617a). No hem trobat als textos cap exemple de la forma *allò* per al grau de llunyania.

El plural d'*aquell* és sempre *aquells*, llevat d'una forma *aquello*s en 1617 (a): “*aquello [porcs] de graxa*” (també trobem *aquells* en el mateix document). L'alguerés actual usa la forma *aquello*s (Pais, 1970: 101).

2.2.4. Possessius

Els possessius solen prendre la forma àtona, com era habitual en la llengua antiga: “*ma salut*”, “*a mon parer*” (1571); “*mon poder*” (1572); “*son propri original*” (1547); “*son amo*” (1649), “*sa pacífica possessió*” (1598), “*sa comoditat*” (1616a), “*sos successors*” (1598), “*sos béns mobles*” (1649), “*ses rendes*” (1561), “*ses cases*” (1616a). En el doc. de 1647 (imprés) trobem la forma castellana *sus*, potser per error tipogràfic: “*esta present Ciutat, y sus Apendicis*”. També abunden, però, les formes tòniques: “*la mia peregrinació*” (1571), “*lo seu resto*” (1573b), “*la sua dieta*” (1587), “*Sa Ex[cel·lència]a y los seus*” (1617a). Les formes femenines medievals *mia*, *tua*, *sua*, es mantenen avui en alguerés (Pais, 1970: 98;

⁵⁸ “Gli algheresi non fanno vera distinzione fra *aquest* e *aqueix* (col loro femminile e col loro plurale), e li scambiano facilmente” (Pais, 1970: 101). Però, segons Caria (1990: 40) els textos algheresos del segle XVII reflecteixen les tres categories de localització, que també es donen en sard: *custu*, *cussu*, *cuddu* (Porru, 1811: 14; Pittau, 1972: 78; Blasco, 1994: 98) i en italià antic (*questo*, *codesto*, *quello*, que es mantenen en el toscà dialectal). L'italià estàndard actual ha reduït els tres graus a dos: *questo/quello*.

Veny, 1982: 112), i s'utilitzen esporàdicament en balear (Badia, 1984: 306).

Els possessius *nostre* i *vostre* no solen anar precedits d'article: “y al respete que se deu a nostre Señor” (1649), “per nostres predecessors” (1616a), “la redució de vostres comptes” (1587). En aquest últim document apareix la forma *vòstron*: “que reposen en vòstron poder”. Aquest possessiu, format a partir de *vostru* amb la *-n* presa per analogia dels possessius *mon*, *ton*, *son*, a l'igual que *nòstron*, es manté en alguerés (Pais, 1970: 98), i a les Balears es conserva únicament entre la gent vella (DCVB).⁵⁹

Les formes de 3a persona per a més d'un posseïdor solen ser *llur* i *llurs*: “*llurs Procuradors*” (1547), “*llur grat*” (1679), “*llurs famílies*” (1649). En més d'una ocasió apareix *llur* en singular davant d'un substantiu en plural: “*llur esmersos*” (1616a), “*llur forces*” (1617a), “*llur armas*” (1678), “*llur hereus*” (1679).

Amb menor freqüència trobem *son* o *seu* (i variants) per a més d'un posseïdor: “*los ha pres [els porcs] contra sa voluntat [dels vassalls]*” (1561); “*ni ells cessen ni los seus cavalls*” (1561); “[les rendes] *cauran en sos temps*” (1573); “*lo recapte que han mester per ses cases*” (1616a); “[els bandolers] *van continuant sa mala vida*” (1647).

2.2.5. Numerals

En els nostres documents trobem sempre la forma *dos* per al femení: “*dos romanes [de pesar]*” (1589); “*dos parts a la Règia cort*” (1616a), “*dittas dos parcialitats*” (1649). Com sabem, aquesta és actualment la forma habitual en valencià, tot i que el seu ús amb valor femení és freqüent en tots els dialectes (Badia, 1984: 287). L'alguerés modern conserva la forma *dues* [dúas] (Pais, 1970: 95),⁶⁰ segurament gràcies a la influència del sard logudorés que presenta la doble forma *duos/duas* (Blasco, 1994: 109).

Els numerals 8, 18 i 80 apareixen escrits amb la grafia tradicional <h> fins al doc. de 1589: “*dos mil çent y huytanta y çinch lliures*” (1572); “*dihuyt sous*” (1572); “*A huyt de mars*” (1573); “*mil cinch-cents huytanta-nou*” (1589). A

⁵⁹ Podem trobar la forma *nòstron* en un dels últims documents oficials redactats a València, abans del Decret de Nova Planta, datat el 9 d'abril de 1707: “*Sa Magestat [Carles d'Àustria], per nòstron consuelo y defensa...*”. Arxiu Municipal de Gandia, Manual de Consells (1697-1707), llibre AB-26.

⁶⁰ No obstant això, a les *Instruccions dades axí al principi com en tot lo progrès de la pesta de Quint Tiberi Angelèrio* (redactades a l'Alguer amb motiu de la pesta de 1582-1583) trobem *dos* per al femení: “*que los soterradors dos voltes la semana dègan cercar tota la çiutat*” (§ 68, en l'edició a cura de Joan Armangué, dins *Quaderns de l'Alguer*, núm. 1, 1994).

partir del doc. de 1611, trobem les formes amb <v>:⁶¹ “*trenta-vuit ains*” (1611); “*fins a les vuyt ores tocades ans mijjorn*” (1616a); “*són las vuit horas de nit*” (1631); “*tres-sents vuitanta escuts*” (1664). Aquesta és la forma que presenta avui l’alguerés (Pais, 1970: 95).

Els numerals 17 i 19 prenen les formes *desset* i *denou*:⁶² “*a deset de no-hembre*” (1617a); “*mil sis-cent[s] y deset en avant*” (1617a); “*denou del mes de juliol pasat*” (1587); “*denou brases de cànem*” (1588a). Formes conservades en valencià i en alguerés (Pais, 1970: 95), encara que amb diferent posició de l’accent tònic. No hem trobat cap exemple de les formes clàssiques *disset* i *dinou*.

A l’igual que en el català actual, la conjunció *i* no sol aparèixer intercalada entre unitat de centena i centena, ni entre desena i unitat (llevat del 21 al 29): “*mil cinch-cents huytanta-set*”⁶³ (1587), “*mil sis-cents setanta-nou*” (1679); “*vint-i-sinch*” (1561). En algun cas, però, se la pot trobar entre desenes i unitats: “*huytanta y çinch lliures*” (1572); “*treinta y hu*” (1678; notem ací la forma castellana *treinta*); “*setanta y nou*” (1679). És rar que aparega entre els milers i les centenes: “*mill y çinch-çents setanta y dos*” (1573a; “*nou mil y sis-cents escuts*” (1679). I també és rar trobar-la després de *cent* o *cents*: “*dos mil çent y huytanta y çinch lliures*” (1572); “*mil sis-cents y sethe* (sic)” (1617a).

Per a expressar els milers, s’utilitza normalment la paraula *mil*: “*tres mil ducats*” (1573a); però podem trobar algun exemple de la forma medieval *mília*: “*trenta-dos mília caps de bestiar*” (1571); “*vint-i-quatre mília lliuras*” (1679).

Un cas anòmal d’expressió de les centenes el trobem en la frase: “*que no exedesca lo número de centes quinze [=115] lliures*” (1617a).

2.2.6. Quantitatius

En el doc. de 1678, el quantitatiu *tant* s’utilitza en més d’una ocasió sense intenció comparativa, en el sentit de ‘molt, en gran quantitat’, com ocorre amb l’italià *tanto*: “*ly donaren una arcabussada y tantas puñaladas de daga*”; “*lys*

61 Segons Coromines (DECLC, IX, 405), la forma documentada des de més antic és *uit*. Explica la formació de la forma *vuit* (de la qual sembla haver-hi indicis ja en el s. XIV), a partir de l’evolució fonètica *octo* > *uóit* > *uúit*. Aquesta forma donà, per una banda, *úit* > *uít* (conservada en el valencià), i per l’altra, la forma *vúit* per consonantització de la *u* en *v*.

62 No hem col·locat els accents en la transcripció, com en la forma valenciana (*dèsset*, *dènou*), ja que no podem assegurar si la síl·laba tònica és la penúltima o l’última (com actualment en alguerés).

63 Els guionets no figuren en els textos originals, sinó que els hem afegit en la transcripció.

despararen tantas arcabussadas” Aquest sentit (a més del comparatiu) es manté en l’alguerés actual (DCA: ‘assai [=molt], en gran quantitat’).

2.2.7. Adjectius i pronoms indefinits

Tant *algú* com *algun* i les seues variants poden aparèixer en oracions negatives, amb significat de ‘cap’: “*que no posen los delinqüents en la fossa de la p[re]sent vila ny en altra fossa alguna*” (1561); “*en son poder no y ha diners alguns*” (1573b); “*sens causa ni rahó alguna*” (1616b); “*sens delatió, exceptió ni defugí algu*” (1679).

L’adjectiu indefinit *ningun*, desaconsellat per la normativa actual però que compta amb un ús tradicional (documentat ja al segle XIII, segons el DCVB) i s’utilitza avui en alguerés (Pais, 1970: 103), apareix prou sovint: “*sens ningun cavall*” (1571), “*no té diners ninguns*” (1573b); “*ninguna de les sobredites coses*” (1649). També variants arcaïques: “*degun altre gènere de procés*” (1617a); “*díguna persona de qualsevol grau o condició*” (1647). En canvi, no hem trobat als nostres textos ni un sol exemple de *cap*, desconegut també en alguerés (Pena, 1992: 625).

Al doc. de 1678 trobem la forma *digú*, variant de *ningú*: “*ni meins té vist que digú sia estat ferit ni mort*”. En algun cas aïllat, l’adjectiu *ningun* pren el lloc del pronom *ningú*, i viceversa: “*Sopp[li]ca lo Real Fisch que ningun compre ninguna de les susdites coses*” (1561); “*no és obligat a cambi ni a recambi ni a interés ningú*” (1573b).

Podem trobar diverses variants de *cascú(n)*: “*casquna villa*” (1561), “*casqun any*” (1573b), “*vint sous per cascú*” (1588a), “*cascuna vegada*” (1616a), així com les formes arcaïques *quiscú* i *quiscun* (< *quisque unum*): “*a quiscú contrafaent*” (1649), “*de quiscuna és perillós de vida*” (1678), “*quesqun any*” (1679). També les formes *cada un*, *cada una*: “*cada hun vassall*” (1561), “*cada un de aquells*” (1573a), “*cada una de aquellas*” (1678). En alguerés actual s’utilitzen les formes *cadaú* i *cadauna* (Pais, 1970: 116). En el doc. de 1561 trobem una curiosa forma *caun*: “*escrites y continuades en la fi de caun capítol de una sèdula*”.⁶⁴

Generalment, als documents figuren *altre* i *altres*, però trobem uns pocs exemples d’*altro* i *altros*, usuals avui en alguerés (Pais, 1970: 103, 116): “*altro minó [=minyó]*” (1616b); “*altros molts agravyes*” (1649); “*molts altres de llur*

⁶⁴ Coromines (DECLC II, 377) i Badia (1984: 325) citen la forma contracta *cadú*, existent a les Balears; el primer cita a més *ca*, contracció de *cada* que es dona actualment en l’ús rústic i popular al País Valencià (*ca u*, *ca terreta*).

parcialitat” (1678).

Demés sol aparèixer en el sentit de ‘la resta, les altres coses’, considerat castellanisme (DCVB; DECLC, V, 614):⁶⁵ “*Del demés que açí passa no tinch què scriure*” (1571);⁶⁶ “*lo demés hatgian de portar a esta Çiutat, per a magatzemar y vendre en ella*” (1616a); “*los de dita parcialitat de Pere Gaya desapararen a ell, relatant, y demés barranchells*” (1678).

Una estranya forma *qualsivol* apareix diverses vegades en el doc. de 1617 (a): *qualsivol escritures, libells, actes e qualsivol gènere de instrument*”.

2.2.8. Pronoms personals

A l'igual que en la llengua actual, els pronoms febles solen anar davant del verb en tots els temps, excepte infinitiu, gerundi i imperatiu (*dir-me, dient-li...*). Només en el doc. de 1571 hem trobat pronoms en posició enclítica en altres temps, com era habitual a l'època medieval: *dix-me, fan-li, mostrà-me'n, han-me'n fet queixes*”.

Davant del verb, els pronoms febles adopten normalment la forma plena: “*me donarà*” (1571); “*nos scriu*”, “*ne reba*” (1573a); “*los donarà*” (1573b), “*los trahuen*” (1616a), “*vos done*” (1631); “*vos donam*”, “*nos és estada presentada*” (1649), com en català antic i en el dialecte alguerès actual (Pais, 1970: 105-106). Fins i tot quan el verb comença amb vocal: “*lo embiaré*” (1571), “*ne agabellan*” (1616a), “*se obliga*” (1631), “*qui te ha mort?*” (1678). També darrere del verb fins i tot quan acaba en vocal: “*revendre-los*” (1616a), o en combinacions binàries: “*tenir-se-los*” (1616a).

Els pocs exemples que hem trobat de formes reforçades apareixen sempre darrere mots acabats en vocal: “*que us hordene*” (1561); “*que os obescan*” (1631),⁶⁷ “*ojats què hos notifica*” (1616a). Són més abundants les formes reduïdes, que apareixen aglutinades en l'escriptura a la paraula anterior, fins i tot quan aquesta no és un verb o un altre pronom feble: “*que no-s fassan inventaris*”, “*y-s remetran los diners*”, “*si-s podrà fer*”, “*yo-m despedeixch*”, “*llagosta que-ls menja los forments*”, “*no-ls scrich*”, “*perquè-ls és molt costós*” (1571); “*que-s pertany*” (1573b), “*no-l pogué capturar*” (1611), “*no-s puga fer*” (1616a), “*que-n farà*” (1617a).

⁶⁵ Ambdós diccionaris, però, consideren *demés* genuí en català en els sentits de ‘la major part’ (“les demés dones” = ‘la major part de les dones’) i ‘a més d’això, encara’ amb valor additiu.

⁶⁶ Aquest exemple és anterior al que figura en el DECLC (V, 614), datat en 1598, o en el del DCVB, datat en 1621.

⁶⁷ El DCVB registra *os* com a variant antiga de *us*.

En el doc. de 1611 apareix la frase: “no dexaré de matar a ti”. Aquest pronom fort de 2a persona, precedit de preposició, era utilitzat de forma esporàdica en català antic (Badia, 1984: 292), però havia estat desplaçat en totes les seues funcions sintàctiques per la forma *tu*, ja des dels orígens literaris (DECLC, VIII, 914). Per tant, ens estranya trobar-lo en un text tan tardà, a no ser que siga per influència castellana, a l'igual que altres mots que apareixen al mateix document (“*cubredor de lladres*”, “*tu los cubres*”), que reproduïen les amenaces verbals d'un vassall a un regidor.

La forma del pronom neutre és *ho*: “*ho ha manat*” (1561); “*ho procuraré*”; “*mò*⁶⁸ *han desconsellat*” (1571), “*mò escriu*” (1573a), “*ho férman y juran*” (1679). De vegades escrit <hu>, reflex de la seua pronúncia en posició àtona, sobretot darrere vocal: “*no hu sap*” (1611); “*axí hu ferma*” (1631). En algun cas aïllat, el neutre és representat per *lo*, com en l'alguerés actual (Peana, 1992: 624): “*segons V. M. lo y [=hi] mana, segons bé té acostumat fer-lo axí*” (1573b); “*a qui desparà ni a qui no, no lo sap*” (1678).

Per a la 3a persona del plural en funció de complement indirecte, apareix en diverses ocasions la forma *lis*:⁶⁹ “*guardant-se-lis* (1598), *se lis daran* (1647); *manant-lis* (1649), *lis corria* (1649), *lys desapararen* (1678). Aquest plural analògic del pronom *li*, no usat al llenguatge literari modern, manté un ús dialectal en algunes comarques valencianes i a Menorca (DCVB). També trobem per al complement indirecte la forma *los*: “*segons los par [=pareix]*” (1561), “*Nostre Senyor és estat servit embiar-los llagosta*” (1571); però la majoria de vegades, aquest pronom fa la funció de complement directe: “*los ha pres [els porcs]*” (1561), “*los donarà [els diners]*” (1573b), “*forments per tenir-se-los a ses ocasions [i] revendre-los a majors preus*” (1616a); “*se púguian animar en estirpar-los y perseguir-los [els delinqüents]*” (1647).

En les combinacions binàries en què intervé el reflexiu *se*, l'ordre de col·locació dels pronoms coincideix amb la normativa actual: “*se hos fa*” (1573a), “*se li daran*” (1616a). Només hem trobat un cas d'inversió (*vos se*), repetit en el doc. del 1587: “*vos se passaran en compte y vos se faran bones*”. En l'actual alguerés, el reflexiu *se* va sempre en segon lloc: *me se, te se, mos se, vos se*; en canvi: *se li* (Pais, 1970: 110).

Detectem un castellanisme sintàctic ja en textos del segle XVII, consistent en l'ús de *se* (en lloc de *li*) en funció de complement indirecte en una combinació binària: “*Dit no[ble] Regidor digué a dit Roig que si no las tornava [les penyores]*

68 Grafia aglutinada (*mo*) en l'original.

69 Fenomen observat també per Blasco (1989: 333).

se las havia de traure de casa” (1611); “*Cobre lo dit Guarnero la quantitat de trescents vuitanta escuts, [...] que dit Lacano se los paga en diner effectiu*” (1664); “*Los dits nou mil y sis-cents escuts, [...] se los daran, satisfaran y pagaran*” (1679).

2.2.9. Relatius

Per a persones s'utilitza generalment *qui*, precedit o no d'article: “*los qui tenien juos [=jous] no solien pagar sinó XV s[ous] per juo*” (1561); “*sots pene [=pena] de cent ducats als qui contrafaran*” (1561); “*la persona o persones qui tal delicte an comés*” (1616c); “*lloctinents de la Encontrada de Montagut, a qui les p[rese]nts seran p[rese]ntades y notificades*” (1631). Molt rarament, *qui* s'usa per a coses (en lloc de *que*): “*tot consell, favor y auxily necessari qui per adimplir dits n[ostre]s òrdens tindreu menester*” (1649). I en aquest mateix document, *qui* arriba a supplantar la conjunció *que*: “*com sia qui no tenint considerasió a las obligacions que lis corria [...]*”.

També trobem exemples de *que* amb antecedent personal, seguint la tendència moderna del català: “*los Offisials que llevors eran, y los que vuy són*” (1598); “*y si serà altre que no sie còmplice del delicte, se li daran dits sinquanta ducats*” (1616c) “*los que perpetraren la mort de dit son marit*” (1678).

Observem l'abundància de *qual* en funció d'adjectiu: “*Passa lo riu de Bau de Trays, lo qual riu yx y devalla de les muntanyes de Limbares*” (1547); “*Entengué remor en la casa [...] al qual remor volgué acudir*” (1611); “*Té pres la real, actual y corporal possessió [...] la qual possessió té pres*” (1631).

Com hem dit en parlar de l'article, la forma *lo* servia antigament tant per al masculí com per al neutre. Per tant, la construcció “*lo que*” amb sentit neutre, que avui la normativa considera incorrecta (Fabra, 1918: 89; Badia, 1962: 265), era normal a l'època: “*Lo que segons capítols de Carta de Lloch fer no poden, [...] per lo que supp[li]ca lo Real Fisch [...]*” (1561); “*Yo faré lo que dech*” (1571); “*Lo que yo no sabia*” (1631); “*Tot lo que ha cobrat*” (1674). També es pot trobar el sintagma “*la qual cosa*”, aconsellat per la normativa actual: “*per la qual cosa han sussehyt infinits homicidys*” (1649).

En uns pocs casos, trobem el pronom *qual* sense anar precedit de l'article: “*lo acte rebut per Miquel Concul [...] qual és del sèrie y tenor següent*” (1617a); “*y supl[ic]a sia rebuda informassió, [...] qual dóna medio iuramento*” (1678); “*un calderó de aram petit, qual al present lo tròban en casa de Juan Andrés Gaya*” (1678).

Quala, forma femenina de *qual*, apareix en el doc. de 1678: “*ferman[t] clam y criminal querella [...] quala supplica sia rebuda*”. Forma que en l'actualitat

es considera vulgarisme, s'utilitza a les Balears com a equivalent a *quin, quina* (DCVB). També es registra com a forma d'ús popular a l'Alguer (Peana, 1992: 625).

El relatiu possessiu (equivalent al castellà *cuyo*) es forma amb els sintagmes *del qual, de la qual...*: “*un vassall de la villa de Claramonte (lo nom del qual no se recorda com se diu)*” (1611). En un cas aquesta funció es realitzada pel pronom *qual* en solitari: “*lo present compte, quals partidas són las següents*” (1572).

No hi sol abundar la construcció “preposició + article + *que* (o *qui*)” en oracions adjectives, considerada castellanisme sintàctic: “*un llibre en lo que s'escriguen tots los presoners*” (1561). En general, es segueixen els esquemes “preposició + article + *qual*”, “preposició + *qui*” (per a persones) o “preposició + *què*” (per a coses), admesos per la normativa actual: “*Les presons en lo castell, en què y a una fossa*” (1561); “*pugua veure a culpa de qui s'és differit*” (1561); “*Altra provisió dessa Mersé en la qual respondrà Paulo Porcu*” (1631); “*Las penes incorregudes [...] de què se reserva dret lo dit Real Fisch*” (1647); “*Lo preu y valor en què seria estimada la casa*” (1664); “*Diguna farramenta per la qual sia mort*” (1678).

El relatiu per a llocs pren la forma (*h*)ont, precedida o no de la preposició *a* (i en algun cas, *en*): “*en lloch hont era differència de térmens*” (1547); “*la casa a hont habita lo nob[le] don Salvador Manca*” (1611); “*anà fugint fins al lloch dit Ístria, en hont lo siguiren*” (1678). Només en un cas hem trobat *hon*: “*del bisbe del Alguer, a hon me aposentí*” (1571), però a continuació apareix l'altra forma: “*per totes les parts hont posí*”. En alguerés actual es manté aquesta variant amb *-t* final (Pais, 1970: 114).⁷⁰

2.2.10. Verbs

Quant a la conjugació verbal, els textos analitzats ens en mostren les característiques següents:

1. En present d'indicatiu de la 1a conjugació, apareix sempre la desinència en *-e* de la 1a persona del singular, conservada actualment en valencià: *pose, certifique, mane, impose, done, revoque, anul·le*. Només hem trobat un exemple amb desinència zero, com en la llengua medieval, o en balear o alguerés actual (Moll, 1952: 215; Pais, 1970: 123): “*Jo, Baingio Delitala, ferm ut supra*” (1611). En canvi, no trobem cap terminació en *-o*, pròpia del català central i nord-occidental actuals.

⁷⁰ El DCA registra la forma *on*, però indica /on, ont/ com a possibilitats de pronúncia.

2. Trobem les formes medievals en *-am* i en *-au* de la 1a i 2a persona del plural, respectivament, del present d'indicatiu de la 1a conjugació: *contam, desigiau* (1573a); *manam* (1588a), *apportau* (1611); *fermam, obligam, juram* (1617a); *imposam* (1649), *donam* (1647). El balear conserva ambdues formes en l'actualitat (Veny, 1982: 91) i l'alguerés manté la desinència *-au* per a la 2a persona (*mirau*), mentre que la 1a acaba en *-em*: *mirem* (Pais, 1970: 123; Veny, 1982: 113).

3. Algun verb de 2a conjugació es conjuga com si fos de la 3a: *submetexen* (de *submetre*, 1664), *admitex* (d'*admetre*, 1678), o el gerundi *concurrint* (de *concurrer*, 1664). Aquest fenomen, que es dona en l'actualitat en diverses zones del domini lingüístic, s'ha originat en verbs de la 2a conjugació com els acabats en *-metre* (*admetre, permetre, ometre...*) i altres com *batre, interrompre, recórrer*, etc., que adopten en el llenguatge col·loquial un infinitiu en *-ir* per influència dels verbs castellans corresponents (*admitir, permetir, omitir, batre, interrompir, recurrir*, etc.), i es conjuguen com si fossen de la 3a conjugació, prenent en aquest cas la forma incoativa, més freqüent que la pura.⁷¹

4. Els verbs incoatius presenten, en els presents d'indicatiu i de subjuntiu, els morfemes en *-eix-* o *-esc-* característics del català oriental: *compartéscan, elegéscan, proveheix, provehesca* (1561); *despedeixch, proveheixquen* (1571); *acodeix* (1573a); *pendeix* (1598); *encarestexen, presuméscan* (1616a); *obéscan* (1631); *çedexen* (1664); *offerex, offresca, presumesca* (1647).

5. Les formes del present de subjuntiu segueixen les pautes de la llengua clàssica, conservades en gran part en el valencià actual:

- Desinència *-e* de la 1a persona del singular de la 1a conjugació: *torne* (1571), *mane* (1573a), així com de la 3a persona: *serve, reserve* (1561); *pare* (1598), *observe* (1616a); *capture, gose* (1647); *conste* (1649), *intime* (1678), etc.
- Desinència *-a* de la 1a i 3a persones del singular de la 2a i 3a conjugació, inclosos els verbs irregulars: *vula* (=vulla, 1521), *scriga* (1573a), *sàpia* (1598); *aja, sie*⁷² (1616b); *comprenga, entenga* (1617a); *puga, tinga* (1631); *valga* (1664), etc. Com a cas aïllat, la forma castellana *sea* (1561).
- La 2a persona del plural de la 2a conjugació (inclosos els verbs irregulars) acaba en *-au*: *trametau* (1573a), *sapiau* (1611), *hagiau* (1649). Fins i tot un verb de la 3a conjugació: *restitua* (1573a).

⁷¹ En l'alguerés actual es dona un fenomen similar, però afecta més verbs: *córrer, créixer, escriure, témer, véncer*, etc. han esdevingut *corrir, crixir, escrivir, timir, vincir*, etc., respectivament, amb la diferència que molts d'ells es conjuguen en forma pura (Pais, 1970: 135; Peana, 1992: 629, 632).

⁷² Aquesta forma es pot explicar per la confusió entre /a/-/e/ àtones, que es reflecteix sovint en l'escriptura, segons hem assenyalat en l'apartat 2.1.1 (vocalisme).

- Desinència *-en* per a la 3a persona del plural: *serven* (1561), *puguen* (1573b), *reposen* (1587), “*pasen, reben y admeten*” (1588a), *gosen* (1616a), *sien* (1616b), *eviten* (1647), “*no vos empachen ni perturben*” (1649). Però també trobem la forma escrita *-an* (deguda a la neutralització de vocals àtones): *vàgan* (= *vagen*, 1561), i en especial en verbs de la 2a i 3a conjugació, potser per analogia amb la 3a persona del singular en *-a*: *fàssan, réban* (1573b); *preténgan, púgan* (1617a); *presumés-can* (1616a), *hobeéscan* (1611), *tíngan* (1631); *vísca, despedéscan* (1647), *hàgian, íscan* (1649), *vúllan* (1679), etc.
 - No figuren als textos les desinències en *-i-* del present de subjuntiu pròpies dels parlars orientals actuals (incloent-hi l'alguerés),⁷³ llevat d'algun cas esporàdic: *sigui* (1631).⁷⁴ Sí que apareixen, en canvi, algunes formes en *-ia-* formades per analogia amb altres com *càpia* o *sàpia*, i que marquen la transició del paradigma medieval al del català oriental actual:⁷⁵ *plàçia* (1571), *púguia, púguian, vísquian* (1647), *dònia* (1678), *tòrnia, fàssia* (1678).⁷⁶
6. El verb *elegir*, en el doc. de 1561, apareix conjugat tant en forma pura (*elégan*) com incoativa (*elegéscan*). La conjugació en forma pura d'aquest verb (que presentava una variant *elèger*) és citada pel DCVB com a arcaisme.
7. Només hem trobat un parell de formes del perfet perifràstic: “*va veure a Pere Joan Roig en dita plaça*” (1611); “*van veure venir*” (1678). En la resta de casos, s'utilitza el perfet simple: *me'n partí* (1571); *resté* (variant antiga de *restí*),⁷⁷ *torní* (1572); *anaren, comprà, gasté* (= *gastí*), *pagà, prestà, vené* (= *vengué*), (1588a); *posà, féu* (1588b); *passaren* (1589); *provehí, gittà, gosaren* (1611); *veren* (1616b), *usaren* (1649), *prengué* (1664); *hoí, isqueren, mataren, trobaren* (1678), etc.
8. L'imperfet de subjuntiu presenta les formes en *-as-*, *-es-*, *-is-*, pròpies de la

73 Sobre el subjuntiu, i en general, la conjugació verbal en alguerés, v. Pais (1970: 118-146).

74 Blasco (1989: 334) assenyala com “el cas més matiner de desinència *-i-*” en un text en català a Sardenya el mot *fassi*, en les *Instruccions* d'Angelèrio sobre la pesta (redactades a l'Alguer en 1584).

75 Segons Moll (1952: 223) aquestes formes esdevingueren freqüents a partir del segle XVI, i podrien haver-se originat per analogia amb verbs com *cabre* i *saber*, que feien el present de subjuntiu en *càpia* i *sàpia*, respectivament.

76 No hem tingut en compte formes del verb *haver* escrites *hagia* (o *hatgia*), *hagian* (o *hatgian*), en diversos documents, ja que no podem assegurar si en aquests casos la <i> sonava realment, o el grup <gi> formava un dígraf a la manera italiana, equivalent a la <j> catalana, com ocorre amb mots com *bandegiats* (1647) o *magiorment* (1649).

77 El DCVB (vol. II, p. 927) presenta en la conjugació antiga del verb *cantar* (model de la 1a conj.) la forma *canté* al costat de *cantí* per a la 1a persona del singular del perfet simple.

llengua clàssica: *trobàs* (1572); *venessen* (1616a); *poguessen, requirissen* (1617a); *aguessen* (1631); *capturàs, capturassen, matàs* (1647); *pagàs* (1664); *donassen* (1679); així com les formes clàssiques del verb *ser*: *fos, fossen* (1547). Una estranya forma *fosse* (possible italianisme?) apareix en el doc. de 1631: “*sia haguda com si fetta no fosse*”.⁷⁸

9. Trobem exemples del participi de present, que sol abundar en el registre administratiu de l'època: “*tres scuts valents tretze liures*” (1587), “*y del dit com[p]te, tor[t]s, dubte, difficultat y contradicció cessants*” (1588a); “*Pretenents los dit[s] vassalls [...]*” (1617a); “*La lley o dret dient que primer sia convingut [...]*” (1679).

10. Apareixen als textos diverses formes verbals arcaiques o reduïdes en l'actualitat a determinats dialectes:

- Els presents d'indicatiu *fas* (=faç, 1a pers.) del verb *fer* (1571, 1587), i *recor* (3a pers.) de *recórrer* (1521).
- El perfet simple *fonch* del verb *ésser* (1547).
- Els futurs *convendrà, tendran* (1617a), *poran* (=podran, 1617a).
- El condicional *porria* (=podria, 1561).
- El gerundi *prenint* (1664).⁷⁹
- Els participis *feyt* (1587), *tengut* (1571), *contengut* (1649),⁸⁰ *contengudes, avengut, request* (1617a), *transfert* (1678).
- Els verbs *parer* i *aparer*, que ja a l'època havien estat desplaçats pels seus sinònims *paréixer* i *aparèixer*, hi són presents: *par, parrà* (1561), *appar* (1572).
- L'imperatiu *ojats* (=oiu), veritable fòssil lingüístic, usat en la fórmula “*ara ojats què hos notifica*” (1616a, 1616b, 1616c, 1617b, 1647),⁸¹ que solia encapçalar els pregons dels virreis.

11. Trobem en dos casos formes de futur de la 1a conjugació amb la terminació *-erà*: “*no fermerà de dret*” (1617a), “*se li despacherà guiatgie*” (1647), com es dona actualment en italià.⁸²

12. El verb *ésser* s'utilitza com a auxiliar en lloc d'*haver* en els temps composts

78 L'alguerés utilitza *fossi* per a la 1a i 3a persona (Pais, 1970: 120). Descartem la possibilitat que *fosse* siga un sardisme, ja que les formes corresponents a l'imperfet de subjuntiu són *esseret* (logudorés) o *essit* (campidanés) (Blasco, 1994: 155).

79 Usat actualment en balear i alguerés (DCVB).

80 També apareixen *tingut* (1598, 1649) i *contingut* (1679).

81 En la crida impresa del 1647 figura *otjas*, per error d'impremta.

82 Podem trobar casos similars en les *Instruccions* d'Angelèrio: *ordeneran* (§ 19), *porterà* (§ 30).

dels verbs intransitius i en la conjugació pronominal: “és estat en la presó” (1521); “són cayguts en les penes de dret y Premàtiques” (1561); “en les altres Encontrades per hont és passat” (1561); “Nostre Senyor és estat servit embiar-los llagosta” (1571); “algunes altres quantitats [...] que són entrades en son poder” (1573b); “dit no[ble] Regidor se és transferit [...]” (1611); “són vinguts los nobles [...]” (1631); “per moltes diligències que se són fetes” (1647); “és estada presentada una supplicació” (1647); “són estats condemnats a mort” (1647); “se és pogut conseguir” (1649); “se són magiorment continuats” (1649); “essent anats lo dit m[estr]e Pere Pau Quessa y alguns altres” (1678). Aquesta construcció era habitual en català antic (Par, 1923: 321-325; Moll, 1952: 331-332; Badia, 1984: 369), i avui es dona en l'alguerés (Pais, 1970: 137-138; Veny, 1982: 114; Peana, 1992: 626), així com en sard i en italià. Trobem, però alguna excepció, amb el verb *haver* com a auxiliar d'eixir: “per causa de haver exit fora de la Encontrada” (1573b).

13. En ocasions, s'utilitza *tenir* com a auxiliar en els temps composts dels verbs transitius, sense que el participi concorde amb el complement directe: “té buydat totes les rendes” (1573b); “la qual possessió té pres” (1631); “té cobrat diverses partides” (1664); “a las quals cridas té respost Maria Sotgia” (1678); “té rendat las rendas civils” (1679).

14. El verb *haver* s'utilitza en un cas per indicar temps transcorregut: “tres anys ha (=fa tres anys) lo prestà a la Cort” (1588a), ús contemplat pel DCVB (*Haver*, accepció IIIc).

15. Trobem una forma aïllada *judicare*: “posar lo que [Vostra Excel·lència] *judicare més convenient*” (1649), que probablement es tracta d'un castellanisme (el futur de subjuntiu, actualment en desús, però molt utilitzat antigament en l'àmbit jurídic).

2.2.11. Adverbis

1. De lloc:

- Ús de l'adverbi de proximitat *ací*, que actualment es manté viu en valencià i en rossellonès: “del demés que *ací* passa no tinch què scriure” (1571), “lo algozir que a portat *así* en Ossier a lo dit bossí” (1587). No sols amb valor espacial, sinó també temporal (com a sinònim d'*ara*): “de *ací* per a Sant Juan” (1571); “alguns abusos que fins *assí* se han fet” (1616a). I en algun cas, amb valor purament anafòric: “[Els vassalls] *han-me'n fet* queixes [...] *Ací* [=en aquest assumpte] *miraré lo que més convindrà*” (1571).
- L'ús d'*aquí* és molt escàs, amb els mateixos valors que *ací*: espacial (“*aqueix*

de aquí té poca justícia”, 1571); temporal (“*las rendas que se colliran d'aquí avant*”, 1573); anafòric (“*y a molta manera de furts de cavalls y de bous y de altres bestiar, [...] y de aquí [=d'aquest fet] naxen molts plets y qüestions*”, 1561).

- En el doc. de 1571 apareix l'adverbi *ahí* dues vegades, la segona amb valor temporal: “*ahí eren menester los diners*”; “*De ahí dexà [=deçà o ençà] res no-ls scrich*”. Tant el DCVB com el DECLC (III, 723) consideren aquesta forma un castellanisme, que ha estat adoptat modernament pel valencià.
- En el doc. de 1647 trobem l'expressió “*de sí avant*” (“*sia lícit y permès de sí avant*”). Com que no hem trobat als diccionaris cap significat de *sí* amb significat temporal, suposem que es tracta d'una confusió deguda a fonètica sintàctica: devia sonar igual que “*d'ací avant*”, tenint en compte la neutralització de vocals àtones.
- L'adverbi arcaic *tras* figura en el doc. de 1616 (b): “*de part de tras ha pegat al dit Alexandret Olives una punalada*”. Un altre adverbi de lloc, aquest usat en l'actualitat, és *onsevulla*: “*haver de pendre a cambi per hontsevulla*” (1573a).

2. De temps:

- Trobem tant la forma arcaica *après* com la moderna *després*: “*après dels XV dies y mesos*” (1561); “*los tórnan après a vendre*” (1616a); “*axí ans de la grassa [=engreix dels porcs] com después*” (1617a); “*y después vingué Lleonart Sequi*” (1678).
- L'adverbi *avui* (o *hui*) apareix sota diverses formes:⁸³ “*vuy, die present*” (1573a); “*huy en Osier als vint y nou de noembre*” (1587); “*forçes y poder que auy per dita Excel·lència me són estades dats*” (1631); “*magiorment continuats fins vuy*” (1649).
- És freqüent l'ús de la locució *en continent*, ‘tot seguit, immediatament’: “*en continent, hoyda la dita cédula y decretacions*” (1561); “*enviarà [les rendes] en continent*” (1573b); “*en continent aquelles [lletres] rebreu*” (1649).

3. De quantitat:

- Al doc. del 1631 figura *mas*, variant antiga de *més* (DCVB), per indicar addició: “*dittes coses vos done totes, mas veus, lloch, forçes y poder*”.
- *Manco* ‘menys’: “*ni manco púgan conprar dites coses*” (1616a). Segurament introduït en català per via de l'italià *manco* (DCVB; DECLC, V, 414), conserva

⁸³ Coromines (DECLC, I, 524) considera tant *vuy* com *huy* com les formes més antigues, documentades ja al segle XIII, i que coexistiren durant l'Edat Mitjana i més tard encara. Les formes reforçades en *a-* són més tardanes, i data el primer testimoni conegut d'*avui* en 1592, molt pròxim al del nostre *auy* del doc. de 1598.

actualment un ús viu al País Valencià, les Illes Balears i l'Alguer (Peana, 1992: 621).

- L'adverbi comparatiu *tan*, apareix sovint escrit *tant*: “*han tengut tant mal yvern*” (1571); “*jent tant facinorosa*” (1647). I en un cas adopta la forma femenina, com si fos adjectiu: “*segons que de tanta virtuosa persona s'espera*” (1521).

2.2.12. Preposicions

S'observa en moltes oracions la caiguda de preposicions davant la conjunció *que* (indiquem les elisions amb el signe [ø]): “*lo que és causa [ø] que moltes viudes [...] no poden haver lo recapte que han mester*” (1616a); “*y fareu crida [ø] que ningú lo tinga per Official*” (1631). Però també trobem exemples del cas contrari, considerat avui un castellanisme sintàctic: “*haja requiri[t] y admonestat [...] EN que volgués desistir de turbar-lo*” (1598); “*tenia orde [...] DE que súbit sigui la mort de dit Pedro de Leyva, se agué pres possessió de la ditta Officialia*” (1631).

Encara que no és la norma general, es pot trobar la preposició *a* per al complement directe de persona: “*tracten als vassalls benignant i caritativament*” (1561); “*avisar al senyor Duch*” (1571); “*va veure a Pere Joan Roig*” (1611); “*encontran als que portan vituales*” (1616a); “*matar a un minó [=minyó]*” (1616b); “*mataren al dit mestre*” (1678). Aquesta construcció, hui considerada castellanisme sintàctic, ja apareix en textos medievals (DCVB) i es dona en l'alguerés modern (Peana, 1992: 636). No excloem la influència del sard, ja que aquesta llengua també pot utilitzar la preposició *a* per a l'objecte directe de persona (Pitau, 1972: 129; Blasco, 1994: 231), i fins i tot l'italià “regional” parlat per sards: “*ho visto a Tonino*” en lloc de “*ho visto Tonino*” (Blasco, 1986: 26).

En uns pocs casos, la preposició *a* pren la forma *ad* davant paraula començada per vocal; casualment, als nostres textos, sempre davant del demostratiu *aquell*: “*ad aquells*” (1561); “*ad aquell*” (1664, 1678).⁸⁴

Algunes vegades, la preposició *a* cau davant un infinitiu regit per un altre verb, fenomen que en època medieval estava més generalitzat (Par, 1928: 40): “*V[ostra] S[enyoria] [...] és obliguat [ø] mirar segons sa Mag[esta]t ho mana*” (1561); “*totes les rendes y emoluments que [...] són obligats [ø] pagar a la Cort*” (1598); “*nos obligam [ø] observar y guardar*” (1617a); “*Sían dits vassalls tenguts y obligats [ø] manifestar [...] los porchs que tendran*” (1617a); “*se oblígan [ø] restituir lo demás*” (1664).

84 El DCVB explica que, en el llenguatge modern, la forma *ad* s'usa en valencià quan la preposició va seguida d'un pronom començat en vocal.

L'antiga preposició *ab* (modernament *amb*) es troba present pertot arreu dels nostres documents: “*ab assistència [...] del noble senyor*” (1547), “*ab gran desig*” (1571), “*ab sa poderosa mà*” (1649), “*tant ab ells com sens ells*” (1679). En alguerès, la forma corrent és *ama*, formada per una probable aglutinació de *am* + *a* (Peana, 1992: 636).

Observem en l'últim exemple citat (1679) l'antiga preposició *sens*, mancada de la *-e* final que ja es detecta al s. xv i que es troba estesa actualment a tots els dialectes, incloent-hi l'alguerès (amb la pronúncia /sénsa/). En els textos analitzats apareix només la forma medieval: “*sens testament*” (1561), “*sens ningun cavall*” (1571), “*sens perjudissi*” (1616a). I en un cas pren el sentit d'“a més de, sense comptar” (DCVB, acc. d): “*passat lo dit termini, sens les penes enposades en lo present mandato, se hos trametrà algozir a vostres despeses*” (1573a).

La preposició *contra* normalment va sola: “*ha judicat contra capítol de Carta de Lloch*” (1561); “*contra lo dit Nob[le] Navarro*” (1664). Però en altres ocasions apareix seguida de la preposició *de*: “*se ha proshit contra de aquells*” (1647); “*contra dels quals dóna clam*” (1678); “*contra de las personas de Gaví Gaya, [etc.]*” (1678). L'alguerès actual utilitza també aquesta construcció (Peana, 1992: 636). Els principals diccionaris catalans se'n ocupen,⁸⁵ però no fan cap esment de *contra* seguida de *a*, que figura en més d'una ocasió en el doc. del 1611: “*demanant justíssia a dit no[ble] Regidor contra a Pere Joan Roig*”; “*la enformassió comensada contra a dit Roig*”.

En algun cas trobem la preposició *de* usada en lloc de *per*, en la introducció del complement agent: “*se fan pagar, no solament del cap de casa [...] mes encara dels fills*” (1561); “*consta per dit compte fermat del scriva*” (1588a); “*presoner comprat de mossèn Toscu*” (1589). El fet que aquesta funció es realitzi en italià amb la preposició *da*, i en sard amb *dae* o *de*,⁸⁶ ens pot fer pensar en la influència d'aquestes llengües. Però segons Moll (1952: 350), en català antic ja es donava la construcció amb *de*. Llevat dels casos esmentats abans, el complement agent va introduït per la preposició *per*, com en català modern: “*sia provehit per Sa Señoria que paguen com era acostumat*” (1561); “*són estats per V. E. y Real Consell condemnats a pena de mort*” (1647).

85 El DCVB (II, 453) afirma “té l'aspecte d'un italianisme”, ja que la locució completament catalana és *en contra de*. Però el DECLC (II, 890), discuteix que *contra de* es tracte d'un barbarisme, i cita com a exemple un text datat a Urgell entre 1230 i 1250.

86 Blasco (1994: 194) posa com a exemple comparatiu la frase següent: “*la porca és sacrificada pel pastor*” (català); “*sa sue est ochisa dae su pastore*” (logudorès); “*sa mardì est bocida de su pastori*” (campidanès); “*la scrofa è ammazata dal pastore*” (italià).

També la preposició *de* (amb article o sense) s'utilitza en un sentit partitiu, que en l'època medieval era més freqüent (Par, 1928: 38; Moll, 1952: 351): “*Li ha volgut dar de pugnaldes*” (1611); “*Poguessen vender, mactar y trasportar de dits porchs*” (1617a); “*vendre y mactar dels porchs*” (1617a); “*Li tyraren de arcabussadas*” (1678)

Abunda l'ús de la preposició *en* davant noms propis de lloc, indicant situació: “*en València*” (1571), “*restar açí en Càller*” (1571), “*presentaré la plica en Sàçer*” (1571), “*Datum en Sàsser*” (1589); “*Datum en Càller*” (1649). Aquest ús, desaconsellat per la normativa actual que recomana la preposició *a*, s'estén en alguns casos per indicar direcció: “*anar en Càller*” (1571), “*anar en Sàsser*” (1589); i no sols davant noms propis: “*fins que yo torne en aquell cap [de Logudor]*” (1571). Aquesta construcció, heretada de la frase llatina amb *in* regint acusatiu, era freqüent a l'època medieval (Par, 1928: 51)

La preposició composta *per a* s'utilitza al doc. de 1571 en sentit de direcció: “*me'n partí per a Sàçer*”.⁸⁷

L'ús de *per a* davant infinitiu, l'hem trobat en uns pocs casos, en els quals l'infinitiu depén d'un substantiu: “*portava poder per a revocar-lo*” (1571); “*altres vituualles per a tornar a vendre*” (1616a); “*forsa y valor per a poder proceyr*” (1616a). Però, en general, predomina l'ús de *per*, tant si l'infinitiu depén de verb com de substantiu: “*per evictar tor[t]s inconvenients, proveheix y mana que [...]*” (1561); “*corda per posar la tallola [=corriola] del torment*” (1589); “*se havia tirat de la daga per dar de pugnaldes*” (1611); “*anaren per donar foch als dits barranchells*” (1678).

La preposició *sota* apareix en l'antiga forma *sots*: “*e açò fasen sots pena de cinquanta ducats*” (1561); “*sots obligassió de la persona*” (1664). La trobem en el verb derivat *sotsmetre*: “*sotsmeten[t]-se al for y jurisditió [...]*” (1617a). I en un document més tardà, un derivat de la forma *sota*: *sotameten[t]-se* (1631).

La preposició castellana *ante* apareix en el doc. del 1679: “*otorgat ante Antoni Vidal, notari públich*”. Fora d'aquest cas, s'usa sempre *davant* o *devant*: “*davant mi és comparagut*” (1521); “*ab revista faedora devant la justícia ordinària*” (1647).

Un altre castellanisme és la preposició *según*: “*en virtut dels poders a eills, segun dihuen, donat[s] per Pedro de Leyva*” (1631). Fora d'aquest cas, trobem sempre *segons*: “*encoregut en pena segons lo capítol*” (1521); “*segons que axí lo efectuaren*” (1678).

87 Fabra (1918: 169) desaconsella aquest ús per considerar-lo castellanisme.

2.2.13. Conjuncions

La conjunció copulativa *i* (grafia <y>), d'ús ja generalitzat als segles XVI i XVII,⁸⁸ predomina clarament als nostres documents enfront de la forma medieval *e*, que només es manté en fórmules anquilosades, com les que solen figurar en els pregons dels virreis: “*Les predites coses fetes e per nós provehides*” (1616a); “*Ara ojats què hos notifica, mana e fa a saber*” (1616b, 1616c, 1617b); “*Lo Rey de Castella, de Aragó e de Sardenya*” (1649). Aquest arcaisme, prova evident del caràcter conservador del llenguatge administratiu i jurídic, apareix també en documents elaborats per autoritats locals i per notaris: “*de la matexa vila e participant*” (1521); “*diem e manam que lo pasen en compte*” (1588a); “*se esperava moure litte [=lite ‘plet’], qüestió e controvèrsia*” (1617a); “*Agustí Meloni, de dita e present villa*” (1678); “*dèsta dita e present ciutat*” (1679). I fins i tot, podem trobar en algun cas la forma llatina *et*: “*los manaments de Vostra S[enyoria] ensequir et conplir*” (1521).

Sovint, la conjunció *e* apareix com a substituïda de *y* davant paraules que comencen per *i*-, com ocorre actualment en castellà: “*pobresa e ignorànsia*” (1561); “*franchs e immunes*” (1598); “*via directa e indirecta*” (1616a); “*present e infrascrit*” (1616c); “*simple e irrevocable*” (1664); “*mobles e immobles*” (1679).

En un parell de casos, la conjunció copulativa *ni* figura com a nexa entre oracions o termes no negatius, en lloc de *i*: “*són tratats molt pigior que catius ni moros comprats*” (1561); “*quant a haver-hi altres rendas caygudas ni que-s puguen exegir*” (1573b). Aquest ús era més habitual a l'època medieval (Moll, 1952: 371-372).

En diversos documents apareix *eo*, conjunció antiga equivalent a la disjuntiva *o* (DCVB): “*Majors de la vila de Macomer eo Encontrada de aquella*” (1561); “*nos és estada presentada una cèdula eo suplicació*” (1649); “*lo sercat eo tanca de Juan Angel Sotgia*” (1678), etc.

La conjunció adversativa *però* s'utilitza en algun cas en un sentit equivalent a *sinó*: “*no solament del cap de casa, [...] però com és dit, més encara dels fills*” (1561).

L'adversativa *emperò*, usada encara avui en algunes zones del català central i de Menorca (DECLC, VI, 458), apareix prou sovint: “*no solament après dels XV dies y mesos, emperò après de anys*” (1561); “*se li daran çent assots o tres anys de galera, o altra major o menor pena [...] sens emperò derogatió de les*

⁸⁸ Segons Coromines, el canvi de *e* en *i* resta ja consumat a partir del 1500 fins i tot en la llengua escrita (DECLC, IV, 828).

crides [fetes] per nostres predecessors” (1616a).

Trobem un sardisme en la conjunció *besí* ‘sinó’, calcada del logudorés *benesi* (VSI) o campidanés *benisi* (NDU), equivalents a l’italià *bensi*: “*no hi sussehi per llevors ninguna cosa, besý que volent-se retirar [...]*” (1678).

Un castellanisme flagrant és *sens embargo*, en lloc de *malgrat* o *no obstant*: “*sens embargo que diverses vegades se han firmit y jurat paus [...]*” (1649).

La locució *no res menys* pren el significat d’*a més*’ (DCVB): “*protestant no res menys que en lo entretant, y fins haja dita còpia, no li córrega temps algu*” (1561).

Qualment ‘com, de quina manera’, darrere verbs que indiquen manifestació o declaració (DCVB), figura en el doc. del 1598: “*Exposa a Vós [...] qualment don Francisco Centelles, [...] sí ha fet al quondam Nicolau del Arca, de la villa de Oçier, y sos successors, franchs e immunes de totes les rendes y emoluments*”.

Un cas insòlit és el de la conjunció italiana *perciò*, en lloc de *per ço*, en el doc. de 1617 (a): “*perciò pre (sic) hevitare la ditte litte [=lite ‘plet’]*”. Probable error de còpia posterior, tants altres que es poden trobar al mateix document.

Trobem alguns exemples de la construcció *per a que* amb caràcter final: “*per a que anaren en Càller*” (1588a); “*per a que se puga p[ro]cehir contra lo tal o tals*” (1616c); “*per a que puga Sa Ex[cel·lència] cobrar del dit Nob[le]*” (1664). Desaconsellada per l’actual normativa, es troba documentada des del segle xv (Par, 1928: 54; Casanova, 1985: 31 i 1998), i és usada actualment en valencià col·loquial. Però, en general, als nostres textos predomina la conjunció *perquè* amb valor final: “*avisar al senyor Duch y al señor don Jaume perquè proveheixquen*” (1571); “*perquè persona alguna ignoràntia al·legar no puga*” (1616a); “*continuar [...] los actes necessaris perquè conste [...]*” (1649).

La conjunció temporal *quan* apareix escrita sempre *quant*, com era habitual a l’època medieval (DCVB, IX, 13): “*quant ell dóna una sentència*” (1561); “*que se sàpia quant se trauen de presó*” (1561); “*yo me’n remet al memorial, quant lo embiaré*” (1571); “*testimonis que se han de citar y rebre [...]* [segueix una llista] [...] *y altres quant sia menester*” (1678). En el doc. de 1617 (a) apareix escrita *quants*: “*no lis prenían los deguinós [=delmes] dels porchs a tenps condecents, quants heran aquellos de graxa*”.

2.2.14. Concordances

En general, els temps verbals composts amb l’auxiliar *haver* solen tenir el participi invariable, com en l’actualitat: “*han trobat excessos*” (1561); “*ha fet la daga*” (1587); “*ha fet moltes composicions*” (1611); “*se ha trobat a la persona de*

Salvador Satta” (1678). No obstant això, trobem exemples de concordança entre el participi passat i el complement directe, en gènere i nombre, com en l'època medieval (Par, 1928: 43; Moll, 1952: 333): “*Yttem que V[ostra] S[enyor]ia ha vistes les presons en lo castell*” (1561); “*avem decretades y provehides les decreta-sions ynfrascrites*” (1561); “[*h*]a trobats presoners” (1561); “*Trobarà haver agabellats forment y llegums*” (1616a); “*Se hàgian aplicats diversos remeys*” (1649).

En canvi, hi ha sempre concordança en gènere i nombre amb el participi quan el complement directe és representat per un pronom feble de 3a persona, com en l'actualitat: “*haver-los ya buydats*” (1573b); “*los he fets*” (1588a); “*las ha portades*” (1589); “*havent-los trobats*” (1678). Amb alguna excepció, però: “*los ha pres*” (1561).

El pronom *nós* de plural majestàtic concorda en nombre amb les formes verbals, com era usual a l'època medieval: “*Nós, don Carlos de Borja y Centelles, [...] personalment atrobats en la p[rese]nt vila [...] volem que se entenga [...] prometem y nos obligam [...] lo fermam axí y juram* (1617a).

Podem detectar alguns errors de concordança que poden ser atribuïts a error de còpia, deficient domini de la llengua per part dels escrivans, interferències lingüístiques, etc. Mostrem només algunes de les anomalies observades: “*per al (sic) qui han de testificar*” (1571); “*se farà lo (sic) semblant execu-ció*” (1573a); “*en poder vostres*” (1573a); “*las rendas que cauran [...] los (sic) embiarà*” (1573b); “*quinze sous pagades (sic) Àngel Manca*” (1589); “*per los (sic) dites causes*” (1617a); “*me són estades dats*” (1631); “*per los (sic) particulars passions*” (1649); “*totas seus (sic) voluntats*” (1664).

2.2.15. Observacions sobre alguns tipus d'oracions

1. Perífrasis d'obligació

- L'obligació personal sol respondre a l'esquema “*haver de + infinitiu*”, forma normativa actual: “*los judisis han d'èsser líberos*” (1561); “*ha de donar y restituir*” (1573a); “*necessàriament ha de ser la total destrussió de ditla villa*” (1649). En un parell de casos, la perífrasi utilitzada segueix el model “*tenir de + infinitiu*”: “*te tinch de matar*” (1611); “*tenen de demanar-li compte*” (1664). Aquest model és el que predomina avui en alguerès (Peana, 1992: 634). No hem trobat el castellanisme sintàctic *tenir que*, però sí la perífrasi “*deure + infinitiu*” en sentit d'obligació, en lloc de probabilitat: “*lo Espectable Conte [...] deu tenir bones presons*” (1561); “*deuria dit Antoni son fill cobrar la meytat*” (1664).

L'obligació impersonal segueix l'esquema “*se + haver de + infinitiu*”: “*se han de pagar més de tres mil ducats*” (1573a); “*testimonis que se han de citar y rebre*”

(1678). No hem trobat cap exemple del verb *caldre*, desconegut també avui en alguerès (Peana, 1992: 632), però sí de fórmules com *ser mester* (o *menester*), *ser necessari*: “*tornar apellar si mester serà*” (1561); “*se trauran quant serà necessari*” (1571); “*ne haurà comprat més del que serà mester*” (1616a); “*puga fer tot lo que serà menester*” (1617a).

2. Oracions condicionals

- Si l'oració principal va en futur, la subordinada condicionant sol anar també en futur, com era habitual en la sintaxi medieval (Par, 1923: 478-479; Par, 1928: 59; Moll, 1952: 402): “*si li pareixerà altra cosa del que tinch scrit, me manarà V. M. avisar*” (1571); “*y si no serà home de facultat servirà remant en les galeres de sa Magestat*” (1616a); “*y si serà altre que no sie còmplice del delicte, se li daran dits sinquanta ducats*” (1616c).
- Si la principal va en condicional, la subordinada condicionant sol anar en imperfet de subjuntiu: “*més del que farían si venessen los forments*” (1616a); “*tot lo que farían los dit[s] constituent[s] [...] si personal adsistència se trobàs pre[se]nt*” (1617a). En algun cas, la subordinada va en imperfet d'indicatiu, com era acostumat en la llengua medieval: “*Si no eran les gents que estàvan p[rese]nts, lo aguera mort*” (1611). L'alguerès actual fa ús d'aquests dos models, a més d'un altre en què la subordinada va en condicional: “*si tenguerviva moneda, me comprariva [...]*”, calcat d'una construcció dialectal italiana (Peana, 1992: 637).

3. Supressió freqüent del nexa *que* en oracions subordinades, tant en funció de relatiu com de conjunció, molt abundant al llenguatge administratiu de l'època (indiquem les elisions amb el signe \emptyset):

- En oracions de relatiu: “*per la anada [\emptyset] ha fet en Sàsser*” (1589); “*per los serveys y traballs [\emptyset] havia tingut*” (1598), etc.
- En oracions subordinades substantives: “*supp[li]ca lo Real Fisch [\emptyset] sia prohibit y llevat*” (1561); “*tinch encarregat [\emptyset] se faça llista*” (1571); “*dit magnífich Offiçial diu [\emptyset] no té rendas caygudas en son poder*” (1573b); “*solament en cas [\emptyset] no cobre del dit nob[le]*” (1664), etc.

4. La perífrasi “*fer a saber*”, considerada per Coromines (DECLC, III, 955) tan antiga i genuïna en català com “*fer saber*”, apareix al començament dels pregons dels virreis: “*Ara ojats què hos notifica, mana y fa a saber*” (1616a); “*mana e fa a saber*” (1616b, 1616c); “*mana e fa assaber*” (1617b); “*mana y fa a saber*” (1647).

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

FONTS DOCUMENTALS

ARCHIVIO DI STATO DI CAGLIARI (ASC)

Antico Archivio Regio (AAR): vol. C4, f. 5, 9, 25, 39; vol. c5, ff. 163-164.
Regio Demanio (RD), Feudi: vol. 24, núm. 12.

ARCHIVO HISTÓRICO NACIONAL (AHN)

Sección Nobleza, Osuna, llig. 633.2: expedients núm. 5, 11, 22, 33; llig. 640, núm. 1;
llig. 1010, núm. 52, 54, 155; llig. 1037, núm. 2; llig. 4069.

ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA (ARV)

Reial Audiència, Processos, 3a part, Apèndix, núm. 8806, ff. 504v-505f, 507-509, 512-515v, 537v-538f. 593-595, 639-667v, 676v-678v, 678v-682.

BIBLIOGRAFIA

Diccionaris

- [DCA] SANNA, Josep (1988): *Diccionari català de l'Alguer*, L'Alguer/Barcelona.
[DCVB] ALCOVER-MOLL (1983): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca.
[DECLC] COROMINES, Joan (1986): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, Curial, Barcelona.
[DES] WAGNER, Max Leopold (1960-1964): *Dizionario Etimologico Sardo*, Heidelberg.
[NDU] PORRU, Vissentu (1832): *Nou Dizionario Universal Sardu-Italianu*, Casteddu (=Càller) [Edició facsímil: Edizioni 3T, Càller, 1981].
[VSI] SPANO, Giovanni (1851-1852): *Vocabolario Sardo-Italiano e Italiano-Sardo*, Cagliari, Tipografia Nazionale (edició facsímil d'Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1967).

Altres obres consultades

- ANATRA, Bruno (1987): *La Sardegna dall'unificazione aragonese ai Savoia*, UTET, Torino.
- (1999): "Los Centelles y el condado de Oliva en Cerdeña durante los siglos XVI i XVII", dins *Actes de les Ies Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva* (1997), Oliva, pp. 50-61.

- ANGELÈRIO, Quint Tiberi (1994): “Instruccions dades axí al principi com en tot lo progrés de la pesta”, dins *Quaderns de l’Alguer*, núm. 1 (edició a cura de Joan Armangué).
- ANGIUS, Vittorio: “Storia di Ozieri”, dins CASALIS, G., *Dizionario* (v. referència), separata corresponent a les pp. 761-833 del vol. XIII, en edició facsímil d’Arnaldo Forni Editore.
- ARCE, Joaquín (1960): *España en Cerdeña. Aportación cultural y testimonios de su influjo*, Premio “Menéndez Pelayo” 1956, Consejo Superior de Investigaciones científicas, Instituto “Jerónimo Zurita”, Madrid.
- (1982): *La Spagna in Sardegna*, Cagliari, editrice T.E.A [Versió italiana de l’obra anterior].
- ARMANGUÉ I HERRERO, Joan (1987): “L’ús del català a les actes notarials de la ‘Tappa di Insinuazione’ de Lanusei (Sardenya) durant els segles XVII i XVIII”, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, vol. XV, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pp. 103-124.
- (1996): *Llengua i cultura a l’Alguer durant el segle XVIII: Bartomeu Simon*, Curial/ Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona.
- BADIA I MARGARIT, Antoni (1962): *Gramática catalana*, Gredos, Madrid.
- (1984): *Gramàtica històrica catalana*, Tres i Quatre, València.
- BATLLORI, Miquel (1984): “La cultura sardo-catalana en el Renaixement”, dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 99-104 (v. referència).
- BLASCO FERRER, Eduard (1984a): *Storia linguistica della Sardegna*, Tübingen.
- (1984b): “El dialecte català de l’Alguer”, dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 167-170 (v. referència).
 - (1986): *La lingua sarda contemporanea: Grammatica del logudorese e del campidanese: norma e varietà dell’uso. Sintesi storica*, Edizioni della Torre, Cagliari.
 - (1989): “El català medieval i hodiern de Sardenya: història lingüística i cultural, tipologia, aspectes sociolingüístics”, dins *II Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (1986), vol. VIII, València, pp. 329-342.
 - (1994): *Ello ellus. Grammatica della lingua sarda*, Poliedro Edizioni, Nuoro.
- BOTTIGLIONI, G. (1949): “Sardegna. Parlari”, dins *Enciclopedia Italiana*, vol. XXX, pp. 859-861.
- BOVER I FONT, August: “Els goigs sards”, dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 105-110 (v. referència).
- BRUGUERA, Jordi (1978): “El català a Sardenya”, dins *Nationalia III: II Jornades del CIEMEN*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pp. 95-142.
- BUSSA, Italo (1984, 1985, 1986): “La Relazione di Vincenzo Mamely de Olmedilla (1769)”, dins *Quaderni Bolotanesi: (I) La parte generale e il Marchesato del Marghine* (núm. 10, pp. 129-229), *(II) Il Ducato del Monteacuto* (núm. 11, pp. 189-259), *(III) Il Principato di Anglona e la Contea di Osilo e Coghinas* (núm. 12, pp. 277-351).

- (2006): “La documentazione sugli Stati Sardi di Oliva”, dins *Quaderni Bolotanesi*, núm. 32, Edizioni Passato e Presente, Bolotana (Nuoro), pp. 215-277 [Traducció posterior: *La documentació sobre els Estats Sards d’Oliva*, publicada en *Cabdells*, núm. 6 (2009), Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 9-81].
- CAMARENA MAHIQUES, José (1978): “De la historia de Oliva y del Rebollet”, dins *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l’Ajuntament d’Oliva, València, pp. 125-243.
- CARBONELL, Jordi (1969): “Alguer, L”, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona.
- (1984a): “La llengua i la literatura medieval i moderna”, dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 93-98 (v. referència).
- (1984b): “L’ús del català als Quinque Librorum d’algunes diòcesis sardes”, dins *Miscel·lània Aramon i Serra: Estudis de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, vol. IV, pp. 17-40.
- (1993): “La crida en català del virrei de Càller del 1337 i la seva significació”, dins *A piú voci: Omaggio a Dario Puccini*, Milano, pp. 91-95.
- (1994): *La llengua catalana a Sardenya*, Lliçó inaugural del curs acadèmic 1994-95, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CARBONELL, Jordi i FRANCESCO MANCONI (1984): *Els catalans a Sardenya/I Catalani in Sardegna*, Barcelona/Milano.
- CARBONI, Francesco (1999): “La corrispondenza di Don Domingo Gonzales, Reggidore ed Amministratore Generale degli Stati di Oliva in Sardegna, negli anni 1670-1676”, dins *Actes de les Ies Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d’Oliva* (1997), Oliva, pp. 62-76.
- (2001): “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, ponència presentada en les *II Jornades Internacionals sobre la Història dels Centelles i del Comtat d’Oliva* (1999), publicada en *Cabdells*, núm. 3, pp. 29-60.
- CARIA, Rafael (1990-1991): “L’alguerès des d’una perspectiva històrica”, dins *Revista de l’Alguer*, núm. 1 (1990), pp. 33-53, núm. 2 (1991), pp. 119-133.
- CASALIS, Goffredo (1833-1854): *Dizionario Geografico-Storico-Statistico-Commerciale degli Stati di S.M. il Re di Sardegna*, Torino.
- CASANOVA, E. (1985): “El valenciano dentro del diasistema lingüístico catalán”, dins *Revista de Filología Románica*, vol. III, Universidad Complutense de Madrid.
- (1988): “Les conjuncions finals en català. El cas de *per a que*”, dins *La Corona d’Aragó i les llengües romàniques: Miscel·lània d’homenatge a Germà Colon*, Günter Holtus i al., Günter Narr Verlag Tübingen.
- CASULA, Francesco Cesare (1982): *Profilo storico della Sardegna Catalano-Aragonese*, Edizioni della Torre, Cagliari.
- (1985): *La Sardenya Catalano-Aragonesa. Perfil Històric*, traducció de Pere Català i Roca, R. Dalmau, Barcelona.

- CHINER GIMENO, Jaime José (1991): “Don José Vallés, sequestratario regio della contea di Oliva e gli stati Sardi della famiglia Centelles (1570-1594)”, dins *Quaderni Bolotanesi*, núm. 17, pp. 333-366.
- CIUFFO, Antoni (1985): “Influències de l’italià i diferents dialectes sards en l’alguerés”, dins *I Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (1906), Vicens Vives, Barcelona, pp. 170-182.
- CORDA, Francesco (1979): *Una lingua per i Sardi*, Cagliari, Edizioni 3T.
- CORDA, Mario (1987): *Arti e mestieri nella Sardegna Spagnola. Documenti d’archivio*, Università, Facoltà di Lettere e Filosofia, Cagliari.
- COSSU, Maria G. (1990): “Questioni di storia linguistica della Sardegna con riferimento alla Diocesi di Bosa nel XVII secolo”, dins *La Grotta della Vipera*, núm. 50/51, pp. 9-29.
- COSTA, Ma Mercé (1973): *Violant Carroç, una comtessa dissortada*, R. Dalmau, Barcelona.
- DESPUIG, Cristòfol (1996): *Los Col-loquis de la Insigne Ciutat de Tortosa* (a cura de Joan Tres), Curial, Barcelona.
- FABRA, Pompeu (1918): *Gramàtica catalana*, Barcelona, Edicions Aqua, VIII edició, 1981.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1980): *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València.
- FLORIS, Francesco (1988): “I Centelles, signori di Monteacuto”, dins *Quaderni Bolotanesi*, núm. 14, pp. 359-366.
- FLORIS, Francesco i Sergio SERRA (1986): *Storia della nobiltà in Sardegna*, Edizioni della Torre, Cagliari.
- LAPESA, Rafael (1991): *Historia de la lengua española*, Editorial Gredos, Madrid.
- MANCINI, Guido (1948): “Lo spagnolo in Sardegna nei secoli XVIII e XIX”, dins *Studi Sardi*, VIII, pp. 171-176.
- MANINCHEDDA, Paolo (1990): “Note sul catalano in Sardegna. Contributo per una storia del bilinguismo”, dins *Quaderni Bolotanesi*, núm. 16, pp. 353-366.
- MANUNTA, Francesc (1989): “Castellanismes en l’alguerés”, dins *II Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (1986), vol. VIII, València, pp. 615-619.
- MARTÍ I MESTRE, Joaquim (1994): *El Libre de Antiquitats de la Seu de València*, Institut Universitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València/Barcelona.
- MATEU IBARS, Josefina (1964): *Los virreyes de Cerdeña. Fuentes para su estudio*, CEDAM, Padova.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1904): *Manual de Gramática Histórica Española*, Espasa-Calpe, Madrid, 17a edició, 1982.
- MESTRE PONS, Francesc (1997): “Apunts biogràfics dels Centelles i Riusech”, dins *El palau dels Centelles d’Oliva*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 41-75.

- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1890): “La llengua catalana a Sardenya”, dins *Obras completas*, III, Barcelona, pp. 547-555.
- MOLL, Francesc de Borja (1952): *Gramática Histórica Catalana*, Madrid.
- MORENO, Jesús i Pedro PEIRA (1979): *Crestomatía Románica Medieval*, Cátedra, Madrid.
- PAIS, Joan (1970): *Gramàtica algueresa*, transcripció, introducció i notes de Pascual Scanu, Barcino, Barcelona.
- PAR, Anfós (1923): *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle (Saale).
- (1928): “*Curial e Güelfa*”: *Notes lingüístiques i d'estil*, Biblioteca Balmes, Barcelona.
- PAU, Anna Rita (1993-1994): *Luso del catalano nei documenti notarili ed ecclesiastici nelle zone nord-orientali della diocesi di Ales dal XVI al XVIII secolo*, Università di Cagliari, Facoltà di Magistero [Tesi de llicenciatura inèdita].
- PAULIS, Giulio (1984): “Els mots catalans dels dialectes sards”, dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 155 -166 (v. referència).
- PEANA, Joan (1992): “Els problemes lingüístico-socials del català de l'Alguer”, dins *II Congrès Internacional del la Llengua Catalana* (1986), vol. IV, Àrea 3 (Lingüística Social), Palma de Mallorca, pp. 613-648.
- PITTAU, Massimo (1972): *Grammatica del sardo-nuorese*, Stabilimento Editoriale Pàtron, Bologna.
- (1978): *Pronunzia e scrittura del sardo-logudorese*, Libreria Dessi Editrice, Sassari.
- PONS FUSTER, Francisco (1981): *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València.
- PORRU, Vincenzo Raimondo (1811): *Saggio di grammatica del dialetto sardo meridionale*, Cagliari.
- QUADERNI BOLOTANESI, Rivista Sarda di cultura, Associazione Culturale «Passato e presente», Bolotana (NU), Director: Italo Bussa.
- ROMERO FRÍAS, Marina (1983): “Note sulla situazione linguistica a Cagliari (Sardegna) nel periodo 1598-1615”, dins *Miscel·lània Aramon i Serra: Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1936): “Extensión y vitalidad del dialecto valenciano «apitxat»”, dins *Revista de Filología Española*, XXIII, pp. 45-62.
- (1967): *La llengua dels valencians*, Col·lecció “Garbí”, València.
- (1980): *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Salvat Editores, Barcelona.
- SANNA, Antonio (1957): *Introduzione agli studi di linguistica sarda*, Cagliari.
- SASTRE TORRENS, Roser (1989): “Llatí i català: dues llengües en contacte en l'àmbit administratiu”, dins *II Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (1986), vol. VIII, València, pp. 723-731.

- SENDRA I MOLIÓ, Josep (1998): *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Beca "Serafi de Centelles" de l'Associació Centelles-Riusech 1996, Servei de Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva.
- SERRA, Sergio (1984): "Les grans famílies sardo-catalanes", dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 211-215 (v. referència).
- SOLE, Carlino (1984): *La Sardegna Sabauda nel Settecento*, Sassari, Chiarella.
- SORGIA, Giancarlo (1982): *La Sardegna Spagnola*, Ed. Chiarella, Sassari.
- (1984): "Le città regie", dins CARBONELL I MANCONI, *Els catalans a Sardenya*, pp. 51-58 (v. referència).
- TODA I GÜELL, Eduard (1888): *Un poble català d'Itàlia: L'Alguer* (edició a cura de Rafael Caria, Ed. Gallizzi, Sassari, 1981), Barcelona.
- (1890): *Bibliografía española de Cerdeña*, Tipografía de los Huérfanos, Madrid.
- TURTAS, Raimondo (1981): "La questione linguistica nei collegi gesuitici in Sardegna nella seconda metà del Cinquecento", dins *Quaderni sardi di storia*, núm. 2, Gennaio-Giugno, Sassari, pp. 57-87.
- VENY, Joan (1982): *Els parlars catalans*, Ed. Moll, Palma de Mallorca, 3a edició.
- VICO, Francisco de (1639): *Historia General de la Isla y Reyno de Sardeña*, Barcelona.
- WAGNER, Max Leopold (1922): "Los elementos español y catalán en los dialectos sardos", dins *Revista de Filología Española*, IX, pp. 221-265.
- (1951): *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, Berna.

L'EMPREMTA MORISCA A LA VILA D'OLIVA DESPRÉS DEL 1609

JOSEP MAS I MARTÍ I JAUME NOGUERA I MENGUAL
Investigadors històrics

INTRODUCCIÓ

Després de la conquesta cristiana, el rei Jaume I feu donació al capità Francesc Carròs del terme castral del Castell del Rebollet, on estava inclosa Oriba, que és la denominació andalusina de l'actual vila d'Oliva. Amb el decurs dels anys, aquesta població es va transformar en un assentament de cristians vells i alhora en el centre d'un senyoriu integrat per un conjunt de llogarets mudèjars: Mediona, Algar, Elca, Almoixic i Alfadadic, que serien l'embrió del futur comtat d'Oliva. Però, en temps dels Centelles, es va considerar oportú concentrar tots els musulmans que hi habitaven en un raval situat a tocar dels murs de la vila. Una tal mesura es va prendre a fi garantir un major control de la població musulmana, ja que existia el temor a una possible connivència entre aquesta i els pirates barbarescos, que es dedicaven tant a l'èxpoli material com a la captura de cristians al llarg de tota la costa valenciana.

Després de la revolta agermanada (1519-1521), la població mudèjar del regne de València va ser obligada a convertir-se al catolicisme, i a partir de l'any 1526 comencen a crear-se les primeres parròquies morisques per mitjà de la transformació de les antigues mesquites en esglésies. Un exemple d'aquest procés és l'actual parròquia de Sant Roc d'Oliva, una vila que l'any 1537 comptava amb unes 250 famílies de moriscos.¹ La segregació era el tret més característic que definia les relacions entre els cristians vells i nous d'Oliva; cada comunitat ocupava un espai urbà concret: els primers, la vila i els segons, el raval. En general, els moriscos es dedicaven fonamentalment a l'agricultura, però també estava prou estesa la pràctica d'altres oficis, com per exemple els d'arrier, picapedrer o carboner. El seu era un món reclòs en si mateix i aquesta circumstància es manifestava clarament en l'endogàmia que caracteritzava la comunitat morisca: els matrimonis es concertaven entre la mateixa gent del

¹ J. M. DOMÍNGUEZ TORMO i F. PONS MONCHO, *Sant Roc d'Oliva. Apuntes històrics*, 1986, p. 35.

Raval o de llocs de moriscos geogràficament pròxims. Els llinatges dels cristians que habitaven a Oliva el 1606, és a dir, en una data immediatament anterior en tres anys a la de l'expulsió, eren els següents: *Abraham* (o *Bram*); *Allajà*; *Arpet*; *Alifach*; *Alarbí*; *Arabaixa* (o *Araixa*); *Botet*; *Baramà*; *Baybar*; *Calelix*; *Carcaix*; *Cauledí*; *Curt*; *Caporri*; *Citi*; *Casbor*; *Chocaret*; *Chico* (o *Chicoy*); *Chiquet*; *Chimet*; *Chiulet*; *Chulupli*; *Fafar*; *Feslà*; *Fadal*; *Fuleimen*; *Faraig*; *Gegue-neix*; *Guaguil*; *Gauguix* (o *Auguix*); *Jàfer*; *Manchor*; *Mondoll*; *Maserí*; *Maimó*; *Mecheri*; *Matalo*; *Mostajà*; *Magaucha*; *Muley*; *Machet*; *Pardalet*; *Parpalí*; *Pellich* (o *Pelluch*); *Perpix*; *Pis*; *Piteu*; *Recuto*; *Tagarí*; *Vayo*; *Xep y Xoli*.²

ELS MORISQUETS D'OLIVA I EL SEU DESTÍ DESPRÉS DE 1609

Tot i que el ban de l'expulsió dels moriscos valencians, publicat a la ciutat de València el 22 de setembre de 1609, establia que no serien deportats els xiquets menors de quatre anys, cal reconèixer que aquesta mesura no es va dur a la pràctica. Allò cert fou que la immensa majoria dels infants van embarcar amb els seus progenitors. En aquest sentit, resulta curiós esmentar que l'historiador Henry Lapeyre ha trobat documentada la presència de lactants a bord de les naus que transportaven els moriscos cap al port d'Orà.³ Val a dir, però, que aquesta situació només es va donar respecte dels moriscos que van acceptar la deportació, però no quant a aquells altres que es van negar a acatar l'ordre reial i es van sublevar a la Vall de Laguar. La seua derrota va significar una immediata desmembració familiar: els progenitors van ser embarcats forçosament cap al nord d'Àfrica, però els seus fills van haver de romandre en terres valencianes com a botí humà de guerra, i convé qualificar-ho així perquè –ens agrada o no– aquest fou el trist destí d'aquests xiquets, a qui la historiografia anomena “morisquets”. Aquest contingent d'infants fou arrabassat de les seues famílies amb l'ús de la violència per part dels integrants de les milícies urbanes de les viles cristianes o dels soldats que formaven part dels terços reials, és a dir, per les dues forces armades que havien participat en l'estruncament de la revolta de Laguar. En el cas de la milícia d'Ontinyent, l'investigador Ignasi Gironés ha acreditat documentalment que trenta-tres dels seus components van cobrar els serveis que havien realitzat amb el lliurament d'un infant morisc.⁴

2 Ibídem, p. 74.

3 H. LAPEYRE, *Geografía de la España morisca*, 1986, pp. 103 i 104.

4 I. GIRONÉS GUILLEM, *Los morisquillos*, 2000.

ELS MORISQUETS ADULTS A LA VILA D'OLIVA

La totalitat dels fills de conversos aollits per famílies de cristians vells compartien la mateixa condició de servents o criats, però la sort particular de cadascú d'ells estava en funció del tracte –bo o dolent– que rebera del seu amo. En aquest punt, les situacions que hem pogut trobar per mitjà de la documentació són molts diverses i van des de la més completa indiferència fins a la consideració del morisquet com un membre més del grup familiar. La dependència socioeconòmica dels morisquets –i, sobretot, de les morisquetes– respecte dels seus propietaris era absoluta. En el cas d'Oliva disposem d'una partida de defunció d'una morisqueta dita Maria que ens pot servir perfectament per a il·lustrar aquesta qüestió:

En Oliva, a 18 dies de maig de 1618 feu testament Maria, cristiana nova, criada de Frances Llopis, en poder de Jacinto Ros, notari públich. La qual vol ser soterrada en lo fossar de la present iglésia de Oliva ab intervenció de dos capellans y la creu dels albats; pren per la seua ànima deu lliures de Francés Llopis, present aquell, per obs de selebrar la seua sepultura 40 reals castellans y lo que sobrarà pagar lo soterrar. Vol li sien dites misses de rèquiem en la iglesia parroquial de la present iglésia de la vila de Oliva, les quals dir y selebrar se podran en el altar. Nomena marmessor a Francés Llopis [...].⁵

En arribar a l'edat adulta, les morisquetes ja estaven preparades per a casar-se i ho feien, per regla general, amb un home de la seua mateixa condició social. Els enllaços mixtos entre cristians vells i nous són quasi inexistentes en aquesta època. Per al seu dot, les núvies necessitaven reunir un poc de roba o de diners, i aquestes pertinences només les podien obtenir si els seus amos s'hi mostraven generosos. Anem a fixar-nos ara en els qui sí que ho van ser: l'exemple més conegut és el d'un canonge de Gandia dit Jaume Fuster. Aquest clergue va disposar en el seu testament, atorgat davant el notari Francesc Litala el 15 d'agost de 1613, un llegat per a Anna-Maria, la seua esclava morisca, a qui afavoria amb l'aixovar següent:

5 Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva, Testaments.

Primo, tota la roba de lli y llana que aquella té de son servici; ítem, un llit de posts, amb quatre posts⁶ y dos petges⁷, dos matalafos, quatre llansols (dos nous y dos usats), una flasada, dos coxins (un gran y un altre gich) ab ses coxineres, dos tovalloles, quatre torcaboques, una saboyana⁸ de faxa negra de ma mare y un vestit de dol, perquè aquella pregue per mi y es recorde de la mia ànima.⁹

La possessió de béns com els esmentats anteriorment augmentava, lògicament, les possibilitats de casar-se de la beneficiada. Per a una morisqueta, la circumstància de disposar o no d'un dot no era una qüestió d'escassa transcendència, ans tot el contrari. Però, a més d'un patrimoni material, els amos que mantenien bones relacions amb els seus servents moriscos, solien actuar com a testimonis de casament. A Oliva, sabem per la documentació de què disposem que Francesc Savall ho va ser de dos criats seus dits Joan i Maria. Aquesta parella de morisquets es va casar el 21 de setembre de 1626.¹⁰ No és l'únic cas que coneixem en aquesta vila: el notari oliver Jaume-Vicent Pasqual va intervenir com a testimoni en l'enllaç matrimonial entre la seua criada Maria i un tal Joan-Jeroni, que era criat de Joan Vallés de Xàbia. Aquesta cerimònia va tenir lloc el 25 de febrer de 1629.¹¹ Es tracta d'actuacions que fan palesa una vinculació de caire afectiu entre senyors i servents que no s'exhaureix en el moment de contraure matrimoni, sinó que es perllonga fins i tot en el bateig dels descendents d'aquestes parelles de morisquets. Així, en la cerimònia de baptisme d'Anna-Maria-Josepa, una xiqueta que era filla d'una morisqueta que havia servit a casa del notari Pasqual, intervenen la filla d'aquest –Paula– i mossén Josep Jàfer com a padrins. La data de celebració fou el 22 de desembre de 1625.¹²

Quant a la població d'origen dels cònjuges en el matrimonis de morisquets adults, convé assenyalar que una part procedien del mateix Raval d'Oliva. Per exemple, Jeroni Sempau i Maria Corayet o Joan Patens i Àngela-Rafela Ab-

6 Es refereix a cadascuna de les peces de fusta que serveixen de base al matalaf o la màrrega d'un llit.

7 És una barra que serveix de suport a la part principal d'un moble.

8 En grafia actual, s'escriuria *savoiana*. Es tracta d'una peça de roba femenina, concretament d'un tipus de falda que les dones van portar entre els segles xv i xvii.

9 A. MAS FORNERS i al., *La senda de l'èxode*, 2009, p. 124.

10 Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva, Quinque Libri, Matrimonis, f. 264.

11 Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva, Quinque Libri, Matrimonis, f. 273.

12 Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva, Quinque Libri, Batejos, f. 6.

dom. La primera parella es va casar el 17 de març de 1625 i la segona el 20 d'agost de 1626. Així ho acredita la documentació conservada en l'arxiu de la parròquia de Santa Maria. Però també trobem-hi matrimonis en què un dels contraents era natural d'Oliva i l'altre no o, així mateix, casos en què cap dels dos hi havia nascut. Entre els primers, cal esmentar la parella integrada per un tal Verdura, natural d'Alcanalí però resident a Pamis, i l'olivera Isabet-Joan Corayet, de qui sabem que van contraure matrimoni el 23 de juny de 1626; entre els segons, tenim notícia a través de la documentació parroquial que Joan Machior, natural de Planes, i Marianna Moquetdem de Favara (Pego) van celebrar a Oliva el seu enllaç matrimonial en la data del 23 de gener de 1626.

ELS MORISQUETS MANIFESTATS A OLIVA AMB OCASIÓ DE LA VISITA DE L'EMISSARI REIAL FRANCISCO DE VARGAS

El dia 14 de setembre de 1611 va arribar a Oliva l'emissari reial Francisco de Vargas. Venia acompanyat per Pedro de Peralta, el seu escrivà. Amb la seua estada a Oliva, anaven a complir l'encàrrec de Felip III d'elaborar una relació completa de morisquets. La referida mesura, el monarca la considerava prioritària a l'envistes d'aconseguir un control efectiu sobre aquest sector de la població que encara continuava suscitant el recel de les autoritats.¹³ Pedro de Peralta va anotar el comentari següent sobre l'arribada de l'emissari a aquesta població:

En la villa de Oliva, a catorçe días de dicho mes de setiembre de dicho año, por ante mí, el dicho escrivano, en presencia de dicho comisario y de Pedro Juan Cís-car, justicia; Miguel Juan Salelles, Juan López y Esteban Llorca, jurados; por Pedro Castillo, ministro, en la plaza y lugares acostumbrados, fue publicado dicho vando y en su cumplimiento se manifestaron los hijos de moriscos siguientes [...].¹⁴

13 El rei Felip III va nomenar diferents comissaris per tal que feren un registre de tots els fills de conversos que havien quedat al regne de València després de l'expulsió. En l'Arxiu General de Simancas es conserven sis llistes que comprenen diferents àrees geogràfiques: la primera d'elles fa esment de 36 morisquets que residien a la vila d'Ontinyent; la segona i la tercera en recullen 377 i 221 respectivament, que foren presentats a la ciutat de València; la quarta fa referència a 428 morisquets que vivien a les comarques muntanyenques situades a l'oest de la ciutat de València; la cinquena abasta la zona compresa entre la vila d'Alcoi i el lloc de Guadasséquies i comptabilitza un total de 190 infants i, finalment, la sisena esmenta els morisquets que hi havia a la franja de costa que va des de l'Horta de València fins a la ciutat d'Oriola i, per tant, també hi figuren els d'Oliva. La xifra dels qui integren aquesta darrera relació puja a 1.197 i és, per això, la més nombrosa de totes.

14 Archivo General de Simancas, Signatura e 243, Lista 6.

De l'anàlisi de la relació dels infants que van ser manifestats a Oliva, podem referir-nos a diverses qüestions. La primera és la del seu nombre: aleshores, hi havia a Oliva 129 morisquets. Estretament vinculada amb l'anterior, se'ns presenta una segona qüestió: d'on procedien els morisquets presentats davant l'emissari reial? Aquesta pregunta no podem contestar-la amb la precisió que desitjaríem perquè no sempre s'hi especifica el seu origen. La majoria eren naturals de llocs que havien participat en la rebel·lió de Laguar, i això resulta lògic perquè els xiquets es van convertir en un botí humà de guerra. El seu nombre era de trenta-nou infants enfront dels vint-i-un que, segons les anotacions de l'escrivà, procedien de poblacions que no havien intervingut en la revolta.

Finalment, la tercera qüestió sobre la que ens centrarem és la de l'estatus dels cristians vells que es van convertir en senyors dels morisquets. El comú denominador que es pot aplicar al conjunt d'ells és la condició de persona benestant. Si repassem la relació dels morisquets manifestats a Oliva el 1611, observarem que, d'entrada, tots posseïen l'esmentat requisit, però a partir d'ací les situacions varien considerablement quant a la seua dedicació professional. Així, hi ha amos que desenvolupen tasques jurídicoadministratives: Pere-Joan Ciscar és el justícia de la vila; Miquel-Joan Salelles actua de jurat i Jaume-Vicent Pasqual i Jeroni Sala són notaris. Així mateix, apareixen representants de la milícia (els alferes Pere Pasqual i Miquel Salelles o el *maese de campo* Francisco de Miranda) o del clergat (mossén Josep Jàfer). La resta serien mercaders, menestrals i, també, un grup important de llauradors rics.

RELACIÓ DE MORISQUETS MANIFESTATS A OLIVA EL 1611

Nom de l'infant	Edat	Lloc de procedència	Propietari	Professió o ofici del propietari
Jeroni	9 anys		Alfonso Martínez	Botecari
Anna	8 anys			
Lluís	12 anys	Ebo	Joan-Bonaventura Salelles	
Jerònima	7 anys			
Jeroni	11 anys		Sebastià Sussa	
Miquel	10 anys		Pau Sussa	
Marianna	8 anys		Violant Quesada, vídua	
Àngela	7 anys		Miquel Escrivà	

Miquel	10 anys		Miquel-Jeroni Escrivà	
Joan	9 anys		Pere Pasqual	Alferes
Josep-Joan	De 4 a 5 anys		Sebastià Morós	
Maria	6 anys		Jaume-Vicent	Notari
Jeroni	12 anys	Quatretondeta	Pasqual	
Jaume-Josep	13 anys	Sella	Alonso de Celada	
Esperança	14 anys	Castell de Castells	Pere Gallart de Sostrada	
Àngela	11 anys	La Vall de Seta		
Gaspar	14 anys	Relleu	Francesc Fe- rrando	
Beatriu	10 anys		Miquel Ximé- nez	
Maria	10 anys	Oliva	Aparici Ximé- nez	
Lluís	9 anys	Ebo	Pere-Joan	
Maria	12 anys	Ebo	Ciscar	
Joan	11 anys	La Vall de Seta	Joan Ros	
Maria	8 anys	La Vall de Seta		
Francesc	9 anys		Damián Palo- mino	
Maria	12 anys			
Sebastià	9 anys		Pedro Rodrí- guez	
Miquel	12 anys	Pego	Francesc Pe- relló	
Damià	3 anys			
Àngela	12 anys		Josep Salelles	
Isabel	12 anys		Josep Zelada	
Sebastià	5 anys			
Joan	7 anys		Miquel Vives	
Elionor	9 anys		Vda. de Miquel Gavilà	
Eugènia	3 anys		Beltrán Mar- tínez	
Maria	10 anys		Jeroni Sala	Notari
Jerònima	9 anys		Isabet-Joan Ivissa	
Didac	9 anys	Vall de Seta	Josep Arenas	
Josep	9 anys	Vall de Seta	Miquel Ferran- do, menor	

Joan	8 anys		Francesc Marcó	
Jeroni	6 anys		Pedro Forta- mayor	
Joan	3 anys		Josep Salelles, fill de Francesc	
Àngela	11 anys		Miquel Piera	
Vicent	11 anys		Pere Vilarnau	
Joan	6 anys	Vall de Gua- dalest	Pere Pasqual	
Àngela	7 anys			
Àngela	10 anys		Joan Palop	
Joan	9 anys		Francesc Savall	
Pere	8 anys			
Susanna	8 anys		Bertomeu Sales	
Pere	10 anys	Xaló		
Magdalena	7 anys		Ausiàs Salelles	
Jerònima	8 anys	Raval d'Oliva	Francesc Ripoll	
Joan	8 anys	La Llosa	Josep Corso	
Jeroni	9 anys	Tàrbena	Jaume Vives	
Lluís	9 anys	Sagra	Pere Blai	
Antoni	8 anys	Vall de Laguar	Francesc Blai	
Agustí	8 anys	Planes	Miquel Ferran- do	
Miquel	9 anys	Vall de Gua- dalest	Francesc Ivissa	
Pere-Vicent	2 anys		Pere Fortuny	
Jerònima	10 anys	Sanet	Tomàs Ivissa	
Vicenta	8 anys	Catamarruc	Francesc Sa- lles	
Francesc	8 anys		Sebastián Mu- ñinos	
Miquel	11 anys	Vall de Gua- dalest	Pere-Joan Ferrando	
Maria	10 anys			
Jeroni	12 anys		Joan Bort	
Joan	6 anys			
Maria Magda- lena	13 anys	Finestrat	Jaume Giner	
Lluís	7 anys		Jaume Bort	
Anna-Maria	6 anys		Josep Fuster	

Bertomeu	3 anys		Vda. de Miquel-Joan López	
Isabet	6		Bertomeu Pasqual	
Jerònima	8		Miquel-Joan Salelles	
Onofre	7		Jaume Tur	
Francesca	12		Francisco de Miranda	<i>Maese de campo</i>
Àngela	10			
Francesc	11		Baltasar Savall	
Esperança	3		Jeroni Besses	
Maria	11		Francesc Font	
Gaspar	11			
Joan	5		Josep Maïans	
Maria	10		Marianna Vives, vda. de Muñinos	
Jerònima	10		Joan-Lluís Aracil	
Francesc-Do-ménec	4		Domingo Chulilla	
Onofre	7		Mateu Sempere	
Joan	4		Mateu Martí-nez	
Àngela	9		Bertomeu Vives	
Anna-Maria	7		Pere-Pau Ferrando	
Elionor	11		Sebastià Salelles	
Miquel	14		Francesc Escrivà	
Lluís	10		Jaume Chova	
Lluís	12			
Tomasa	9		Josep Jáfer	prevere
Francesc	11		Miquel Joan Salelles	

CONCLUSIONS

Oliva, a l'igual que moltes altres viles del regne de València, es va convertir després de la deportació morisca en un centre receptor d'un gran nombre d'infants moriscos. És el fenomen que nosaltres hem anomenat "l'èxode interior", ja que va significar un important transvasament de xiquets i xiquetes des dels llocs o raval moriscos fins a les viles cristianes. Hi rebran l'estatus de servents dels veïns més benestants. Mentre els pares van ser traslladats a Orà, aquestes criatures es van veure forçades a romandre a terres valencianes i instal·lades a poblacions que no solien ser aquelles en què havien nascut. Lluny de la presència i la protecció dels seus progenitors, les condicions de la seua vida dependran en gran mesura del tracte que se'ls dispense en les famílies d'acollida. Pel que fa a Oliva, com ja hem esmentat, es calcula que van arribar-hi un total de 129 infants moriscos. És una xifra considerable, tot i que la supera Dénia amb 202 morisquets. Segons les observacions que va deixar escrites Pedro de Peralta, la major part dels morisquets que van ser manifestats a Oliva tenien la cara redona i els cabells obscurs. En els seus rostres, trobem marques i senyals que l'escrivà va descriure detalladament en la seua relació. Hi havia un xiquet al qual li faltava un braç i una xiqueta amb l'esquena deformada.

Una altra qüestió és la falta de coincidència entre el nombre de morisquets presentats a Oliva davant l'emissari reial el 1611 i el recompte dels morisquets que anys més tard van contraure matrimoni en aquesta vila i que resulta sensiblement inferior. Una possible explicació seria que no tots els manifestats es van quedar a residir-hi. I no ho van fer per diverses raons. D'una banda, perquè alguns tenien un amo foraster i, quan aquest va abandonar la vila, van haver de marxar amb ell. De l'altra, l'emancipació dels seus senyors o la venda a d'altres propietaris són també causes que caldria esmentar ací. Però, a més a més, hem de pensar que no tots els morisquets van poder arribar a l'edat adulta per mor d'una mort prematura, fàcilment explicable per les difícils circumstàncies que els va tocar viure.

Un cens fet per la Generalitat l'any 1646 ens permet identificar els llinatges moriscos d'Oliva. Entre ells, trobem els *Baybar*, els *Patens*, els *Santa Pau*, els *Verdala* o els *Verdura*.¹⁵ Representen aproximadament una dotzena de caps de família. Continuen casant-se entre si, tot perpetuant l'endogàmia que havia caracteritzat la societat dels seus progenitors. Així mateix, els vidus o les

¹⁵ J. R. TORRES MORERA, *Repoblación del reino de Valencia tras la expulsión de los moriscos*, 1969, pp. 115-119.

vídues tornen a contraure matrimoni amb una persona de la seua mateixa condició. L'estigma de ser *fills de moros expulsos* continua pesant encara. Les autoritats eclesiàstiques ho recorden contínuament en les anotacions que fan en els *Quinke Libri*. En definitiva, podríem dir que es tractava d'un sector de la població no massa nombrós, que era vist amb recel per la societat cristiana de l'època i que es va mantenir en condicions de marginalitat fins almenys la seua segona generació.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ, Miquel (1976): "Els nins moriscos (primeres notes)", dins *Primer Congrés d'Història del País Valencià*, vol. III.
- DOMÍNGUEZ TORMO, José María i FRANCISCO PONS MONCHO (1986): *Sant Roc d'Oliva. Apuntes històrics*.
- ESCOLANO, Gaspar (1879): *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*, València.
- GIRONÉS GUILLEM, Ignacio (2000): *Los morisquillos*, Ontinyent.
- (2001): "L'empremta morisca (de moriscs a esclaus)", dins *Almaig*, 17, Ontinyent.
 - (2004): "El negoci dels morisquets. La milícia efectiva d'Ontinyent", dins *Almaig*, 20, Ontinyent.
- MARTÍNEZ GOMIS, Mario (1981): *El control de los niños moriscos en Alicante tras el decreto de expulsión de 1609*, Universitat d'Alacant.
- MAS I FORNERS, Antoni i al. (2009): *La senda de l'èxode*, MACMA, Edicions 96.
- TORRES MORERA, José Ramón (1969): *Repoblación del reino de Valencia tras la expulsión de los moriscos*.
- VICIANA, Miguel De (1972): *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, Universitat de València.

DEL CAMÍ VELL DE DÉNIA I LES ERMITES

ANTONIO MESTRE SANCHIS

Universitat de València

En la lectura de los papeles conservados en el fondo mayansiano del Colegio de Corpus Christi (Patriarca) de Valencia, encontré un cuadernillo envuelto en un folio doblado con el siguiente título: *Discurso sobre los caminos reales; de Oliva a Denia*.¹ Aunque no soy un experto conocedor del amplio término municipal de Oliva, me pareció interesante la lectura de un documento relativo a nuestro pasado histórico. Cualquier vecino de Oliva comprenderá mi interés ante un título tan sugerente. Surgía la posibilidad de encontrar una descripción del *camí Vell de Dénia*, de que tantas veces oí hablar en mi infancia.

Leído el texto, comprendí que el título, redactado por el catalogador, no era muy exacto. De hecho, sólo respondía al inicio del *Camino Real de Denia*. Pero contenía tantas noticias sobre el inicio del *camí Vell* a la salida de Oliva y, sobre todo, sobre el actual barrio de *Les Ermites*, que me pareció digno de ponerlo en conocimiento de los interesados por nuestro pasado. Porque, dado el desconocimiento que tenemos sobre el desarrollo urbanístico de la antigua ciudad, puede ayudarnos a comprender mejor la situación en el siglo XVIII y las líneas urbanísticas posteriores. Además, el documento aporta tantas noticias sobre el nombre específico de caminos, calles y partidas del término de Oliva, que merece un recuerdo.

Señalemos, en primer lugar, la fecha aproximada de la redacción del documento, que no está datado. Escrito por Juan Antonio Mayans, con su pulcra e inconfundible caligrafía, tiene añadido al final un párrafo autógrafo de don Gregorio, que demuestra que en el momento era de edad avanzada. Ahora bien, conviene precisar, dentro de lo posible, la fecha y las circunstancias en que fue redactado el texto, así como esclarecer la topografía local del momento.

El Ayuntamiento de Oliva estaba constituido por el alcalde mayor o gobernador del condado, que residía en el palacio condal o en Gandia, un alcalde ordinario, cuatro regidores, un síndico y un secretario. Los cargos ordinarios cambiaban con regularidad, pero presentaban una candidatura de sucesores, que debía ser confirmada por el conde. Pero, como podían continuar en el

1 BAHM, GM, 792.

Ayuntamiento, con distinto cargo, una persona podía continuar en el ejercicio del poder durante muchos años. Este fue el caso de Francisco Mompó, que, con el apoyo en Madrid de Gil de Jaz, Fiscal del Consejo de Guerra, ejerció prácticamente el control del Ayuntamiento durante más de dos décadas.²

LOS PROTAGONISTAS

Don Gregorio Mayans y su hermano Juan Antonio no necesitan presentación. Gregorio, catedrático de Código en la Universidad de Valencia (1723-1733), bibliotecario real (1733-1739), residió en Oliva hasta 1767 en que, premiado por Carlos III con el nombramiento de Alcalde de Casa y Corte y una pensión vitalicia, pasó a residir en Valencia. Y con don Gregorio, vivía su hermano Juan Antonio, clérigo y canónigo, primero en Tortosa y después en Valencia (1774).

Menos conocidos son los otros protagonistas. Por parte de la administración, aparecen Félix Pérez y el Dr. Mompó. Las relaciones de don Gregorio con Félix Pérez eran anteriores. El 1 de diciembre de 1759 Gregorio Mayans comunicaba al Fiscal de la Audiencia Valenciana Juan Vega Canseco su inquietud ante el nombramiento de alcalde mayor del condado: “Aquí no sabemos que el conde de Benavente haya elegido aún alcalde mayor para esta villa. Dicen que en esa ciudad hay dos pretendientes, el uno el Dr. Maestre, que no conozco, el otro D. Félix Pérez, a quien tengo por mozo de trato suave, pero es sobrino de D. Gaspar Cebrián, enemigo capitalísimo de la justicia de esta villa”.³ Fue nombrado Félix Pérez y don Gregorio se apresuró a felicitarlo por el nombramiento.

Fue el inicio, sino de una buena amistad, al menos de unas cordiales relaciones personales y administrativas. El 14 de mayo de 1760, Félix Pérez agradecía la felicitación del erudito por el cargo de alcalde mayor de Oliva, que esperaba cumplir bien con el apoyo de don Gregorio y el consejo del Dr. Mompó. Y unos meses después, exactamente el 5 de diciembre de 1760, escribía desde Valencia al erudito comunicándole que esperaba regresar pronto a Gandia para hacerse cargo de la administración. Y, prueba de confianza,

2 A. MESTRE SANCHIS, “Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII”, en *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 11 (1992), pp. 175-213, especialmente, pp. 200-203.

3 G. Mayans a Vega Canseco, 1-XII-1759, en G. MAYANS Y SISCAR, *Epistolario V. Escritos económicos*, edición preparada por A. Mestre y E. Lluch, Valencia, Ayuntamiento de Oliva, 1975.

indicaba que llevaría unas cajas de libros para don Gregorio. Esta confianza se manifestó de múltiples maneras. El 12 de febrero de 1764 el alcalde mayor visitaba a la familia Mayans en Oliva. Y, además de las felicitaciones navideñas, hay también de pésame por muerte de familiares, en ambas partes. Pues bien, el 31 de diciembre de 1764, el erudito escribía a Luciano Sulroca, abogado del Ayuntamiento de Oliva. “Estos estado de Gandía y Oliva absolutamente se gobiernan por D. Luis Clavijo, procurador general de la duquesa, antiguo criado de la casa y hechura de D. Ignacio Berdún; por D. Félix Pérez, gobernador de Gandía, patrocinado por Gaspar Cebrián; y por el Dr. Mompó, procurador de D. Isidro Gil de Jaz, que tiene suma autoridad en la casa” (EPISTOLARIO XV, p. 29).⁴

Sin embargo, hay una circunstancia muy curiosa que confirma que estas relaciones eran conocidas. Es bien sabido que Carlos III decretó en 1767 la expulsión de los jesuitas de España y de todas sus colonias. Pues bien, en el Colegio-Universidad de los Padres de la Compañía en Gandia explicaba Retórica el P. Juan Andrés Morell, autor mundialmente conocido por ser autor de *Origen, progresos y estado actual de toda la literatura*. El mismo día de la expulsión (3-III-1767), escribía el alcalde mayor Félix Pérez a don Gregorio, comunicándole que el P. Juan Andrés le había dejado tres libros, prestados por el erudito en la visita del jesuita a Oliva. La carta, conservada en el Fondo Serrano Morales del Ayuntamiento de Valencia, constituye el testimonio de la delicadeza del jesuita, y de la buena disposición del alcalde mayor Félix Pérez.⁵

Más conocido era para don Gregorio el Dr. Francisco Mompó. Vinculado a la administración local, y con el apoyo de Isidro Gil de Jaz, Fiscal de Consejo de Guerra, se perpetuó en el Ayuntamiento de Oliva; unas veces como regidor, y otras como síndico. De cualquier manera, fue el representante de la Ciudad en los pleitos sobre el agua del Serpis en las divergencias con la Font d'en Car-ròs y Potries. Como Mayans había estado muy interesado en los problemas del agua y había ayudado con sus conocimientos jurídicos, la amistad con el Dr. Mompó venía de lejos.

Conocidos estos protagonistas por la parte de la administración, me atrevo a sugerir que, a partir de la fecha de 1764, pudo tener lugar la gestión señalada en el documento. Porque, en la década de 1760, el Gobierno español inició

4 G. MAYANS Y SISCAR, *Epistolario XV. Mayans y los altos cuadros de la magistratura y administración borbónica 2 (1751-1781)*, edición preparada por A. Mestre sanchis y P. Pérez García, Valencia, Ayuntamiento de Oliva, 1997.

5 Toda la correspondencia de Félix Pérez con Gregorio Mayans se encuentra en el Archivo del Ayuntamiento de Valencia, Fondo Serrano Morales 7282-66.

una serie de revisiones de los caminos. Y, concretamente en 1764, se hizo un reconocimiento riguroso por parte del gobierno de la situación de los caminos de la actual Comunidad Valenciana, desde Tavernes de la Vall digna a Dénia.

Los otros protagonistas eran miembros de familias muy bien relacionadas y con vínculos familiares, más o menos próximas entre ellas y con los Mayans. El primero que aparece en la narración es Pedro Siscar, el padre del futuro almirante don Gabriel, pero en el texto se expresa con claridad que el Camino Real cumplía la extensión exigida en el trayecto lindante con las tierras del padre de don Gabriel.

Otro de los personajes citados es Andrés Siscar, era sobrino de don Gregorio, así como familiar del almirante don Gabriel Siscar. Interesado en la política local, fue regidor del Ayuntamiento y, después de las reformas municipales llevadas a cabo por el Conde de Aranda, fue síndico personero y partidario de una mayor participación ciudadana en la administración local. Da la impresión de que el carácter de don Andrés, desde el Ayuntamiento, era autoritario y el mismo don Gregorio lo calificó en algún momento como “despótico”.

La otra rama interesada en el pleito era la familia Pascual, y concretamente Pedro Pascual, padre del pavorde de Leyes Francisco Pascual, a quien ayudó poderosamente don Gregorio en las oposiciones a la pavoría en 1740.

Por lo que se deduce del contenido del documento, Juan Antonio Mayans era propietario de unas tierras a la salida del pueblo en la parte cercana a la montaña, camino de los ladrillares en la línea más o menos próxima a San Antonio. En cambio, Andrés Siscar y Pedro Pascual poseían tierras en la zona más cercana al camí de les Bruixes y las Cañadas. Era, según argumenta Juan Antonio, el camino adecuado para, siguiendo la línea de salida de Oliva por la actual calle Mayor, conectar con el *camí Vell* de Dénia.

Alguno de estos propietarios –desconozco cuál de ellos– se había apropiado de unos cuantos metros cuadrados del camino real, que debía alcanzar cuarenta palmos valencianos de amplitud. Según la conversión del palmo valenciano al sistema métrico decimal actual, el camino real de Oliva a Dénia debía tener nueve metros y cuatro centímetros de ancho. Y la exigencia gubernamental de volver a la amplitud adecuada de cuarenta palmos suscitó el pleito.

Interesa menos el resultado de las discrepancias, pero sí conviene esclarecer la localización de las ermitas. A la salida del pueblo, por la actual calle Mayor, en dirección a Dénia y Pego, había un abrevador. Como es sabido, existía otro en la calle San Vicente a la entrada del pueblo por el camí Vell de Gandia. (Volvemos hoy en día a los dos surtidores de gasolina). Y a poca distancia del abrevador estaba la primera ermita, dedicada a San Cristóbal y había sido

construida a expensas de Damián Palomino en 1648, al parecer como acción de gracias por haber librado a su familia y vecinos de los recientes terremotos. Según consta, estaba emplazada en “les eres de la creu”, y en el centro de una encrucijada de caminos, procedentes de Forná, Elca, la Carrasca, el *camí Vell* de Pego, el Real de Dénia, la Cañada y el camí de les Bruixes.

Precisamente esa encrucijada de caminos explica el meollo de la contienda. Si el *camí Vell* de Dénia se encaminaba por la zona más próxima al mar, las tierras que debían expropiarse para volver a los cuarenta palmos valencianos pertenecían a unos propietarios. En cambio, si el camino real de Dénia se iniciaba por la zona próxima a la montaña, el perjudicado sería Juan Antonio Mayans, el autor del Informe aludido.

Ahora bien, muy cerca de la ermita de San Cristóbal, se erigió otra ermita, dedicada a Nuestra Señora de los Desamparados. Construida en 1690, gracias a la generosidad de doña Damiana Piquer, viuda de Carlos Sala. De ahí el calificativo de *Les Ermites*.

Las dos ermitas fueron derribadas en el siglo XIX y el pueblo se fue extendiendo hacia el Sur, en dirección a Dénia y a Pego. Pero el nombre de *Les Ermites* continuó en la memoria colectiva. La reciente construcción de la parroquia de San Francisco de Asís, nada tiene que ver con el calificativo de *Les Ermites*. De hecho, responde a otras preocupaciones. Si las anteriores ermitas, tanto la de San Cristóbal como la de la Virgen de los Desamparados, tenían un sentido de gratitud y devoción, la construcción de la nueva parroquia responde a la exigencia de la necesidad apostólica de un barrio bien poblado.

TEXTO DEL DOCUMENTO

: *Discurso sobre los caminos reales; de Oliva a Denia / Gregorio y Juan Antonio.*

Saliendo de Oliva hacia Denia, a la mano derecha hay un abrevador (debía haberlo, según los *Fueros de Valencia*, fuero 1, rúbrica 2, lib. 1, y el otro abrevador foral estaba en la calle de S. Vicente) hecho antes que se fabricasen los muros por los años 1545, según lo demuestra su fábrica (bien que esta circunstancia no es necesaria), pero sí la antigüedad, que se prueba por la obligación que imponía el Fuero; y por la reja que se conserva en la fábrica del muro.

Cualquiera, pues, que quisiese ir a Denia, no sería tan loco que quisiese ir por el abrevador. Inmediatamente se sigue, continuando la línea recta del abrevador hacia Denia, un paredoncillo, que sirve de margen a un pedacito de tierra huerta contigua a las casas, llamadas de la Venta, cuya pared tiene tanto

de alto. Y así por allí nadie podía, ni puede, pasar a Denia, porque luego dará en las Casas de la Venta.

Sería también locura querer ir por las casas de la Venta, porque fuera lo mismo que dejar las calles y querer ir por las casas sin salida. Igual desatino sería querer subir por la pared que sigue la línea recta de las casas; y aquella pared hasta cerca de la mitad de ella está fabricada de tiempo antiquísimo.

Desde aquel lienzo de pared se va siguiendo la línea hasta la ermita de S. Cristóbal una pared que continúa en ceñir el Huerto de la Venta. Si no hubiera tal pared, fabricada de tiempo inmemorial, tampoco nadie subiría al terreno que ella ciñe para ir a Denia; lo uno por su altura; lo otro, porque luego daría en la Ermita, cuya fábrica es de tiempo inmemorial, y antes de su restauración ya había otra ermita de la misma invocación. Se ve, pues, manifiestamente que de Oliva nunca se ha ido por la pared del monte, que está a la derecha, esto es, por el terreno alto que inmemorialmente está ceñido de una pared contigua al Camino Real, que se endereza a Denia.

Esto supuesto, en caso de tratar del ensanche del Camino Real, lo primero que pide la justicia es, que el que le ha usurpado algo, lo restituya. Si el camino, pues iba por bajo, y no por arriba, el dueño de la tierra baja es el que debe restituir lo que falta al camino; y más cuando la situación es tal que el de arriba no pudo usurparlo, como se colige de la situación del terreno y circunstancias referidas.

El Camino Real por derecho Foral tenía cuarenta palmos valencianos, y hoy conserva esta medida enfrente del abrevador, y en algún pedazo del paredoncillo que continúa la misma línea.

La medida, pues, de lo que falta al Camino Real en lo restante de él hasta la ermita de san Cristóbal es la parte usurpada por los dueños de la izquierda; y en caso de que la medida Foral de los cuarenta palmos se reduzca a la arbitraria de los treinta (como en ésta de ahora) debe hacerse constar la usurpación para que, viniendo en adelante otra orden sobre el ensanche del camino, dé la parte de bajo el terreno conveniente para la medida de los cuarenta palmos; y en uno y otro caso debe tener en toda la seguida del huerto, y enfrente de él un azarbe o desagadero de dos palmos, que sirva para el desagüe del huerto, cuando le inundan algunos manantiales, que tiene en tiempos lluviosos, para cuyo fin a trechos tiene algunos agujeros; y así D. Andrés Siscar debe restituir dicho azarbe (que él mismo mandó cegar) dándole la salida que siempre ha tenido en la acequia madre, con la que confina su misma tierra, habiendo unas pocas varas desde el azarbe, que debe haber, hasta la acequia.

Alega D. Andrés que debe derribarse la subida del huerto de la Venta; pero se ha de suponer que en la parte opuesta de D. Andrés, plantada de moreras, al llegar a dicha subida las moreras de D. Andrés, que están enfrente de la subida, de la entrada de huerto de la Venta, están más retiradas y apartadas, esto es, ensanchan el Camino Real; prueba deque, cuando se plantaron, ya estaba la subida. Además de los dicho, en la subida se ve una portada antigua, cerrada de calicanto, cuyo lintel está muy alto; y así necesariamente tenía subida para su entrada.

Después se sigue la Puerta del Huerto, que está más alto, siendo la superficie la misma que en tiempo antiguo. Y así la subida es antiquísima, no sólo de ciento, sino de doscientos años; hablo de la subida, no de los materiales, que tiene hoy, que en el pleito del agua se alegó (en cuanto al abrevador) ser más antiguos de lo que realmente son; y así se ha de hablar en términos generales y verdaderos de subida; pues realmente siempre la ha habido. Se ha de hacer la reflexión de que, porque se le mandan cortar tres moreras, y dar al Camino pocos palmos de tierra, según la medida arbitraria del Sr. Intendente de la anchura del Camino a los treinta palmos, mueve tanto alboroto y pretende tanta ruina.

Se ha de probar que enfrente del abrevador público, que enfrenta con un solar de D. Pedro Siscar, el camino tiene la medida Foral de los cuarenta palmos, después el paredoncillo que media entre el abrevador y las casa de la Venta, siguiendo la línea recta del Camino, y confronta con tierra, que era de D^a. Magdalena Pasqual, en parte conserva la medida Foral, y en todo pasa de la arbitraria; y luego que entra la tierra de D- Andrés ya se va angostando el camino más y más.

Siguiendo el camino de Denia a distancia de la Ermita de san Cristóbal tantas varas, en la parte opuesta hay una ermita con la invocación de N^a. Sra. de los Desamparados; el frontispicio de esta ermita sin intermedio alguno confinaba con el camino, y Roque Salelles hizo el atrio en el mismo Camino Real (que sin embargo hoy queda con la medida arbitraria) tírese pues un cordel desde la salida de Oliva a la parte opuesta al abrevador, y siga hasta la pared que sirve de frontispicio a la ermita, y saldrá la verdear y foral medida del Camino Real.

La probanza, cuanto sea posible, se ha de hacer fundada en la naturaleza de las cosas, y no en los testigos, porque los hallará para todo, según la malicia y encono que tiene; y los testigos sólo deben ser para probar la naturaleza de las cosas; como lo es que no se puede ir a Denia subiendo por el abrevador etc., y que tales cosas son especie de locura.

Sancho ha hecho la medida del Camino sin hacer cuenta que debía haber un azarbe entre el camino y las moreras de D. Andrés. Sus parciales andan muy solícitos en buscar la compra del huerto, que dicen fue judicial, sin duda para probar lo que entonces sólo era huerta.

Es menester, pues, que el Dr. Mompó pase a Gandía (con secreto y guardándose de Clavijo) y vea y rastree por los nuevos y antiguos cabeves, combinando unos con otros, cuánta porción de tierra tenía el moreralito de D^a. Magdalena, y cuánta los de D. Andrés, y el otro de D. José Anguerot, y por las medidas, que dirán los antiguos cabreves, se sacará lo que se han entrado en el Camino Real.

Se ha de escribir al Dr. Mompó que descubiertamente saque la cara contra los que le han tratado de ladrón de palabra, y por escrito en cartas de D. Francisco Pascual escritas a mí. De esta suerte todo se hará bien; y si no, muy flojamente y con imperfección.

En el cantó de Morret, pensando yo que D. Feliz Pérez haría su deber, dejé la medida en su arbitrio, me cercenó lo mío, y por salvar injustamente lo de Canemas, por secretas inducciones, dejó de mandar que D. Pedro restituyese lo usurpado al Camino en nuestra frontera; y a la puentecilla de Moñinos, donde debía haber vuelta legal, puso señal para que se restituyesen pocos palmos, y se arrancasen dos moreras, y ni aquellos se restituyeron ni éstas se arrancaron; antes bien hizo que, para que nunca hubiese lugar la restitución, la puentecilla, por la cual dificultosamente pasaba un cales, ensanchase a la parte del Rafalatar diez palmos, y a la opuesta cuarenta y tres, dando una dirección, en el tiempo venidero, contra los campos de abajo, de manera que en la misma puente pueden dar vuelta tres o cuatro galeras a la par; y esto todo se hizo por oculta dirección de los que nosotros defendemos en su estimación y procuramos sus conveniencias.

Habiendo llegado el caso de que nuevamente se han señalado en el Campo de la Cruz, enfrente de dicha fuentecilla seis palmos, y mandado arrancar, creo que tres moreras, que yo vi empezar a arrancar, y se ha contramandado; y para salvar el Campo de la Cruz se ha dado en equivalencia de otro campo, llamado de Moñinos (creo que de D. Francisco) para ensanchar más la vuelta de la puentecilla, además de la monstruosa anchura del Camino, a fin de que, cuando venga nueva revista, esté en salvo el campo de la Cruz; y lo paguen los vecinos de la parte opuesta.

Yo con disimulo y muy grande (que es menester, especialmente con el alcalde) pregunté al Dr. Mompó si en Oliva habría dos hombres de bien, que testificasen lo que viesen y hubiesen visto. Se paró algo y por fin me señaló a

Blas y Francisco Girau. Fui a casa de Roque y le hice que Josefa y el Dr. Girau mandasen a uno de sus muchachos que me enseñase la casa de Blas, le dejé un recado para que se viese conmigo, y no se ha dejado ver.

Busqué a Francisco Girau en su casa, no le hallé, y le vi al Cantó de Morret, le dije para qué le quería, y que el Dr. Mompó me había dicho que me valiese de él, quedó aplazado para una comparecencia ante el alcalde día 8, y se vio, que ni le previno el Dr. Mompó, ni Roque, y en todo estaba dispuesto a jurar lo contrario de lo que veían todos los presentes; de suerte que se escandalizaron; y Francisco Escrivá, bien informado de todo, estuvo friísimo; y el día que el Alcalde hizo el señalamiento en el Campo de la Cruz, debía haber asistido por mí, bien instruido por mí, como, lo estaba, y después de haberme dado palabra de ir por mi parte, faltó a ella, y se perdió la ocasión de una cumplida victoria. ¡Qué ruedas se movieron! ¿O qué muela de molino le cayó encima que no le dejó ir!. Parece misterio, pero fácil es de adivinar

D. Pedro y D. Francisco Pascual, aparte de los autos contra Sancho, y pensando que no se descubriría, han presentado al Intendente un Memorial, con el título de *Motivos* etc. contra Juan Antonio, diciendo que compró el pedacito de D. Placido a menos precio para hacer la injusticia de no admitir el Torrente de la Hoya; siendo así que este Torrente sale al Camino de Gandía teniendo a la frente tierra de D. Pedro, en la cual debe entrar para que no se haga una laguna en el Camino, como la hace, en la cual se ahogó N. Escrivá, bisabuelo de Francisco, y para que este Torrente entre en tierra de Juan Antonio debe la hoya ocupar todo el Camino Real y caminar por él cuatrocientos y ochenta y ocho palmos. Y el gran letrado de D. Francisco propone por medio que en el Camino Real se hagan dos zanjas, por las que les vaya el Torrente de la Hoya, sin decir quién ha de dar el terreno de las zanjas, y a dónde han de ir las aguas que entren en ellas. Sus testigos son cuatro o cinco postas, que dicen que pasaban por el margen que había delante del charco, sin detenerse, y que su detención era en el río de Gallinera, sobre el cual mueven grandes máquinas contra el común i el Casals. Salen las aguas de la calle Mayor etc. Nosotros sólo tratábamos de no admitir el Torrente de la Hoya, y esto sin palabras, con el solo hecho de un paredoncillo de once palmos que impidiese la entrada en la punta. Y nada decíamos contra D. Pedro. Y así han sido alevosos, por malicia propia, pensando que se ocultaría el papel separado de los autos.

Por raro medio vino a mis manos el original de este papelón formado de los materiales de los Pascuales, Siscar y Planes; cuyas cabezas tienen vértigo, porque la malicia les ha hecho perder el juicio, que Dios me conserve, y el ánimo de obrar con justicia y equidad.

Yo voy diciendo a todos la oculta malicia de estos hombres, porque D. Francisco ya ha dejado de escribirme este correo; y este otro no parece por casa, y tiempo ha que caduca. No habemos sacado la cara en nuestra defensa; esperamos a ver qué resuelve el Intendente. El Gobernador de Denia y D. Antonio Espinosa vieron lo que debían ver. El Gobernador está animado de espíritu de verdad. Nuestra razón es invencible. El Camino Real no debe ser madre de torrentes; lo más que debe haber es que éste le atraviese.

(Texto autógrafo de D. Gregorio, de letra de muy mayor, añadido al documento) Los letrados todo suelen reducirlo a fórmulas. Pero conviene hablar con sencillez, con razón natural de lo que se dice y con claridad. Otero y Gisbert suegro de Alemán (sic) favorecen a los contrarios. Todas las líneas se tiran a que nos hagamos odiosos al Alcalde, lo cual no deben lograr; porque es el único que refrenará su malignidad.

NOTA. El documento se encuentra en el Colegio Corpus Christi (Patriarca), BAHM, GM 792 (29), dentro un envoltorio en cuya portada puede leerse con letra reciente el titular con que se encabeza el documento.

CASA DEL MARXUCAL, LLOC DE PAU

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

Llicenciat en Filologia Clàssica i professor de Secundària

INTRODUCCIÓ

Casa del Marxucal.

El caminant arriba a la casa gran, ara silent i solitària. En detenir les seues passes, la quietud del lloc esdevé encara més intensament profunda. Observa de prop l'edifici i tot i saber bé allò que diu, torna a llegir, curiós, el pany ceràmic que llueix sobre una de les portes i que resa: “Casa del Marxucal, lloc de pau”. I una data: “1977”. Si la memòria del caminant ha estat bona, en acostar-s’hi des de lluny se n’haurà recordat d’adreçar la mirada cap a la curiosa cicatriu fosca en forma de creu, que sempre ha conegut ferint la façana, sobre

la finestra enreixada de la part meridional. L'edifici té unes dimensions considerables i la façana s'estén allargant-se de sud a nord, orientada cap a llevant, per on s'obri a la mar la vall que han llaurat durant segles les aigües del Gallinera d'impetuosa inconstància. Remata el cantó nord un pou cisterna que trenca, com si fora una excrescència, el llenç rectilini de la façana. Un seguici de muntanyes li fan de marc i envolten el racó: pel nord vigila des de lluny el pudorós Cavall Bernat;¹ per l'oest es troben la costera de la Caparra i el pla de Bascoms fins a arribar al barranc del Carritxar; i al vessant on està construïda la casa, quasi a la fita sud del terme d'Oliva i recolzat a l'ombria de Mostalla, hi és el Marxucal. Quan el caminant alça la vista, les taques fosques de garrofers i oliveres matisen el verd més viu dels pins, que abunden ara respectats per anys de treva d'incendis. A banda i banda escalonen les zones inferiors de les muntanyes bancalons de tarongers, molts d'ells hui abandonats, efecte evident dels canvis socials i d'una perllongada crisi agrícola; són uns terrenys que l'afanyosa natura s'encarregarà àvida de recuperar, perquè efimera és sempre la victòria de l'home, si abandona la constància de l'esforç. Trenca l'harmonia de l'espai idíl·lic una construcció més recent, destinada a guardar les eines agrícoles i a acollir reunions festives de caçadors,² com delata la rajola ceràmica sobre la porta. A la seua naia seu el caminant per descansar protegint-se del sol i pensa. Pensa en temps no viscuts i en gent desconeguda, en l'esforçada vida del camp antic, i en converses amistoses d'adults, i en jocs i remor de xiquets. La intensitat del silenci i la solitud l'envolten i li fan sentir la pau que s'esmenta a la ceràmica de la casa. La data, 1977, en realitat no tan llunyana, sembla difuminada per la boira del temps i les vivències. La cisterna certifica una antiga presència humana amb voluntat de residència estable i permanent, garantidora de l'aigua que cap font pròxima no dona. Pensa en la difusa creu de la façana. En la casa solitària. En el Marxucal, de nom incert... I el caminant ara recorda notícies llegides i evoca temps viscuts.

1 El nom Cavall Bernat és freqüent en moltes muntanyes de l'àmbit catalanoparlant per a identificar formacions rocoses monolítiques. Es tracta d'un eufemisme púdic que amaga la referència al membre sexual masculí, el carall trempat. A la serra de Corbera, tot tancant el paratge de la Murta (Alzira), podem trobar un altre exemple geogràficament pròxim. (nota de l'autor)

2 El Marxucal ha estat lloc de visita tradicional durant l'alta de la cacera, especialment del conill. A la secció *Toponímia local* (Revista *Sant'Ana*, núm. 10, Oliva, juny de 1963) se'ns fa una extensa relació onomàstica de la zona amb identificació de barrancs, tallats, caus, avencs i coves. La secció duu un comentari explicatiu: "Rincones olivenses para la caza del conejo con hurón", una pràctica cinegètica hui totalment prohibida. (nota de l'autor)

El Cavall Bernat.

Ceràmica amb motiu cinegètic.

TOPONÍMIA

En el terme d'Oliva el topònim Marxucal designa un espai geogràfic de límits difusos que a vegades s'identifica amb el nom d'una partida i d'altres s'integra com a lloc dins la partida més ampla de la Carrasca. Si seguim les indicacions assenyalades a la secció de toponímia, publicada al núm. 10 de la revista local *Sant'Ana* (juny, 1963), les seues fites estarien entre el riu Gallinera al

nord, la costera de la Caparra a l'oest, a l'est el barranc de la Cova i la costera de Llidó, i al sud la serra de Mostalla. Tot i això, els documents no segueixen una línia uniforme en aquest punt. Allò en què sí coincideixen tots és a assenyalar com a elements significatius d'aquest racó, i mereixedors per tant d'aquesta denominació, el camí i la casa del Marxuçal.

Dibuix del terme d'Oliva per J. Chorro Solbes (Revista *Sant'Ana*, núm. 21-22).

Pel que fa a la significació i origen del mot, no hi ha uniformitat de criteris. De tota manera sembla prou lògic suposar que el nom estiga relacionat amb el topònim Marxuquera, subcomarca situada en la vall que formen el massís del Mondúber i la serra Falconera i que pertany al terme no gens llunyà de Gandia.

Joan Coromines³ posa en relació aquests dos topònims, i assenyalava una possible evolució a partir del nom mossàrab de la ratapenada, que derivaria del seu nom llatí (*murem caeculum*), animal habitual a les coves, avencs i forats propis d'aquests paratges rocosos. Aquest nom estaria alhora combinat

3 J. COROMINES I VIGNEAUX, *Onomasticon Cataloniae*, vol. V (L-N), Curial, Barcelona, 1996.

amb el sufix col·lectiu *-al*, que assenyalaria la seua abundància a l'indret. Curiosament indica Coromines que el mot, a més d'Oliva, també identifica una partida a Pego, l'existència de la qual no hem pogut confirmar. Potser siga una confusió.

El Marxucal des del camí de la Casa Blanca.

D'altra banda, Abelardo Herrero Alonso⁴ ofereix una hipòtesi diferent i al nostre parer més plausible. Proposa una etimologia de Marxquera, que seguint la relació anterior podem aplicar també al Marxucal, a partir de la llengua àrab amb dues vies d'interpretació. Una primera via explicaria el topònim des de la base *marg* (prat) i permetria descriure l'indret com una mena de prada; mentre que la segona hipòtesi relaciona el nom Marxquera amb l'antropònim àrab *Marzuk* i enceta una nova i interessant raó interpretativa. Aquest nom de persona apareix identificat al cens de *Fochs* del Raval de Gandia, on viu un veí de nom Marzoch l'any 1381. També ho testimonia el topònim Benimarsoc (*Bani Marzuk*, els de la família Marzuk), que corres-

⁴ A. HERRERO ALONSO, *Aportaciones a la toponimia de la Conca de la Safor*, Publicacions de l'Institut Alfons el Vell, Gandia, 1983.

pon a un antic lloc morisc de la Vall de Gallinera, fusionat actualment dins Benirrama. Probablement, pugua adobar aquesta última hipòtesi l'existència d'un molí de Marchucal (o Marchical), identificat al terme de Rafelcofer o de l'Alqueria, i en mans d'un propietari mossàrab.⁵ La línia imaginària nord-est/sud-oest que uneix els cinc punts geogràfics (Marxuquera, Gandia, Rafelcofer-l'Alqueria de la Comtessa, Marxucal i Benirrama) permet aventurar una possible zona de localització de l'antropònim que podria estar en la base del topònim.

Hem de reconèixer de tota manera que no trobem encara una raó etimològica definitiva que explique de manera concloent el topònim.

Vista de la casa del Marxucal (dècada dels 80 del segle xx).

5 J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinent. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", dins *Cabdells*, núm. 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2000. L'autor identifica un molí de Marxucal al Capbreu de 1603 de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva (sign. XI-23) i també a un altre document de 1612 encara inèdit i sobre el qual està treballant. Agraïm les seues indicacions.

LA CASA DEL MARXUCAL

Com hem comentat abans, un dels elements significatius del racó, i meixedors per tant de l'apel·latiu Marxucal, és la casa que hi ha construïda. Si ens fixem primer en el tipus d'edifici, sembla tant per les seues funcions com pel seu model constructiu un exemple d'alqueria rural, que segueix el model típic que més abunda des del s. XVIII fins al primer terç del s. XX. Es tracta d'un tipus de casa de dues crugies, amb coberta a una aigua vessant al pati obert de la part posterior, i amb diferents habitatges situats a la planta baixa, on podria fins i tot distingir-se un espai de residència per al propietari, normalment absentista o que hi acudiria esporàdicament, i un altre per als residents permanents, encarregats de la cura de la casa, la terra i el ramat.⁶ En el cas de la casa del Marxucal les dues portes de la façana principal podrien significar ja una divisió antiga de l'edifici en diferents habitatges.⁷

Les informacions que donen els documents conservats a l'Arxiu Parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva (APSMO), l'Arxiu Parroquial de Sant Roc (APSR) i l'Arxiu Històric de Gandia (AHG) sobre aquesta construcció del Marxucal són esporàdiques però significatives, i ens proporcionen dades puntuals sobre aspectes no solament de l'edifici sinó també de la finca agrícola on es troba. Així, a la Matrícula Parroquial de l'any 1746 s'assenyala l'existència d'una "casa del Doctor⁸ Sanchis al Marchucal", que a més està habitada, i la mateixa referència torna a fer-se a les matrícules parroquials successives fins a l'any 1790.⁹ L'existència d'una casa habitada en aquest paratge, a una distància del nucli urbà d'Oliva prou considerable,¹⁰ més encara a l'època de la qual

6 M. DEL REY I AYNAT, *Arquitectura rural valenciana*, Diputació de València, 2010.

7 Concretament sobre l'arquitectura de la casa del Marxucal també es pot consultar el treball fet en 2010 pels estudiants d'arquitectura de la Universitat Politècnica de València, Bargues, Company, De la Piedra, Guillem, Lleches i Morant, per a l'assigantura de la professora Camilla Mileto.

8 L'apel·latiu "doctor" fa referència a un Doctorat en Sagrada Teologia, i als documents precedeix el nom d'alguns altres preveres d'Oliva; en concret frueixen del títol tots els plebans des del nové, Francesc Font Hernández (1650-1677) fins el vinté, Salvador Campos Pons (1904-1947). (nota de l'autor)

9 APSMO, Matrícules Parroquials, caixa 35.

10 A les visites pastorals de 1744 i 1757 (APSMO, III-11 i III-12) s'assenyala que "la casa està distante de la referida Villa como media legua". La distància real respecte de la població és aproximadament de sis quilòmetres i mig. Probablement la llegua a què fan referència els documents siga una mesura de temps (mitja hora a cavall) més que de longitud, perquè com a mida itinerària té una equivalència de poc més de quatre quilòmetres.

parlem, fa pensar en una explotació agrícola i ramadera, que exigiria una presència humana continuada i estable. I així ens ho confirma la descripció que de la propietat es fa en un dels testaments del primer propietari documentat, el doctor Francisco Sanchis Franco (30/09/1762):

[...] una heredad que tengo i poseo en término de esta Villa de Oliva en la partida de el Marchucal [...], con el oratorio, Casa i Paridera [...]; Asimismo le mando i lego el Ganado Cabrio que hay o (ha)brá al tiempo de mi muerte en dicha Paridera, i las Cavallerias de Labor que al tiempo de mi fallecimiento se encontrasen, [...]. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)

La propietat, és evident, es dedicava a l'explotació agrícola i ramadera alhora. D'una banda, les terres estaven plantades de garrofers, figueres i vinya, com es pot saber perquè en distints moments de la seua vida (els anys 1739, 1740, 1756 i 1770) el doctor Sanchis compra terra a la partida ampliant les seues possessions del Marxucal, que en part estan dedicades a aquests cultius.¹¹ D'altra banda, a més de les indicacions sobre els animals i el ramat que s'observen a les disposicions del testament, confirma l'activitat ramadera de la finca el fet que l'any 1759 el propietari arribe a un conveni amb un veí sobre permís de pas per les terres d'aquell per a dur a pasturar el ramat al Cavall Bernat i altres indrets pròxims:

Yo el Doctor Francisco Sanchis poseo una heredad con casa i paridera, sita en el dicho término partida de el Marchucal en la que está confinante la tierra de dicho (Miguel) Savall, i como para el tránsito de los ganados al monte dicho de el Cavall Bernat, i a otros sea preciso el que pasen por la tierra de dicho Savall saliendo de mi heredad, los dos nos hemos convenido por bien de paz i para evitar problemas en que Yo dicho Savall diera el permiso para que los ganados que (se) serrasen en la Paridera de dicha heredad pudiesen transitar i transitasen por mi tierra para el monte con la condición, que si los ganados hiciesen daño, o en los arboles, o en los frutos de dicha mi tierra me lo haian de satisfacer a justa tasación. (AHG, Protocol Notarial, A888)

(Diccionari CVB), per tant en aquest cas estaríem parlant de dos quilòmetres, la qual cosa és palesament incorrecta. A més amb posterioritat durant les visites de 1799, 1808 i 1820 (APSMO, *Llibre de Visita Pastoral*, III-16, III-17 i III-18) es descriu la distància com de mitja hora. (nota de l'autor)

11 AHG, Protocol Notarial A876 i A886. Pego, Protocol Antonio Savall, 19/09/1770.

El Cavall Bernat des del Marxucal.

En conseqüència, hem de concloure que l'explotació dels terrenys agrícoles del Marxucal exigia la presència de mà d'obra permanent per a la cura del ramat i el conreu de la terra, la dedicació als quals seria el mitjà de vida d'alguna família de jornalers, que arrendarien la casa i la terra, com és el cas de la família de Gabriel Alós,¹² que hi trobem residint entre 1766 i 1772, o la treballarien a canvi de sou i allotjament en l'heretat del doctor Sanchis, en aquest cas propietari benestant. Probablement el cas del doctor Sanchis, i amb posterioritat de la seua família, calga incloure'l entre les trenta famílies que segons el botànic Cavanilles viuen a Oliva amb prou solvència econòmica a finals del segle XVIII, perquè si seguim les indicacions contemporànies de Cavanilles sobre Oliva, “las haciendas se hallan en poder de seis ó siete familias muy ricas, y en el de otras 30 que viven con decencia: los demas son jornaleros, y no habiendo en la villa fábrica alguna, ni mas industria que la agraria, viven con pobreza á pesar de ser muy trabajadores”.¹³

12 Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 17/09/1772.

13 A. J. CAVANILLES, *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, 1797 (edició facsímil, Bancaixa, València, 1995), p. 147.

Decoració a la teulada de la casa del Marxucal.

Que la casa del Marxucal està habitada, si més no durant la segona meitat del segle XVIII, les mateixes matrícules parroquials, ja esmentades abans, ens permeten confirmar-ho en oferir-nos una relació dels ocupants que hi viuen entre els anys 1746 i 1790 (Quadre 1).

Quadre 1

Habitants de la casa del Marxucal entre 1746 i 1790

Any	Habitants
1746	Matheu Servera, Pasquala Alemany, Pasqual Servera i Mariana Servera.
De 1766 a 1772	Gabriel Alós, Ramona Servera, Francisco Alós, Joseph Alós, Antonio Alós, Francisca Alós, Teresa Alós, Gabriel Alós i Vicente Alós.

De 1773 a 1777	Gerónimo Cotaina, Rita Vilchez, Gerónimo Cotaina i Clara Cotaina.
1778	Josef Cots, Rosa Servera, Maria Servera i Josef Bernia.
De 1779 a 1788	Francisco Vidal, Francisca Sendra, Luisa Vidal, Thomas Vidal, Josefa Sendra, Josefa Vidal, Francisco Vidal.
1790	Francisco Verdú, Miguel Verdú, Josepha Colom, Vicenta Verdú, Antonio Verdú.

Alguns d'aquests habitants temporalment passen a viure a la casa del propietari a Oliva, que es trobava al carrer de l'Hospital. Així ho assenyalen els mateixos documents amb exemples com ara el cas de Francisco Alós, que a les matrícules de 1766, 1767 i 1768 apareix residint amb la família de Bautista Sanchiz (sic), nebot del doctor Sanchis i amb el temps hereu i segon propietari de la casa.¹⁴ El motiu concret del canvi de residència en aquest cas és el treball, tant a la casa, com a altres propietats agrícoles de la família, per a pagar el deute de les cent lliures que el Dr. Sanchis havia prestat a son pare, Gabriel Alós.¹⁵

[...] debemos al Doctor Francisco Sanchis, presbítero, vecino de esta dicha Villa, la cantidad de cien libras, moneda de este reino, las mismas hemos recibido del dicho en moneda de oro de buena calidad, [...] cuya cantidad es de bistrecha, y por soldada de cinco años que yo, dicho Francisco he de estar en su casa como mozo de labranza; y por ello me obligo a servirle durante los dichos cinco años, que deberán empezar a correr y contarse desde el día doce de los corrientes en adelante, a razón de veinte libras por cada año, que es lo más que podría ganar en cualquiera otra casa de esta villa sirviendo.

14 De la seqüència de matrícules parroquials des de 1746 fins a l'any 1871, podem confirmar que membres successius de la família Sanchis, propietaris també de la casa del Marxucal, habiten cases al carrer de l'Hospital, amb tota seguretat les que corresponen als números 15, 17, 19 i 21 de la numeració actual. Ja al segle xx, l'últim propietari de la casa número 21, i descendent directe d'aquesta família per la banda de José Sanchis Bertomeu, fou Encarna Orellana Sanchis. A les cases 15 i 17 encara segueixen vivint en l'actualitat descendents de la família de la branca de Vicente Sanchis Bertomeu. Vegeu esquema familiar de l'apartat 10. (nota de l'autor)

15 Arxiu Particular, Protocols Notarials Antonio Savall, 5/07/1765 i 17/09/1772.

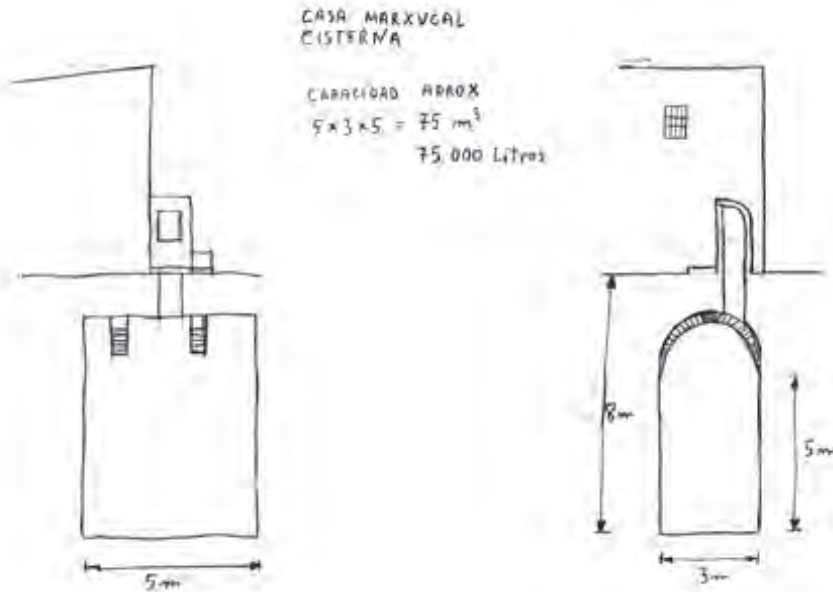

Pou cisterna.

Volta i arcs interiors del pou cisterna.

Pel que fa a les necessitats quotidianes d'aigua, almenys les exigides pel consum humà, la casa del Marxucal les garanteix gràcies a l'existència d'un pou cisterna amb una capacitat aproximada de 75.000 litres.¹⁶

Croquis del pou cisterna (G. Gregori Orellana).

ALTRES CASES HABITADES A LES PARTIDES RURALS D'OLIVA

La casa del Marxucal i els seus habitants no constitueixen un fenomen aïllat a Oliva ni tampoc una singularitat a l'època. D'altres casos semblants de cases i també d'ermites ens informen les mateixes matrícules parroquials, encara que s'ha d'assenyalar que no totes les cases apareixen citades en la totalitat dels documents, ni sempre s'hi indica que estiguen habitades.

Presentem, seguidament (quadres 2, 3 i 4), una relació de les edificacions construïdes al terme d'Oliva extramurs, identificades durant el segle XVIII i classificades en tres tipus (mantenim la denominació i l'ortografia que apareix als documents):

Ermites (Quadre 2): on s'inclouen les que específicament estan dedicades a aquesta funció religiosa des del moment inicial de la seua construcció.

¹⁶ Dades de Genaro Gregori Orellana, actual propietari de la casa del Marxucal i autor d'un croquis de la cisterna així com de la seua cubicació.

Quadre 2

Ermites	Anys documentats d'ocupació segons Matricula Parroquial (APSMO)
Hermita de San Christoval	1784/1787/1788/1790
Hermita de San Joseph	1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/1779/ 1781/1782 (buida)/1787/1790 (buida)
Hermita de Santa Ana	1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/1779/ 1781/1782/1784/1787/1788
Hermita de los Desamparados	1784/1787/1790

Cases de camp (Quadre 3): dedicades preferentment a les funcions agrícoles i ramaderes, i alguna, a les activitats industrials de terrisseria i tot.

Quadre 3

Cases de camp	Anys documentats d'ocupació segons Matricula Parroquial (APSMO)
Algarrovo (Font del Garrofer?)	1790
Barraca del Molinell	1781/1782/1784/1787
Campo de Mayans	1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778 (buida)/1779/1781/1782 (buida)/1784
Casa de Bartholo	1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775 (buida)/1776/1777/1778/1779/1781/1782 (buida)
Casa de Cots, al camino de Piles	1766 (buida)/1767 (buida)/1768 (buida)/1771 (buida)/1772 (buida)/1773 (buida)/1774/1775/1776 (buida)/1777 (buida)/ 1778 (buida)/1779 (buida)/1781/1782
Casa de Girau, a San Antonio	1773/1774/1775/1776 (buida)/1777 (buida)/1778 (buida)/1779 (buida)/1781 (buida)/1782
Casa de Muñoz	1787

Casa de Roger	1746/1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/ 1777/1778/1779/1781/1782
Casa del Ladrillar/ Cantereria de San Anton/Racholar (Probablement a Sant Antoni)	1781/1782/1784/1787 Les tres denominacions citades probablement identifiquen la mateixa casa, com permet aventurar el nom dels ocupants. L'ordre en què apareixen citades coincideix amb els anys de la documentació.
Fuente del Ruviol	1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/1779/1781/1782/ 1784/1787/1788/1790 (buida)
La Venta	1784/1787/1788
Xerecull	1790

Cases de camp amb oratori (Quadre 4): construccions que a partir d'un cert moment dediquen a les funcions de capella una de les seues habitacions, o de vegades un edifici sencer de la finca, com és el cas de l'ermita de Sant Pere.

Quadre 4

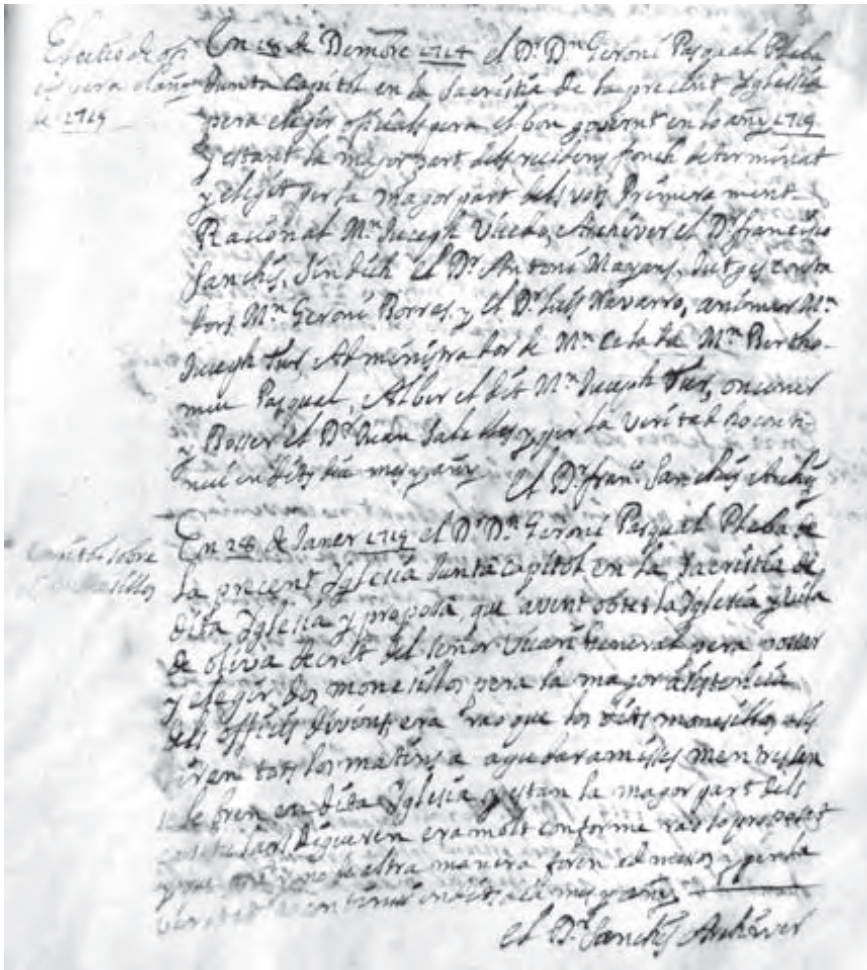
Cases amb oratori	Anys documentats d'ocupació segons Matrícula Parroquial (APSMO)
Casa de Mayans, al Rafalatar	1746/1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/ 1779/1781/1782/1784/1787 (buida)
Fuente del Olmo (Dos cassas)	1746/1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/ 1779/1781/1782/1784/1787/1790
Hermita de San Pedro	1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/1779/ 1781/1782/1784/1787/1790
Casa del Marchucal	1746/1766/1767/1768/1771/1772/1773/1774/1775/1776/1777/1778/ 1779/1781/1782/1784/1787/1788/1790

L'última data enregistrada a les matrícules parroquials és de l'any 1790, no sabem si amb posterioritat continuen ocupant-se les cases quotidianament. De tota manera i pel que fa a l'edifici del Marxucal, resulta lògic pensar que quan l'any 1836 es detecta la presència d'un grup de roders refugiats en aquesta casa, no està ja habitada de forma continuada i estable.¹⁷

¹⁷ M. ARCOS I MARTÍNEZ, *La senda dels lladres*, PUV, 2009, pp. 161 i 162.

EL DOCTOR FRANCISCO SANCHIS

Si tornem ara enrere, al principi de la història, hem de preguntar-nos què podem saber del propietari de la casa, el doctor Sanchis. Afortunadament els documents conservats als arxius i algunes informacions d'altra procedència ens ajuden a fer una mica de llum sobre el tema.

Document autògraf del Dr. Sanchis (*Llibre d'Elecció d'Oficis*, APSMO).

El nostre personatge, el prevere Francisco Sanchis Franco, propietari de la casa del Marxucal, si més no des del 1738, quan es dedica a oratori una de les dependències de la planta baixa, va nàixer a Oliva l'any 1686. Era fill de Batiste

Sanchis (H)ernandis,¹⁸ llaurador,¹⁹ habitador del raval, i de la seua segona esposa, Maria Franco Garcia,²⁰ oriünda de Santa Maria, i fou batejat com la resta dels seus germans a la parròquia de Sant Roc:

En diez y nueve de Noviembre de mil seiscientos ochenta y seis, a las nueve de la noche nació un hijo de Bautista Sanchis y de María Franco, cónyuges, y en veinte y uno del mismo mes y año, yo Mosén Melchor Lloret, rector de San Roque, lo bauticé conforme a rito de la Santa Madre, la Iglesia. Pusiéronle por nombre Jerónimo, Francisco, Ignacio. Fueron Padrinos, Don Jerónimo Pasqual y Anna Francisca Vives y de Perelló. (Mosén Melchor Lloret, Rector de San Roque de la raval de Oliva) (APSR, Quinque libri, 1681-1700)

a) El doctor Sanchis, sacerdot: Activitat religiosa

Fou seminarista del Col·legi Major de la Presentació de Nostra Senyora a València, on va ingressar l'any 1704, amb quasi divuit anys complits.²¹ Pot ser que amb la decisió de fer-se capellà tingueren alguna cosa a veure un seguici de circumstàncies que com a hipòtesis possibles apuntem:

- D'una banda, la mort de son pare que ocorregué eixe mateix any de 1704, el dia 30 d'octubre.²²
- En segon lloc, la influència de l'oncle capellà, mossén Roc Sanchis,²³ cin-

18 Als documents, el cognom apareix escrit en la forma Hernández, Hernandis i Ernandis. Optem per la solució mixta (H)ernandis per a tots els portadors del cognom amb relació familiar.

19 APSMO, Quinque libri. A la inscripció del primer matrimoni de son pare, Batiste Sanchis, (26/10/1673) s'assenyala que té la professió de llaurador.

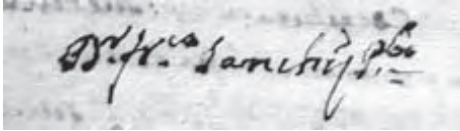
20 APSMO, Quinque Libri, Inscripció de boda de Batiste Sanchis (H)ernandis i Maria Franco Garcia (2/021682).

21 Aquesta institució religiosa fou fundada a València per l'arquebisbe Tomás de Villanueva el 7 de novembre del 1550, amb la intenció de renovar l'església valenciana combatent la relaxació de costums del clero, predicant l'austeritat i formant estudiants d'extracció social humil, que pogueren ser posteriorment sacerdots diocesans. En l'actualitat continua encara amb la seua activitat al carrer de les Barques de València. L'actual rector de la institució, don José Máximo, ens informa que a la relació de col·legials que es conserva al col·legi consta l'ingrés de Francisco Sanchis, d'Oliva, l'any 1704, i de l'alcoià Tomàs Barceló, l'any 1691.

22 APSR, Quinque Libri, 1701-1733.

23 J. CASTELL BOMBOÍ, *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva, 1996, p. 57.

- qué titular del benifet de l'orgue a la parròquia de Santa Maria.
- Finalment, l'arribada el 5 de febrer de 1704 a la parròquia de Sant Roc d'un nou rector, el doctor Tomàs Barceló, que havia sigut col·legial de la Presentació.²⁴

Signatura del Dr. Francisco Sanchis.

La cosa certa és que l'estada al col·legi la va fer en qualitat de *familiar*, és a dir, no estava becat ni tenia els mateixos drets que els estudiants becaris d'acord amb els estatuts, i compensava els seus estudis, la manutenció i la residència amb els treballs per a la comunitat. En acabar la formació l'any 1710, abandona el col·legi doctorat en Sagrada Teologia²⁵ per a ocupar un benefici com a seté organista de l'església de Santa Maria d'Oliva.²⁶

Prengué possessió del benifet de l'orgue²⁷ el dia 20 de desembre del 1710, tot i que no fou admés ni se li donà residència definitivament fins al primer dia d'abril del 1713, quan va aprovar els exàmens.²⁸ Sembla que en un principi no s'aplicava a tocar l'orgue amb prou destresa i habilitat ("no sabía canto de órgano y práctica de él"), i que passat el temps, tot i saber-lo ja tocar "decentemente" i fer-ho "sin la menor contradicción del Reverendo Clero", que temps enrere –no ho oblidem– havia denunciat la seua incompetència musical, mai

24 J. M. DOMÍNGUEZ TORMO i F. PONS MONCHO, *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Junta Pro Primer Centenari de la Parròquia de Sant Roc, Oliva, 1989, pp. 134-144.

25 AHG, Protocol Notarial A864.

26 J. M. VIDAL PASTOR, "Órgano y organistas en Santa María de Oliva", dins *Almanaque de Las Provincias para 1934* (article signat a l'agost del 1933). També sobre aquest tema vid. J. F. PI APARICL, "José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005", dins *Cabdells*, núm. 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008.

27 APSMO, *Manual de diferents coses*, f. 170. El benifet de l'orgue és un dels onze que crea la Butlla de Plebania, datada el 12 d'abril del 1549 (DDAA, *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 401-418).

28 Aquesta exclusió del Dr. Sanchis a rebre les distribucions i la residència de l'església assentà un precedent que el capítol de Santa Maria volgué que aprofitara com a norma "pera que ningun Beneficiat se admeta a les distribucions y residencia que no sia apte pera cumplir la obligació que demana la Butlla de la Plebania" (J. CASTELL BOMBOÍ, op. cit., p. 77).

ho va fer amb “aquella expedición y variedad dulce de los peritos y científicos en tal arte”. Per parlar pla i clar, de cap manera va arribar a ser un virtuós. Però curiosament ha estat l'organista que més temps ha fruit la possessió del benifet des que es funda amb motiu de la Butlla de Plebania; foren en total quasi seixanta-un anys, si comptem des del 1710 en què és destinat a Oliva fins a l'any de la seua mort, el 1771. I no podem dubtar que la seua professió de sacerdot i organista influirà en la posterior dedicació professional d'un dels fills del seu germà Josep, Vicente Sanchis Grifo, també organista i sacerdot beneficiat de l'església de Dénia.²⁹

La seua activitat professional discorre paral·lela a la construcció del temple nou de Santa Maria, la primera pedra del qual és col·locada el 29 de juny de l'any 1705 i s'obri al culte el dia primer d'abril del 1787, i aquesta situació de precarietat motivada per les obres acabarà afectant també l'orgue. Si ens atenem a les dates, sembla que en els primers temps el doctor Sanchis sonaria l'orgue construït pel mestre d'orgues Miguel Sanchis, segons acord del Consell del 4 d'agost de 1672. Però aquest orgue va quedar completament inutilitzat l'any 1745, segons conta al seu article José Maria Vidal Pastor:³⁰

Como todas las atenciones y créditos eran absorbidos por la fábrica del nuevo templo, no se ocupó nadie ya de la afinación ni se hizo recomposición alguna en el órgano de la antigua Iglesia, que quedó totalmente inutilizado en 1745, al ser derruida gran parte de la obra por amenazar ruina. Tan pronto fue abierto al culto el nuevo templo, se sintió la necesidad imprescindible de dotar a este de órgano adecuado [...].

Hem de suposar que fins a la construcció del nou (escriptura de contracte 15/03/1787)³¹ i per a poder satisfer les exigències del servei diví, la parròquia en disposaria també d'algun altre orgue, mòbil i de menors dimensions, que seria l'emprat per l'organista habitualment a partir de la desaparició del fix.

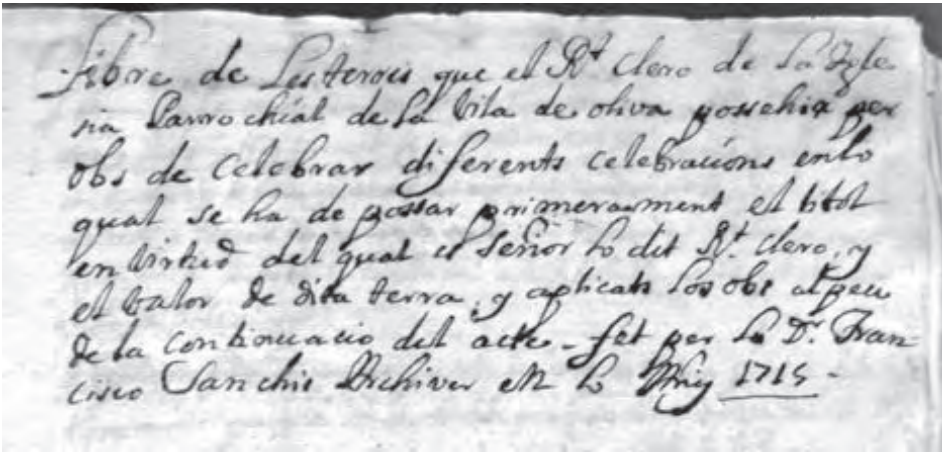
Al llarg de la seua vida com a religiós, va ocupar distints càrrecs a l'església de Santa Maria. Fou arxiver en 1713 i 1714, prior de la Confraria de la Sang

²⁹ Vicente Sanchis Grifo fou sacerdot i organista (Arxiu Particular, Protocol Notarial Juan Antonio Igual 15/06/1749). També a *El llobarro* (F. PALAU DIEGO, Marina Alta, Pedreguer, 1983, p. 85) trobem la notícia següent: “La misa la cantó con la música Mn. Vicente Sanchis, presbítero admitido a pecas en esta Iglesia” (l'Assumpció de Dénia).

³⁰ J. M. VIDAL PASTOR, op. cit., p. 397.

³¹ J. M. VIDAL PASTOR, op. cit., p. 398.

en dues etapes (del 1718 al 1721, i del 1734 al 1738), vicari de Cor en 1730³² i a partir de 1754 signa les actes com a degà dels beneficiats.³³ Però, entre les tasques pròpies derivades de la seua condició de sacerdot a Santa Maria, destaquen significativament les relacionades amb els assumptes econòmics: ocupa el càrrec de col·lector en 1720,³⁴ de racional en 1721, 1722 i 1725,³⁵ és síndic i procurador del Clero en diferents moments (1717-1720, 1723, 1729 i 1738)³⁶ i a més de tot açò, durant un període perllongat entre els anys 1714 i 1743, s'encarrega de confeccionar el llistat de les terres del clero de Santa Maria "per obs de celebrar diferents celebracions".

Encapçalament del Llibre de les Terres del Clero (APSMO).

Com podem veure de seguida, el doctor Sanchis no viu tampoc alié a les xicotetes intrigues i misèries que somouen el món dels interessos eclesiàstics locals. En un cert moment el mateix Gregori Maians manifesta, als seus escrits, una opinió poc favorable davant una actuació del prevere, que es posiciona clarament a favor d'una postura contrària a la de l'erudit. D'aquesta manera, escriu en carta Maians a l'advocat valencià José Nebot el 8 de setembre del 1741:

32 M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang", dins *Cabdells*, núm. 1, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999.

33 APSMO, *Manual de diferents coses*, f. 98.

34 AHG, Protocol Notarial A866.

35 J. CASTELL BOMBOÍ, op. cit., p. 76. Pego, Protocol Notarial Miguel Igual 2/09/1726.

36 AHG, Protocols Notarials, A864, A868, A872, A875.

Me acaban de decir que el Dr. Sanchis ha ido a essa Ciudad (València) a pedir al Vicario General que escribiese al Clero de Oliva, quitasse la Procura a Mossen José Borrás, porque es Capiscol. Esta tarde se ha juntado el Capítulo. No sé en qué parará. Todo es idea de Salelles para tener Síndico de su parte. Vmd. esté en esta advertencia para cualquier acontecimiento. Por estas i otras cosas importa adelantar el pleito. (A. MESTRE SANCHIS, *Epistolario IV Mayans y Nebot*, p. 469)

I torna a escriure-li, consumats els fets, el 9 d'octubre del mateix any:

El Doctor Sanchiz, aliado de Vicente Salelles (alias Piera) ha estado en essa Ciudad, i ha pedido al Vicario General que, por quanto Mossén Borrás era Capiscol i Síndico, mandasse al Clero de Oliva que le revocasse los poderes de Síndico. Assí se ha hecho, aviendo eligido a Mossén Juan Roger, buen clérigo, pero inhábil para el empleo. Por cuya causa ha acordado el Clero que sólo Vmd. esté enfermo o ausente, aboge el que Vmd. elija i no otro, i que el Procurador séale que Vmd. quiera i no otro. Esté Vmd. en esta advertencia por si acaso quieren jugar alguna arma falsa, pues en tal caso deberá Vmd. dar cuenta al Clero derechamente por la confianza que se hace de Vmd. (A. MESTRE SANCHIS, *Epistolario IV Mayans y Nebot*, p. 487)

Hem comprovat així com s'alia el doctor Sanchis amb Salelles, personatge emparentat amb Francisco Sancho, notari d'Oliva des del 1745 al 1790,³⁷ dos fills del qual ocuparan també benifets a Santa Maria. A Salelles i a Sancho els retrata Maians en un altre moment (17/06/1746), qualificant-los de ser “la gente mas maligna que ai en esta villa i en este reino”,³⁸ i en conseqüència fer-los costat, havia de suposar motiu d' enemistat oberta amb l'erudit.

b) El doctor Sanchis, propietari: Activitat econòmica

Però també podem considerar altres aspectes no relacionats amb la vida eclesiàstica, perquè el prevere Sanchis sembla interessat des de prompte per l'activitat econòmica derivada del cultiu de la terra, ocupació a la qual es dediquen tant son pare com els seus dos germans. Les referències més antigues que hem trobat són ja de la primera dècada d'estada a Oliva com a capellà:

³⁷ AHG, Protocols Notarials, de la signatura A878 fins a A896.

³⁸ A. MESTRE SANCHIS, *Epistolario II Mayans y Burriel*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1972, p. 281.

- De l'any 1713 és la primera, quan s'identifica terra de la seua propietat (vuit fanecades a la partida de la Bomba), que probablement provinga de l'herència familiar, perquè fita amb terres dels seus germans Batiste i Josep, totes tres amb unes dimensions semblants.³⁹
- La segona és del 1719, quan lloga al clero de Santa Maria durant quatre anys i a raó de nou lliures anuals, quatre fanecades a la partida de Patins, amb el compromís de cuidar els marges i cultivar la terra “a ús i costum de bon llaurador”.⁴⁰

Passat el temps, arribarà a ser un propietari agrícola amb una considerable activitat negociadora i una elevada capacitat adquisitiva, com ho demostren els freqüents contractes privats de compravenda trobats als protocols notarials, i també a les disposicions testamentàries; aquests documents ens han permès confeccionar la relació següent de béns agrícoles i ramaders (Quadre 5) confirmats en algun moment de la seua propietat.⁴¹ (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 28/04/1771)

Quadre 5

Relació de béns agrícoles i ramaders

Propietat	Cultiu	Partida	Fanecades
Corral paridera (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)		Barri de les Fateres, al raval d'Oliva	
Casa, oratori, paridera, ramat de cabres, cavalls de treball i una considerable, però imprecisa, extensió de terra (des de Mostalla fins al Gallinera, i des del Carritxar fins a la fita amb els veïns per la part est) (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)	Garrofers, Figueres, Vinya	Marxucal	Extensió no definida. A les dates de 1876 i 1886, els hereus són propietaris en conjunt de ca. 36'5 hectàrees.

39 AHG, Protocol Notarial A862.

40 APSMO, *Llibre de les terres del clero*.

41 En negreta en destaquem les propietats que, en morir, transmet finalment als seus hereus.

Terra marjal amb sènia (AHG, Protocol Notarial A889 i A893)		Morer	10
Terra marjal (AHG, Protocol Notarial A887)		Morer	2
Terra (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)	Moreres	Envich	3
Terra (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)		Marjaletes	3
Terra secana (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)	Moreres	Bomba	8
Terra secana (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)	Oliveres	Camí de Pego	12
Terra secana (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)	Vinya	Camí de Pego Cambronar	9
Terra horta (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)		Camp de Mayans (Séquia Mitjana)	6
Terra horta (AHG, Protocol Notarial A889, Testament)		Camí de Gandia	9
Terra marjal (AHG, Protocol Notarial A886)		Terra Nova	5 + 1 quartó
Terra horta (AHG, Protocol Notarial A887)		Passadores o Camí de Piles	4
Terra (AHG, Protocol Notarial A887)		Ullal de les Moles	2
Terra (AHG, Protocol Notarial A887)		Ullal de les Moles	3 + 2 quartons + 20 canyes + 8 pams

Terra horta (AHG, Protocol Notarial A890)		Maricarrig	4 + 20 canyes
Marjal (Arxiu Particular, Protocol Notarial J. A. Igual 26/05/1748)		Burguera	5
Terra horta (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 1769)	Moreres	Rafalatar	12'5+10 canyes
Terra horta (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 1769)		Reg Nou	1'5
Terra (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 1770)		Envich	1 + 1 quartó
Terra horta (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, 1771)		Reg Nou	1'5
TOTAL FANECADES (no inclòs el Marxucal)			102'5 + 1 quartó (= 50 canyes) + 8 pams

Com sabem, la fanecada de secà té uns preus notablement inferiors a la de regadiu i, així també, ho assenyalen els mateixos documents contemporanis, on és valorada molt més la segona que la primera. La comparació dels preus que paga per les terres adquirides el mateix prevere Sanchis (Quadre 6) ofereix uns resultats sobre el valor a l'època de la terra en aquest sentit irrefutables (indiquem entre parèntesi l'any d'adquisició), però les dades també posen en evidència el bon passar econòmic que fruïa el sacerdot:

Quadre 6

Preu de terra secana vs. regadiu

Terra de secà		Terra de regadiu	
Dimensions i partida	Lliures	Dimensions i partida	Lliures
20 fanecades al Marxucal (1739)	40	5 fanecades + 1 quartó a la Terra Nova (1756)	100
3 jornal ⁴² (= 18 fanecades) al Marxucal (1740)	40	4 fanecades al camí de les Passadores (1757)	200
12 fanecades al Marxucal (1756)	35	2 fanecades a l'ullal de les Moles (1757)	140
4 fanecades a la Carrasca (1770)	12	4 fanecades de marjal al Morer (1757)	200
		3 fanecades + 2 quartons + 20 canyes + 8 pams a l'ullal de les Moles (1758)	292
		4 fanecades i 20 canyes a Maricarrig (1765)	120
		12'5 fanecades i 10 canyes al Rafalatar (1769)	1000
		1'5 fanecades al Reg Nou (1769)	100
		1'5 fanecades al Reg Nou (1771)	100
TOTAL: 54 fanecades	127	TOTAL: 38 fanecades + 1 quartó + 50 canyes + 8 pams	2252

En aquest sentit i si seguim la descripció del terme d'Oliva que a l'últim terç del segle XVIII fa Cavanilles,⁴³ la terra secana no devia ser molt rendible,

42 És dispar l'equivalència del jornal en fanecades, i varia segons la font consultada. Seguim ara el que diu el Diccionari CVB a la definició del mot, que la situa entre quatre i sis fanecades per jornal, i per proximitat amb el preu en què són valorades les vint fanecades de l'any 1739, assignem una dimensió de sis fanecades/jornal.

43 A. J. CAVANILLES, op. cit., p. 147.

Pel que fa a l'activitat ramadera, ja hem vist abans, en parlar de la casa del Marxucal, com l'edifici disposava de paridera per a la cria d'animals i que el doctor Sanchis feia algun contracte per aconseguir dret de pas del seu ramat al Cavall Bernat; a més hem conegut com era propietari d'un altre corral al barri de les Fateres, al raval d'Oliva. D'igual manera, al llarg de la seua vida farà tractes per a la venda de bestiar equí (ases, mules, haques i cavalls) en companyia del seu germà Josep.⁴⁴ Aquesta activitat ramadera la manté fins al final de la seua vida, quan encara és propietari d'un ramat de 125 cabres, un altre de 110 ovelles i de dues mules que són inventariades al document de concòrdia i llegades a l'hereu amb motiu de la seua mort, l'any 1771.⁴⁵

A banda del ramat i la terra d'horta o de secà (dedicada al conreu de vinya, oliveres i garrofers com informen els documents), el cultiu de les moreres certifica la seua dedicació també a la producció i venda de seda, un dels productes importants dins l'activitat econòmica d'Oliva durant el segle XVIII:

[...] Francisco Llacer, cirujano, y Joseph Torres de Nicolás, labrador, vecinos que somos de esta villa de Oliva, [...] debemos al Dotor Francisco Sanchis, sacerdote vecino de dicha villa, presente a este otorgamiento y a quien su derecho representare la quantía de sesenta y nueve libras, diez sueldos y seis dineros, moneda de este reyno, procedidas del precio y valor de veinte y cinco libras y nueve onzas de seda pelo torcida, que nos ha vendido a razón de veinte y siete reales la libra [...]. (Arxiu Particular, Protocol Notarial Miguel Igual, Obligació, 4/11/1725)

Com en alguna ocasió la producció pròpia de fulles de morera no aconsegueix abastir les necessitats particulars, el sacerdot arriba a comprar-ne per a assegurar l'alimentació dels seus cucs, i així apareix expressat al document següent de compravenda:

Sébase por esta escritura como Yo Francisco Alemani [...] por tenor de la presente otorgo que vendo, i doi en venta al Doctor Francisco Sanchis, Presbítero vecino de esta dicha villa, que está presente, i esta escritura aceptante, veinte i quatro cargas de oja para criar gusanos de seda por precio de treinta i nueve libras [...] i me obligo a entregársela [...] en esta forma en la cosecha de seda o para haser la de el año que viene de mil setecientos cincuenta i cinco dose car-

44 Arxiu Particular, Protocol Notarial Juan Antonio Igual, 7/07/1750.

45 Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, Concòrdia dels hereus, 28/04/1771.

gas, i para criar los gusanos de la cosecha de el año mil setecientos cincuenta i seis, las restantes dose cargas. (AHG, Protocol Notarial A884, 8/07/1754)

Però a més del bestiar i les possessions rústiques, el prevere Sanchis manifesta al seu testament ser propietari de distints habitatges urbans, en concret es tracta de tres cases contigües situades al carrer de l'Hospital:

[...] **una casa de morada** sita en esta villa de Oliva en la calle apellidada de el Hospital, que linda en casa de Francisco Borrás, en otra casa pequeña mía propia, i en dicha calle [...]. **Otra casa pequeña** que poseo en esta dicha villa i calle confinante con la antes deslindada, i con la principal de mi habitación [...]. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

Carrer de l'Hospital, cases núm. 19 i 21.

[...] **la casa de mi morada** sita en la calle de el Hospital, confinante en dos calles públicas (de l'Hospital i Travessera), en casa de Don Pedro Pasqual por las espaldas, i en otra casa mía propia [...]. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

L'habitatge del Dr. Francisco Sanchis (en l'actualitat, correspon als núm. 15 i 17 del carrer de l'Hospital).

El mateix prevere Sanchis disposa que la casa principal on habita passe, igual que la resta de l'herència, al fill major mascle del seu germà Josep:

[...] con pauto i condicion que la casa de morada en que vivo (del carrer de l'Hospital), solo la tenga en usufruto (Josep Sanchis Franco), porque después de sus dias i los de su consorte ha de pasar a Bautista Sanchis, mi sobrino i su hijo, o a sus sucesores, i ha de seguir el mismo vínculo i llamamientos puestos en el legado hecho a Visente Sanchis, su hijo i mi sobrino, i ha de pasar la casa alajada conforme se halla. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

Durant les generacions següents i pràcticament fins a l'actualitat, hem pogut comprovar la continuïtat de residència al mateix carrer de l'Hospital de membres successius descendents de la família Sanchis.⁴⁶

En definitiva, pel conjunt de propietats tant rústiques com urbanes podem concloure que el doctor Sanchis arribà a assolir un estatus econòmic i social important, que també li permeté mantenir la família del seu germà Josep, com posteriorment veurem, actuar amb prodigalitat quan li semblà oportú, dotant amb diners i terra persones del seu servei en casar-se⁴⁷ o fer préstec de diners i tot.⁴⁸

c) La família del doctor Sanchis

Pel que fa a la seua família directa, tingué set germans, però únicament en van superar l'edat infantil dos, el seus germans Batiste⁴⁹ (mort en 21/07/1749) i Josep⁵⁰ (16/10/1696-5/03/1765). Batiste formarà família l'any 1708 casant-se amb l'alcoiana Vicenta Maria Barceló Ridaura, germana de l'aleshores rector de Sant Roc, Tomàs Barceló, i en morir aquesta tornarà a casar-se, ara amb Josepha Sanchis, de la qual suposem que era parent. A diferència dels seus

46 Vid. nota 11.

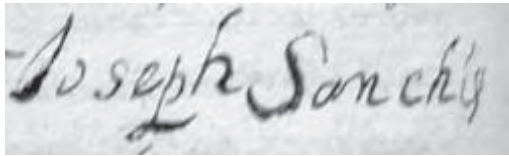
47 Són els casos de Maria Marí que, amb data 16 de desembre del 1729, rebrà en usdefruit tres fanecades de terra marjal al camí de les Marjaletes per valor de trenta-sis lliures i divuit sous; o el cas posterior de Mariana León que, el 8 d'abril del 1738, serà dotada amb la propietat de dos jornals de terra a la séquia del Vedat i vint-i-tres lliures, quatre sous i sis diners en moneda. (AHG, Protocols Notarials A872 i A875, respectivament)

48 A Miguel Canemàs, préstec de cent quatre lliures en monedes d'or. 21/11/1756 (AHG, Protocol Notarial A886). En altres ocasions, el préstec es presenta en forma de compravenda de terra a carta de gràcia que permet el retracte durant el temps acordat, el qual sovint va seguit del lloguer de la pròpia terra al prestatari (Arxiu Particular, Protocol Notarial d'Antonio Savall, 26/01/1769, 26/09/1769 i 18/05/1770). Finalment també fa "préstamos gratuitos": cent lliures al boticari Joseph Tecles o cinquanta lliures al Dr. Cristóbal Salelles. (Arxiu Particular, Protocol Notarial d'Antonio Savall, Concòrdia dels hereus, 28/04/1771)

49 Quan es produeix la defunció de Maria Franco (10/10/1712), són marmessors els seus fills el Dr. Francisco Sanchis, subdiaca, i Batiste Sanchis (APSMO, Quinque libri, 1701-1733). Al testament de Batiste Sanchis Franco són designats marmessors els seus germans Francisco i Joseph. (Arxiu Particular, Protocol Notarial Juan Antonio Igual, 19/03/1749)

50 APSR, Quinque libri, 1681-1700 i 1701-1733. Totes les partides de naixement dels germans Sanchis Franco, així com les defuncions dels cinc albats, estan inscrites a Sant Roc. Però no els dos casaments de son pare, Bautista Sanchis (H)ernandis, que es celebren a Santa Maria (amb Francisca Morera el dia 25/10/1673 i, en enviudar, amb Maria Franco el 2/02/1682). El cognom Sanchis no apareix documentat als Llibres de Batejats de Santa Maria, fins que no naixen alguns dels fills del seu germà Joseph i Rosa Grifo.

germans, Batiste manté sempre la residència al raval d'Oliva, concretament al carrer de Sant Antoni, i demana al seu testament ser soterrat a la capella del Crist de l'església de Sant Roc,⁵¹ una construcció de la qual el seu primer cunyat, el rector Barceló, havia estat un actiu promotor.⁵² Però la relació del doctor Sanchis amb Josep, el germà més jove, qui a partir de cert moment passa a viure a la vila, serà més estreta i important per al sacerdot, així com decisiva per a la posterior història de l'heretat del Marxucal.

Signatura de Josep Sanchis Franco.

Amb Josep i la família que aquest forma en casar-se amb Rosa Grifo Gisbert (30/07/1716),⁵³ filla del primer matrimoni d'un comerciant italià, concretament genovés, establert i casat a Oliva,⁵⁴ manté el prevere al llarg de tota la seua vida una relació íntima confirmada pels descendents, fins i tot quan els germans ja han mort, en afirmar que “[...] los dos dichos difuntos hermanos vivieron de comunión muchos años, [...] y debemos mantener entre madre e hijos (la paz y unión), cuyo ejemplo nos dieron los difuntos hermanos”.⁵⁵ D'aquesta relació fraternal ambdues parts es beneficien. La família del germà troba acollida, protecció i frueix d'un nivell de vida que no podrien haver aconseguit els seus membres pels seus propis mitjans, com ells mateixos arriben a reconèixer:

51 Arxiu Particular, Protocol Notarial Juan Antonio Igual, 19/03/1749.

52 El rector Tomàs Barceló també manà al seu testament que, en morir (3/04/1733), fóra soterrat a la capella del Crist, sota la làpida amb la inscripció que el recorda: *Hic iacet Doctor Thomas Barcelo, huic capellae addictissimus* (Ací jau el Doctor Tomàs Barceló, d'aquesta capella devotíssim). (nota de l'autor)

53 APSMO, Quinque libri, 1701-1733.

54 “Juan Bautista Grifo, de nación Ginovés, mercader, vecino de dicha villa [...] en presencia y asistencia de Jacinta Riera, viuda del dicho difunto Juan Bautista Grifo, y de Joseph Sanchis, marido y más conjunta persona de Rosa Grifo [...]” (Arxiu Particular, Protocol Notarial Miguel Igual, 25/05/1725 i 1/06/1725)

55 Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall, Concòrdia dels hereus, 28/04/1771.

Así conociendo nosotros (la familia Sanchis Grifo) que no podemos mantenernos con desensia si nos falta su compañía (del Dr. Sanchis), porque de nuestros bienes en manera alguna podemos alimentarnos, [...] cedemos a favor de el dicho Dr. Francisco Sanchis, Presbítero, el usufruto de todos nuestros bienes con la condición de que buenos i enfermos nos haia de mantener, vestir i calsar de todo lo necesario, como asta este dia lo ha hecho [...] porque nuestra aplicación i vigilancia en el trabajo i cuidados caseros ni nuestras rentas pueden ser capaces de adquirir ni aun de mantenernos [...]. (AHG, Protocol Notarial A890, 7/09/1766)

Una protecció i ajuda que també arriba a l'extrem de pagar qualsevol tipus de despeses familiars, fins i tot el dot dels nebots que prenen estat (matrimoni o sacerdocí) o completar la legítima de les nebodes casades, quan mor el seu germà Josep:

Yo el dicho Dotor Francisco Sanchis por el mucho cariño a las dichas Rosa i Theresa Sanchis mis sobrinas con donación pura, perfeta e irrevocable, para después de mis días les mando la quantia de sesenta libras moneda corriente a cada una, las que de vera entregar mi heredero, seguida mi muerte, sin menos cabo alguno. Y Yo dicho Dr. Francisco Sanchis i Rosa Grifo nos obligamos a dar i pagar a las dichas Rosa i Theresa Sanchis en el día veinte i sinco de Diciembre de este año a saber, a la dicha Rosa las ciento cuarenta i una libras trese sueldos i sinco dineros, i a la dicha Theresa las cien libras que para completar sus legítimas i derechos les faltan según dicho queda [...]. (AHG, Protocol Notarial A890, 7/09/1766)

[...] (El Dr. Francisco Sanchis) al arrimo de dicho su hermano (Josep Sanchis) nos a criado con la mayor desensia i asistencia, dotado a los que han tomado estado, i para haserlo conmigo, dicho M(osé)n V(icen)te Sanchis, dotó a la Iglesia de Denia con nueve cientos pesos para que pudiera lograr título para ordenarme, i otras muchas cosas que por todos sus sobrinos, hijos de dicho su hermano, nuestro padre, tiene hechas, beneficios que en jamás podrá pagársele, [...]. (AHG, Protocol Notarial A890, 7/09/1766)

A canvi, el doctor Sanchis troba en el seu germà Josep un procurador fidel de les seues propietats, el valor de les quals sembla que li ha ajudat a créixer.

[...] al tiempo de el matrimonio de el dicho Joseph Sanchis i Rosa Grifo [...] seguidamente se acogieron a la compañía de el dicho Dr. Francisco Sanchis presbítero, viviendo con él con fraternal unión; siendo despótico el dicho nuestro tío en el gasto, i dicho nuestro padre i marido respectivamente en el manejo i cuidado de las tierras i sus rentas dando este legítima cuenta a su hermano [...]. (AHG, Protocol Notarial A890, 7/09/1766)

L'any 1765 la mort de Josep, que havia de rebre l'usdefruit d'algunes propietats segons un primer testament del sacerdot, l'obligarà a canviar les condicions. També a conseqüència d'aquesta mort, es produiran certes desavinences derivades d'algunes exigències econòmiques per part de les nebodes casades, Rosa i Teresa Sanchis, la qual cosa alterarà la pau familiar, i modificarà l'actitud de l'oncle, que esdevindrà molt estricta en les seues condicions:

[...] el Dr. Francisco Sanchis Presbítero, nuestro cuñado i tío respectivamente escarmentado de que por haver admitido a su compañía a Joseph Sanchis, labrador, su hermano, después de su muerte se ha pretendido por algunos de sus herederos tocarles parte de los bienes lucrados mientras que vivieron juntos, i en efeto informado de que por ley podían los herederos alcanzarlo [...] se ha visto obligado para evitar pleytos convenirse con dos de sus sobrinas, Rosa i Teresa Sanchis, i conmigo Rosa Grifo, con escritura ante el presente escribano en el día de ayer siete de los corrientes; ha determinado separarse de nosotros para quitar toda ocasión de pretensiones en lo sucesivo. (AHG, Protocol Notarial A890, 7/09/1766)

Arran d'aquest succeït, el Dr. Sanchis fa un nou testament, el tercer i últim, ara davant del notari Antonio Savall, dos anys abans de morir, el 2 de juny del 1769.⁵⁶ En aquest últim testament, queda nítidament definida la voluntat del testador de “fundar un vínculo y fideicomiso perpétuo con las vocaciones substitutiones y condiciones que expresaré, de todas las casas y demás bienes raíces, [...] del debitorio y censo [...], y demás bienes muebles; cuyas fundaciones quiero igualmente tengan fuerza de tales en propiedad, declarando como declaro que no entiendo llamar para que me sucedan en el vínculo, ni quiero se tengan por llamados aquellos que no las cumplieren y los que las desprecia- ren es mi ánimo se tengan por excluidos, y preteridos en el vínculo”.

⁵⁶ Arxiu Particular, Protocol Notarial del notari Antonio Savall, 1769.

Dels nou fulls que integren el document, tres i mig estan dedicats completament a explicar fil per randa totes les condicions i supòsits possibles, per tal que d'aquesta manera les propietats i béns de l'herència queden vinculats exclusivament a la línia successòria masculina, preferentment la primogènita, i advertir els possibles hereus sobre els béns “que en ningún tiempo ni por título alguno se puedan ceder ni renunciar en todo ni en parte, vender, permutar, ni en otra forma enajenar, ni hipotecar, ni sujetar a censo ni arrendar por largo tiempo, amb la clara intenció que el cos hereditari es mantinga unit amb el pas del temps por conservar la memoria de mi linaje, y para que los bienes no salgan de él”. Es redacta així el document de manera que no deixi cabuda mai a una herència per la línia femenina, i que arribat el cas, quan s'hi puguin haver esgotat en un hipotètic futur totes les possibles línies hereditàries masculines, els béns passen finalment a propietat del clero de Santa Maria perquè de les rendes o del producte de la seua venda “celebre misas rezadas por mi alma, y de los míos, limosna de cinco sueldos cada una”. Així sembla ser entès pels nebots i el primer hereu del vincle, Bautista Sanchis Grifo, els quals ho reconeixen i accepten al document de concòrdia que subscriuen el 28 d'abril del 1771, poc després d'haver-se produït la mort del sacerdot:

Otrosí, tenemos presente que el dicho Doctor Francisco Sanchis fundó el vínculo de las dichas tres casas, casa y heredad del Marchucal, pedazos de tierra del Camino de Gandía, del Campo de Mayans, la marjal del Morer, la otra del les Marchaletes, la tierra del Envich, la de la Bomba, dos censos que arriba va deslindado. Cuyo vínculo ratificamos y aprobamos, queriendo como queremos se cumpla y observe cuanto previene y manda el difunto nuestro tío en su citado testamento, y si algún día, tuviésemos a los citados bienes vinculados en cualquier modo que sea, nos apartamos de él, y los cedemos en el poseedor del vínculo para que siga y tenga los mismos llamamientos, capítulos y circunstancias a que le sujeta dicho nuestro tío y cuñado respectivo, sin que nos quede derecho alguno a poder mover cuestión alguna sobre ellos por razón de ganancias ni cualesquiera otros.

Otrosí, tenemos presente que el dicho Francisco Sanchis nombró por su único y universal heredero a mí, dicho Bautista Sanchis, y primer llamado al citado vínculo, [...]. (Arxiu Particular, Protocol Notarial Antonio Savall)

Però com podem comprovar més endavant, aquestes intencions i últimes voluntats del doctor Sanchis tindran una vida realment efímera i no arribaran

més enllà de la segona transmissió hereditària. De tota manera, sí que podem confirmar que la línia successòria que s'enceta amb el matrimoni de Josep Sanchis i Rosa Grifo és la que mantindrà la propietat de la casa del Marxucal, almenys en part, fins a arribar a l'actualitat.

A la seua mort, succeïda el dia 27 d'abril del 1771, el doctor Sanchis fou soterrat a l'interior del panteó de l'església de Santa Maria, amb assistència de tot el clero de Santa Maria, capa i creu, i també del rector de Sant Roc amb capa i creu, d'acord amb el que diu la inscripció de soterrament⁵⁷, i suposem que abillat el seu cos amb “los ornamentos y vestiduras sacerdotales que se acostumbra”, introduït dins d'un “ataúd enlutado”, i dut “con la Pompa acostumbrada”, si van ser complides les seues últimes disposicions testamentàries del 1769.

EL COGNOM SANCHIS A OLIVA⁵⁸

Una conseqüència de la recerca d'informació sobre els avantpassats i descendents del doctor Sanchis ha estat comprovar com el cognom Sanchis, tot i ser de freqüència important i habitual entre la població contemporània d'Oliva, no sempre fou així.

Per les seues característiques, aquest cognom és d'origen patronímic; deriva del nom propi *Sancho* (en valencià Sanxo) a partir de la forma *Sánchez*, que s'introdueix progressivament al territori valencià a partir del s. XIII amb motiu de la conquesta i la consegüent repoblació de les terres amb persones procedents de territoris com Aragó, Catalunya i Castella. La forma *Sanchis* (també en la variant *Sanchiz*, que cal pronunciar sempre com la forma primera, amb accent prosòdic sobre la /a/ i sibilació de la /z/ final) és una adaptació valenciana de l'original castellà i aragonés.

No hem detectat la presència del cognom als arxius parroquials d'Oliva abans del segle XVII, i dissortadament la desaparició de l'arxiu municipal no facilita la tasca. Però la realitat és que a partir de mitjan aqueix segle, comencem a trobar-lo d'una manera cada vegada més freqüent als documents, primerament a la parròquia de Sant Roc, al raval, des d'on passa després als de Santa Maria,

⁵⁷ La transcripció del document conservat a l'APSMO la trobem a J. F. PI APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, dins *Cabdells*, núm. 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008.

⁵⁸ Algunes de les dades referents a Fornà, li les devem i agraïm a l'historiador Salvador Alemany Garcia i al seu treball d'investigació encara inèdit sobre l'Atzúbia i Fornà. La resta de dades provenen dels arxius parroquials de Santa Maria i Sant Roc d'Oliva, i de Santa Caterina de Cabdet (Albacete).

és a dir, a la vila. A partir de la documentació consultada, podem afirmar que, des de bell principi, pràcticament la totalitat de les persones que duen el cognom pertanyen a la mateixa branca familiar i són avantpassats del Dr. Francisco Sanchis Franco, propietari de la casa del Marxucal i objecte del nostre estudi.

La raó indiscutible que explica la seua aparició en aquestes dates primeres del segle XVII està fonamentada en les conseqüències de l'expulsió dels moriscos l'any 1609 i la crida posterior al repoblament del territori feta pel virrei de València, el Marqués de Caracena; una crida afavorida a la nostra zona pel comte-duc d'Oliva-Gandia, que en veure perillar els seus ingressos a conseqüència del despoblament de les terres, fomenta la immigració fins i tot d'oriünds mallorquins, que s'estableixen a viure als territoris del comtat-ducat, entre els quals en trobem també alguns vivint a Oliva:

A 8 d'abril de 1611 batejí jo Joseph de Celada un fill de Gabriel Serra, mallorquí teixidor, i de Joana conjuges. Foren compares Baltasar Vidal, canterer mallorquí, i la muller de Beltran Martínez. Posaren-li nom Joseph Simó. (APSR, Quinque libri)

Però pel que fa al cognom Sanchis, la nostra recerca d'informació ens duu curiosament no a Oliva, sinó al lloc pròxim de Fornà, on localitzem a la segona dècada del segle XVII un repoblador fornaler amb aquest cognom i de nom Bertomeu, el qual rep casa i terra per a establir-s'hi en dos moments diferents (1611 i 1616), segons el que certifiquen les cartes pobles d'aqueixos respectius anys. Bertomeu Sanchis és natural de Cabdet,⁵⁹ vila pròxima a Villena que per aquelles dates rebia el títol de Clau del Regne per ser frontera amb les terres castellanes, tot i que actualment pertany a Albacete, i així el seu origen s'especifica a la inscripció posterior del matrimoni del seu fill Josep, celebrat a Oliva:

[...] desposí per paraules de present a Jusep Sanchis llaurador, fill de Bertomeu Sanchis i de Catalina Requena, naturals de la vila de Capdet, habitants en lo lloch de Fornà, i a Nofra Gisbert, donzella, filla de Berhomeu Gisbert i de

59 Alguns dels nous pobladors de Fornà són també d'origen mallorquí, altres procedeixen de terres del propi regne. Segons l'esmentat estudi d'Alemany Garcia i com hem pogut confirmar en la documentació consultada, el repoblador Sanchis pertany a aquest últim grup d'origen, perquè prové de Cabdet i és una de les excepcions que confirma la norma d'allò que diu Camarena en parlar dels pobladors de les terres saforenques: "[...] la mayor parte de los repobladores fueron de la propia comarca y en vez de repoblación haríamos mejor en llamarle redistribución" (J. CAMARENA MAHIQUES, "De la historia de Oliva y Rebollet", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1978, p. 201).

Jerónima Muñoz, naturals i habitants en lo arrabal de la vila de Oliva [...].
(APSR, Quinque libri, 11/06/1624)

Pels mateixos temps (1611), al raval d'Oliva s'inscriu amb data 22 de gener el bateig d'Antoni Vicent Sanchis, fill d'Antoni Sanchis i Magdalena Català. Casualitat? Potser sí, perquè no hem trobat referències posteriors d'aquestes persones, però de tota manera prompte el cognom es farà habitual entre la població del raval, i precisament relacionat amb Bertomeu Sanchis (amb molta probabilitat el mateix Sanchis de Fornà "teixidor de llenç", que citen altres documents de Sant Roc).⁶⁰

La confrontació d'aquestes informacions amb els documents de l'Arxiu Parroquial de l'església de Santa Caterina de Cabdet⁶¹ ens ha permès confirmar les dades apuntades pels documents de Sant Roc:

- En primer lloc s'hi evidencia que el cognom *Sánchez* té una alta freqüència d'aparició entre la població d'aquella localitat durant els segles XVI i XVII.
- A més ens certifica l'existència concreta de Bartolomé Sánchez Çafontes, fill del notari Ginés Sánchez i nascut a Cabdet el 22 de juliol del 1559, que es va casar en primeres noces amb Catalina Requena (11/02/1598), de la qual tingué almenys quatre fills (Ginés, Josep, Àngela i Catherina). Posteriorment es casà amb Beatriz Ramón (1/02/1606) i el matrimoni tingué ara dos fills, Diego i Felipa. De tots ells amb seguretat es posen a viure a Fornà a partir de 1611 el pare, Bertomeu, que probablement mor a Fornà, i els fills Josep (Cabdet, 26/01/1600–Oliva, 29/04/1686), Diego (Cabdet, 1/05/1607–Oliva, 23/01/1683) i Felipa (Cabdet, 30/04/1610–Oliva, 22/03/1684)
- Finalment, també hi queda palès que el canvi de la forma del cognom Sánchez a Sanchis es produeix en passar a viure a Fornà i Oliva els seus portadors i no amb anterioritat.

Com hem pogut conèixer abans gràcies a la inscripció de matrimoni, un dels fills de Bertomeu, Josep Sanchis Requena, es casa amb Nofra Gisbert, habitadora del raval, el dia 11 d'octubre del 1624 i s'hi posen a viure, perquè als llibres parroquials de Sant Roc s'anoten les onze inscripcions de bateig i una d'albat, totes de fills del matrimoni nascuts entre 1626 i 1653.

⁶⁰ J. M. DOMÍNGUEZ TORMO i F. PONS MONCHO, op. cit., p. 624.

⁶¹ Els Quinque libri de l'església de Santa Caterina de Cabdet poden consultar-se a Internet, a la pàgina web en anglés de l'església mormona *Family search*, sobre genealogia: <https://www.familysearch.org/>.

Un segon fill de Bertomeu, Diego Sanchis Ramón, es casa amb una altra resident del raval, Caterina (H)ernandis, el 15 de març del 1635, però a diferència de l'anterior Diego continua vivint a Fornà on l'any 1646 apareix inclòs al cens amb el càrrec de Justícia i on suposem que naixen també els seus fills.⁶² De tota manera el trasllat de residència a Oliva d'aquesta branca de la família és qüestió de temps, perquè si seguim el fil de les possibles relacions i identitats al raval d'Oliva a partir de la segona meitat del segle XVII, trobem d'una banda que tots dos, Diego i Caterina, quan moren són soterrats al convent del Pi d'Oliva (23 de gener del 1683 i 15 d'abril del 1690 respectivament); i d'altra banda comprovem també que alguns fills d'aquest matrimoni resideixen ja a Oliva en aquesta època:

- *Juà* mor pobre i és soterrat a Sant Roc (1/03/1668).
- Maria es casa amb Lluís Morera Vilella a Sant Roc l'any 1678.
- Bertomeu està casat amb Precilda Carbó de Sant Roc (5/02/1668).
- Batiste, que es casa en primeres noces amb Francisca Morera Vilella a Santa Maria, a la vila d'Oliva (25/10/1673) i, posteriorment en haver enviudat, amb Maria Franco Garcia, també veïna de la vila (2/02/1682).

Amb el temps, d'aquest segon matrimoni de Batiste Sanchis (H)ernandis naixerà no solament el Dr. Francisco Sanchis Franco, sinó també els seus germans Batiste, que continuarà vivint al raval, i Josep, que a partir de cert moment deixa el raval i passa amb la seua família a viure a la vila en companyia del seu germà sacerdot, com hem pogut veure abans.

En conclusió i sense descartar la possible arribada posterior de nous forasters portadors del cognom, podem afirmar que seran els descendents de la nissaga familiar fundada a final del segle XVI pel cabdetà Bertomeu Sanchis, la que s'encarregarà de disseminar el cognom Sanchis i fer-lo freqüent a Oliva en aquests primers temps.

A continuació, i a partir de les dades que ens ofereix la documentació consultada, presentem un esquema orientatiu de la situació del cognom durant el segle XVII a Oliva (Quadre 7).⁶³

62 A la inscripció del matrimoni entre Batiste Sanchis (H)ernandis, fill de Diego, i Francisca Morera (25/10/1673) s'assenyala que a més de les amonestacions fetes a les parròquies de Santa Maria (residència de la núvia) i de Sant Roc (residència del nuvi), també s'hi afegeix una "relacio de Mo(ssen) Ambros Yvañes, Retor de la Parrochial de Fornà, despachat en 16 de octubre del present any". Com hem comentat abans, suposem que Batiste Sanchis havia nascut a Fornà, així que calia l'informe rectoral de bateig, preceptiu per al casament.

63 Per motius obvis hem destacat en negreta la branca familiar que arriba fins al Dr. Francisco Sanchis Franco.

Quadre 7

El cognom Sanchis a Oliva durant el s. XVII

El cognom Sanchis a Oliva durant el segle XVII			
Bertomeu Sanchis Çafontes i Catalina Requena (Boda, 11/02/1598 a Cabdet).			
Bertomeu Sanchis Çafontes i Beatriz Ramón (Boda, 11/02/1606 a Cabdet).			
Natural de Cabdet i habitador del lloc de Fornades de 1611.			
Josep Sanchis Requena i Nofra Gisbert (Boda, 11/10/1624) Fills: Josep Bertomeu Sanchis Gisbert (Bateig, 6/02/1626) Josepa Lleonarda S. G. (Bateig, 14/03/1633) Josepa Jacinta S. G. (Bateig, 24/05/1636) Vicenta Laura S. G. (Bateig, 21/12/1638) Josep Vicent Pasqual Bonaventura S. G. (Bateig, 1/04/1641) Gerònima Clara Francisca S. G. (Bateig, 4/10/1643) Francesc Geroni Bonaventura S. G. (Bateig, 1/01/1646) Joan Antoni Roch S. G. (Bateig, 26/08/1648) bessó Agustí Roch Senen S. G. (Bateig, 26/08/1648) bessó Antoni Roch Sebastià S. G. (Bateig, 13/12/1649) Albat, fill de Josep Sanchis (Mort, 27/12/1652) Agnes Maria Francisca S. G. (Bateig, 20/06/1653)	Diego Sanchis Ramón i Caterina (H)ernandis (Boda, 15/03/1635)		
	Bertomeu Sanchis H. i Precilda Carbó (Boda, 5/02/1658) Fills: Catalina Ana S. C. (Bateig, 3/09/1672) Ana Maria S. C. (Bateig, 28/12/1674) Laura S. C. (confirmada, 28/06/1673)	Maria Sanchis H. i Lluís Morera (Boda, 11/01/1678) Fills: Perden el cognom	Bautista Sanchis H. i Francisca Morera (Boda, 25/10/1673) Fills?

LA CAPELLA DE SANT TOMÀS DE VILANOVA

Coneguts ja el propietari i l'origen de la seua família, tornem ara a l'heretat del Marxucal que amaga també altres sorpreses. Les notícies dels documents permeten assegurar que la construcció de la casa ha de ser anterior al 1738, quan una de les seues habitacions es transforma en capella dedicada a Sant Tomàs de Vilanova, en ser beneïda el dia 5 de març.⁶⁴ Pocs anys després és inspeccionada durant la visita pastoral del 1744 i també en les posteriors visites del 1757, 1769, 1775, 1790, 1799, 1808 i 1820,⁶⁵ inventariant-se l'edificació com a ermita, unes vegades, i oratori públic, d'altres. Aquesta referència torna a aparèixer també a l'informe que l'any 1790 l'aleshores plebà Antoni Ruis Albero envia a l'arquebisbe de València, Antonio Fabián y Fuero, en compliment de l'encomanda que aquest prèviament li havia fet. L'informe⁶⁶ forma part d'un document més ampli, encarregat a l'arquebisbe pel comte de Floridablanca, José Moñino, i que pretenia donar una visió exacta, pròpia de la mentalitat il·lustrada, de la situació de les terres valencianes des del punt de vista de la divisió eclesiàstica i on apareix recollida la cita següent en parlar de la partida del Marxucal:

Capilla de la heredad de Sanchis con invocación de Santo Tomás de Villanueva.

Tornem a trobar ara, com veiem, els tres elements relacionats: la partida del Marxucal; la casa, ara amb una capella dedicada a Sant Tomàs de Vilanova; i com a propietaris, els hereus del doctor Sanchis. En passar alguns anys una nova referència ens arriba de la mà de la relació de santuaris de la parròquia que, amb data 10 d'agost del 1803, i per a satisfer les exigències d'una investigació fiscal de caràcter reial, fa el prevere arxiver Francisco Cañamás Franquesa, el qual identifica a la zona un "oratorio público de Santo Thomas de Villanueva", propietat de Bautista Sanchiz (sic).⁶⁷

Però sens dubte la cita contemporània més interessant en aquest sentit i que ens ajuda a completar la nostra recerca d'informació és la procedent del

64 APSMO, *Manual de diferents coses*, f. 73.

65 APSMO, Llibre de Visita Pastoral, III-11, III-12, III-13, III-14, III-15, III-16, III-17 i III-18.

66 J. IVARS CERVERA, "Notícies sobre Oliva a l'Informe de l'Arquebisbe Fabián y Fuero (1791)", dins *Programa de les Festes del Rebollet*, Junta de Festers, Oliva, 2004.

67 J. CASTELL BOMBOÍ, op. cit., p. 136.

*Manual de diferents coses*⁶⁸ (document inèdit conservat a l'Arxiu Parroquial de Santa Maria) i signada per l'arxiver Francisco Salelles, que passem a transcriure literalment:

Dimecres 5 de mars 1738 el Dr. Dn. Geroni Pasqual Pleba de la present esglesia major de Oliva tenint comició especial de D. Pere Antoni de Arenaza y Garate per lo Yllm i Revm Sr. Don Andreu de Orbe y Larreategui Arquebisbe de Valencia, Governador y Vicari general de este Arquebisbat dada en 11 de Janer de dit any, dona la benedicció a un Hermitori fundat en lo terme de esta dita Vila partida de Marchucal so invocació de S. Thomas de Vilanova Arquebisbe que fonch de Valencia: lo visita y trobant estar decent ab ornaments molt bons pera celebrar, es digue la primera misa y pera que ne hatja memoria en lo esdevenidor, ho continue en este libre de Memories en 6 de dit mes y any.

Sant Tomàs de Vilanova.

El perquè d'una capella dedicada a Sant Tomàs de Vilanova, un sacerdot agustí que fou bisbe de València des del 1544 fins la seua mort l'any 1555, cal buscar-lo lògicament en el fet ja esmentat d'haver estat el doctor Sanchis seminarista del col·legi de la Presentació, institució fundada per aquest bisbe.⁶⁹

⁶⁸ APSMO, *Manual de diferents coses*, f. 73.

⁶⁹ Vid. nota 18.

Sembla també que la figura del sant i la institució marquen durant tota la seua vida al prevere, perquè a les disposicions testamentàries del 1762, no se n'oblida i mana el següent:⁷⁰

[...] Tomo de mis Bienes por mi Alma Cien libras moneda corriente las cuales es mi voluntad se entreguen al Reverendo Clero de Santa María la Maior de esta villa para que puestas en parte segura de la anual renta de ellas se celebren misas resadas de a quatro sueldos de limosna en la octava del Padre Santo Thomas de Villanueva perpetuamente. [...] Assí mesmo tomo de mis bienes por mi Alma i demás fieles difuntos la quantía de Cien libras moneda corriente, la que también deveran entregarse al mesmo Reverendo Clero, para que puestas en parte tuta de la anual renta de ellas perpetuamente se selebre una dobla Cantada en el día de mi Padre i Señor Santo Thomás de Villanueva [...]. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

Però a quin indret de la casa es trobava la capella? Ja hem dit a l'inici de la nostra exposició i en parlar de la finestra enreixada de la part sud de la façana, que sobre ella es pot observar encara una marca en forma de creu. És aquesta, en les seues dimensions, una finestra prou més gran que les altres, a més de tenir una reixa distinta a les que llueixen la resta de finestres de la casa. A l'interior la finestra fa llum a una habitació, d'on l'any 1997 va ser retirat per tècnics del Servei Arqueològic Municipal un paviment de ceràmica del segle XVIII, que pot contemplar-se hui restaurat al Museu Arqueològic local, cedit aleshores pels propietaris d'aquella part de l'edifici, la família Gregori-Orellana.⁷¹ Podem així considerar plausible la hipòtesi que fa d'aquesta sala l'antiga capella-oratori-ermita que citen els documents. La creu assenyalava des de l'exterior als vianants el lloc que ocupava la capella, i a més reforça aquesta tesi, com confirmen els informes tècnics, el fet que els motius decoratius del paviment són semblants als d'altres espais religiosos contemporanis: el conjunt

70 Aquesta actitud d'agraïment també s'observa en el doctor Tomàs Barceló, rector de Sant Roc, que al seu testament mana un cens perpetu, lligat a la propietat d'una marjal, “[...] de deu sous pera una misa cantada en lo dia 18 de setembre, dia del Señor Thomás de Villa-nova, y altres deu pera altra misa cantada en el dia 21 de Nohembre dia de la Presentasió [...]”. (J. M. DOMÍNGUEZ TORMO i F. PONS MONCHO, op. cit., p. 146).

71 Al document que certifica l'ingrés del paviment al Museu Arqueològic d'Oliva, amb data de 12 de juny de 1997 (registre d'eixida núm. 04679) es fa una descripció detallada dels 334 taulells ceràmics que componen el paviment, el seu tipus i disposició, i les dimensions de l'estança (13,15 m²).

ceràmic del transagrari de la capella del Crist de Sant Roc d'Oliva, construïda entre els anys 1725 i 1749, i la sanefa de rajoles ceràmiques de l'ermita de Sant Gil, a Manuel, datada entre 1730 i 1740.⁷²

Creu sobre la finestra de l'oratori.

Paviment de l'habitació oratori (Museu Arqueològic d'Oliva).

La preocupació pel manteniment i l'adequada cura de l'espai religiós s'observa a les referències que fan els distints documents. El més significatiu és el que apareix a la visita pastoral de 1757, quan el visitador fa una advertència

⁷² Agraïm la informació de Vicent Burguera, arqueòleg municipal d'Oliva. També apareix la informació a la premsa del moment: *Las Provincias* (9/07/97) i *Levante* (9/07/97).

especial “a los inquilinos de la sobredicha Casa, (para que) procurasen con el mayor cuidado tener cerrada siempre la Puerta de dicho Oratorio, que sale al Campo, para asegurar la custodia de los ornamentos, y evitar las irreverencias, que de lo contrario podría seguirse”.⁷³ Però també és objecte de la preocupació del mateix sacerdot, que estableix disposicions sobre el manteniment adequat de l'espai i els ornaments fins i tot al seu testament de 1762, quan llega l'usudefruit de la finca al seu nebot, el també organista Vicente Sanchis Grifo, fill del seu germà Josep i beneficiat de la parròquia de l'Assumpció a Dénia:

[...] Mando, deajo, i lego a Visente Sanchis, hijo de mi hermano, el usufruto de una heredad que tengo i poseo en término de esta Villa de Oliva en la partida de el Marchucal con el oratorio, Casa i [...] con la obligación de mantener los ornamentos i todo lo demás en el estado que se halla [...]. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

Pel que fa als ornaments religiosos, una única mancança es detecta a la visita pastoral del 1769, dos anys abans de la mort del sacerdot, i es demana que siga solucionada:

[...] el referido Dotor Francisco Sanchis Presbítero, hizo relación de estar (el oratorio) con toda decencia, para celebrar en su Altar, el sacrosanto sacrificio de la Misa, a excepción de poner en él, quando se celebra la Ymagen del santo crucifixo [...]. (APSMO, Llibre de Visita Pastoral, 1769, III-13)

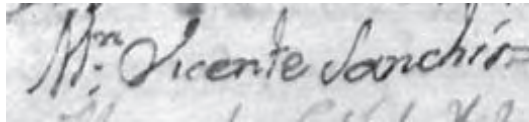
De tota manera, a la visita següent del 1775 continua denunciant-s'hi l'absència del crucifíx, encara que s'hi adverteix una creu, probablement la que a l'exterior de l'edifici assenyalava el lloc de la capella.⁷⁴

Visitó su señoría el Oratorio público de dicho Santo Thomas de Villanueva y halló estava con la devida desencia para la celebración del Santo Sacrificio en que solo falta Crucifixo, no obstante haverlo mandado la visita pasada el que se deberá poner aunque advertimos cruz. (APSMO, Llibre de Visita Pastoral, 1775, III-14)

⁷³ APSMO, Visita Pastoral, 1757, III-12.

⁷⁴ Notícies orals informen que hi havia incorporada a la façana de la casa una creu, que va desaparèixer durant l'època de la guerra de 1936-39. Arrancada la creu, hi quedà com a testimoni la marca sobre la façana. (nota de l'autor)

No hem pogut esbrinar amb certesa fins quan l'espai manté les seues funcions com a oratori, tot i que l'última referència documental que hem trobat correspon a la visita pastoral de 1820, quan encara s'assenyala la seua existència indicant que "está decente y tiene ornamentos",⁷⁵ però ens permetem aventurar la hipòtesi següent: almenys dos parents pròxims del doctor Sanchis van ser també capellans, d'una banda l'esmentat nebot, Vicente Sanchis Grifo,⁷⁶ com sabem, organista i beneficiat a Dénia, usufructuari de l'heretat del Marxucal en un primer testament, que va morir el 8 d'agost del 1811 i demanà ser soterrat a la parròquia de Sant Roc; i d'altra, Francisco Sanchis Colubi,⁷⁷ fill de Bautista Sanchis Grifo, germà de l'anterior capellà i hereu final de totes les propietats del doctor Sanchis segons les disposicions testamentàries. No sembla il·lògic suposar que el prevere Sanchis Colubi, beneficiat de l'església de Santa Maria d'Oliva, s'interessaria per mantenir l'oratori de propietat familiar en bon estat durant el temps de la seua vida, i serà en haver-se produït la seua mort (26/08/1834), quan perda definitivament la seua activitat i ús.

Signatura de Vicente Sanchis Grifo, prevere i organista.

ALGUNES ALTRES EDIFICACIONS RELIGIOSES CONTEMPORÀNIES D'OLIVA

És interessant observar com a Oliva, especialment durant el segle XVIII, es desenrotlla una frenètica activitat constructiva pel que fa als edificis religiosos, senyal de la sanejada situació econòmica del món eclesiàstic contemporani; són així edificis significatius d'aquesta època:

- La capella de Sant Vicent, al carrer del seu nom, beneïda el 29 d'abril del 1726.
- La capella del Crist a l'església de Sant Roc, inaugurada l'any 1749.

⁷⁵ APSMO, Visita Pastoral, 1820, III-18.

⁷⁶ J. CASTELL BOMBOÍ, op. cit., pp. 140 i 141. Sobre la seua condició d'organista i capellà vid. també nota 26.

⁷⁷ J. CASTELL BOMBOÍ, op. cit., pp. 165 i 166, i Protocol Notarial A531 (AHG), on apareix el testament de Francisco Sanchis Colubi (26/08/1834). El doctor Francisco Sanchis Colubi naix l'any 1781 i mor el 26 d'agost de 1834.

- L'ermita dels Sants Antonis, al carrer de l'Ermita, amb llicència de construcció datada el 28 de desembre del 1761.
- I com a obra més assenyalada, l'edificació de nova planta de l'església de Santa Maria, temple obert al culte el primer dia d'abril del 1787.

De manera paral·lela podem afirmar que aquesta activitat constructiva religiosa es manifesta també al món rural amb la dedicació de nous espais, que ara es creen de bell nou o són reedificats. Com ho demostren les successives benediccions d'aquest tipus de llocs de culte, que hem pogut trobar relacionades a distints documents de l'arxiu parroquial i que s'estenen al llarg de tota la centúria:

- La benedicció de l'ermita dedicada a Sant Vicent Ferrer a la casa de Pasqual Mayans, al Rafalatar, el 6 de juliol del 1702.⁷⁸
- La benedicció de l'ermita de Sant Pere i Santa Anna a la casa de Pere Siscar de la partida de Racons, l' 1 d'octubre del 1716.⁷⁹
- L'esmentada benedicció de la capella de Sant Tomàs de Vilanova, al Marxucal, en la casa del sacerdot Francisco Sanchis, el 5 de març del 1738.
- La reedificació de l'ermita de Santa Anna, de titularitat comtal i situada al castell, amb benedicció simultània d'una campana, regal de la comtessa d'Oliva, el dia 28 de maig del 1745.⁸⁰
- I a les acaballes del segle, el 4 d'agost del 1794, la benedicció de l'ermita dedicada a la Puríssima Concepció, a l'heretat del prevere Francisco Cañamás, a la partida de la Font de l'Om.⁸¹

Com és lògic, el patronat de totes recau en persones de certa categoria social; d'una banda en la noblesa, els comtes-ducs d'Oliva-Gandia; d'altra en dues de les famílies benestants de la noblesa local, els Maians i els Siscar, els quals distingeixen els seus membres mascles amb el títol de "Generós";⁸² i per últim, les altres dues estan en mà d'eclesiàstics.

Comprovem així com a les partides rurals d'Oliva apareixen a poc a poc llocs de culte que, juntament amb els ja existents d'altres èpoques, marquen

78 APSMO, *Manual de Diferents Coses*, f. 33.

79 APSMO, *Manual de Diferents Coses*, f. 45.

80 APSMO, *Libro de Capítulos*, f. 37.

81 APSMO, *Libro de Memorias de Santa María*, f. 249 (document transcrit per J. Castell Bomboí).

82 Generós és un títol de noblesa que distingia a València els descendents de cavallers que no havien estat armats com a tals durant l'Edat Mitjana i fins a l'any 1707, quan desapareix oficialment per l'abolició dels Furs; tot i això, continua emprant-se per tradició durant una part important del segle XVIII. (nota de l'autor)

de fet una presència religiosa constant per tot el terme. Aquests llocs encara s'acreixeran més durant la centúria següent amb la construcció a la partida de l'Elca d'altres dues capelles privades, una dedicada a Sant Jeroni (a la casa rural de José Pastor) i l'altra a la Sagrada Família (a la casa de Luis Navarro, posteriorment anomenada d'Avargues i últimament de Brines). També a finals del segle XIX se n'edificarà una altra, al balneari del Molinell, per atendre els usuaris dels banys. Finalment, durant el primer quart del segle XX, es construirà una capella dedicada a la Mare de Déu dels Desemparats a la casa de Burgalat, en aquells moments pràcticament als afores de la població; una altra capella sota l'advocació de Sant Josep, a la casa del prevere José Sanchis Castelló⁸³ en la partida dels Sequers; i finalment una última dedicada a la Verge del Carmen, a la casa de Riera a la platja d'Oliva.⁸⁴

L'HERETAT DEL MARXUCAL

Hem pogut conèixer prèviament l'activitat agrícola i ramadera que tenia aquesta propietat durant el segle XVIII, fins i tot amb presència d'inquilins a la casa, i encara que no sabem amb precisió quan i com el doctor Sanchis comença a interessar-se per aquest racó, la data ha de ser contemporània, si no anterior al 1738 (benedicció de la capella). Tal vegada la proximitat del terme de Fornà, on havien rebut terra els seus avantpassats, part de la qual podria haver heretat, fonamentaria l'interès inicial. La descripció de l'heretat que duu l'últim dels testaments (1769) no deixa cap dubte sobre la procedència de Fornà d'alguns dels veïns amb els quals fita:

Otra casa de campo y Heredad vulgarmente dicha del Marchucal, que linda en el cumbre del monte dicho del Marchucal, Joseph [...], Fco Roig de Fornà, Pedro Cortés de Fornà, viuda de Joseph Verdu, Joseph Alemany de Fornà, camino de Gallinera, Río y monte del Cavall Bernat, Joseph Server de Pego, Joseph García, Joseph Gregori, Fco. Navarro y Barranco de Carrichar. (Arxiu Particular, Protocol Notarial del notari Antonio Savall, 1769)

83 José Sanchis Castelló (5/04/1889 – 6/05/1972), sacerdot d'Oliva descendent per línia directa de Joseph Sanchis Franco, germà del Dr. Francisco Sanchis. Vivia al carrer Hospital, a la casa que correspon als actuals números 15 i 17 de la numeració actual i era el propietari de la casa amb oratori del Sequer (vid. A. CARDONA BALLESTER, "L'oratori del Sequer", dins Programa de Festes del Rebollet, Junta de Festers, Oliva, 2010).

84 A. CARDONA BALLESTER, "L'oratori de la Platja", dins Programa de Festes del Rebollet, Junta de Festers, Oliva, 2009.

Vista general del Marxucal des del camí de la Casa Blanca.

De tota manera, encertada o no aquesta hipòtesi, la veritat és que al llarg de la seua vida l'interès del Dr. Sanchis per la propietat agrícola del Marxucal no decau. No sols dota la casa d'un espai per a la celebració religiosa, com hem vist també amb anterioritat, sinó que s'interessa per augmentar-ne les dimensions dels terrenys de secà, quan pot, perquè almenys en quatre ocasions diferents hem documentat escriptures de compra de terra a la partida, la primera de les quals està datada l'any 1739, el següent a la benedicció de la capella, i el document ens confirma que el doctor Sanchis ja és aleshores propietari de terra a la zona, en indicar que l'adquisició fita amb terres pròpies. Fins i tot l'última compra és encara del 1770, un any abans de la seua mort (Quadre 8).

Quadre 8

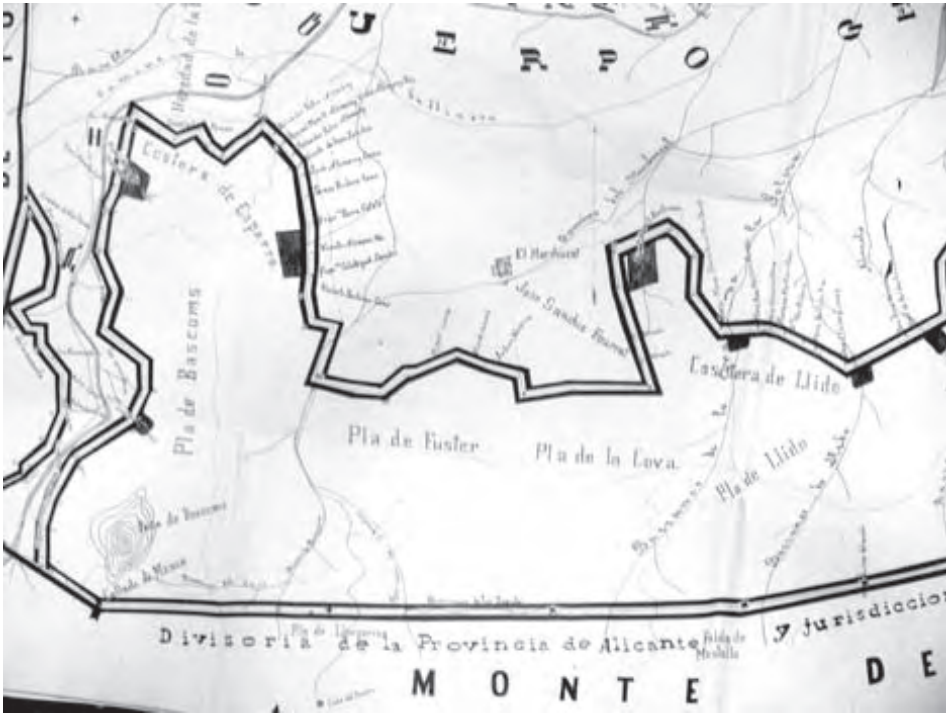
Adquisicions de terra al Marxucal

23/07/1739	“Una pieza de tierra contentiva de veinte anegadas poco más o menos, parte de ellas plantadas de algarrobos y viña, y parte tierra campa [...] puestas en el territorio y término de esta villa en la partida nombrada de la Carrasca o Marchucal, con lindes tierras del mismo comprador , por valor de 40 libras en moneda de Valencia.” (AHG, Protocol Notarial A876)

24/12/1740	“Una pieza de tierra secano, parte tierra inculta y parte trabajada y plantada de viña, algarrobos e higueras, contentiva de unos tres jornales poco más o menos, o aquello que fuere, que tiene por lindes, tierras del mismo comprador a dos partes, Joseph Hortis de Cristóbal, Roque Vidal y en Montaña dicha, y nombrada de Mostalla: la cual tierra es toda puesta en el término de esta villa de Oliva en la partida dicha del Marchucal, por la cantidad de 40 libras moneda valenciana.” (AHG, Protocol Notarial A876)
27/11/1756	“Una pieza de tierra secano, de doce anegadas y lo que fuere, sita en término de esta villa en la partida de la Carrasca, que tiene por lindes tierras de Miguel Savall, de Miguel ¿nieto? De Francisco, de Joseph Miñana i del dicho comprador a dos partes [...] por presio i quantía de treinta i sinco libras moneda valenciana [...]” (AHG, Protocol Notarial A886)
19/09/1770	“Cuatro anegadas, o aquello que sea de tierra secana sitas en término de esta villa distrito de la Carrasca, que lindan con el río Gallinera, monte dicho el Cavall Bernat, con tierras de Joseph Vidal y de Miguel Costa, por precio y cuantía de 12 libras moneda valenciana, en monedas de oro, plata y vellón de buena calidad [...]” (Arxiu Particular, Protocol Notarial d'Antonio Savall, 1770)

Quant a l'extensió total dels terrenys del Marxucal a l'època del doctor Sanchis, no la coneixem amb precisió, tot i que els documents permeten suposar que tenia unes dimensions importants, perquè a la descripció de les fites de la propietat que fa al seu testament diu:

[...] una **heredad** que tengo i poseo en termino de esta Villa de Oliva en la partida de el Marchucal que el todo de ella **linda** en tierra de los Herederos de Sebastián Morell, en el **monte apellidado de Mostalla**, cuia vertiente es de la heredad, en el **Río de Gallinera**, en Heredad de Joseph Server, en tierra de Joseph Gregori i en **Barranco de el Carrichar** [...]. (AHG, Protocol Notarial, A889)

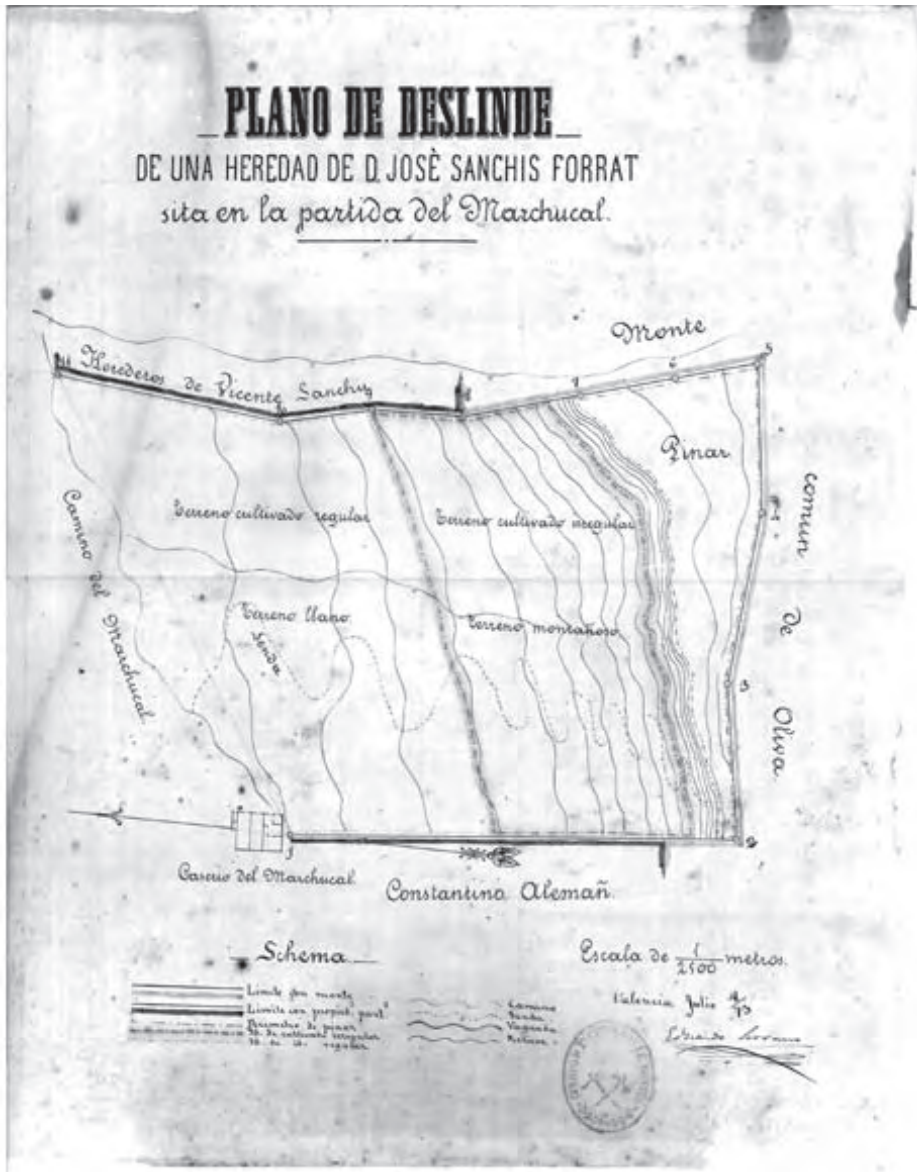
Plànol del document de 1876, dit *Deslinde*...

Per a poder conèixer amb més exactitud les dimensions que arriba a tenir l'heretat en els temps del sacerdot, ens hem de recolzar necessàriament en la documentació posterior. L'any 1876, és a dir, un segle després de la mort del prevere, quan es fa la divisió general de fites dels monts d'Oliva per tal de delimitar-ne la propietat municipal, quatre dels propietaris del moment acrediten, a l'heretat on està la casa, el domini sobre una extensió de terreny considerable, que en conjunt fa 13 hectàrees i 296 centiàrees. Al document podem llegir:

Llegados al último de los citados mojonos, esto es, al segundo, se presentan **Don Antonio Navarro, Don Vicente Sanchis, Don Miguel Llorca⁸⁵ y Don Francisco Fuster**, herederos de otras tantas partes de la antigua heredad del Marchucal, confinantes con la deslindada y amojonada de **Don José Sanchis Fourrat** (sic), con la cual formaba un todo [...]. Por el ingeniero se leyeron dichas titulaciones

⁸⁵ Miguel Llorca Bertomeu era segon tinent d'alcalde l'any 1876, quan es fa la delimitació de fites (*Deslinde General de los Montes de Oliva*, document manuscrit conservat a l'Ajuntament d'Oliva).

que acreditan en junto un dominio de 13 hectáreas, doscientas noventa y seis centiáreas de tierra, parte culta y parte inculta y montuosa con algarrobos y pinos.⁸⁶

Extensió de les propietats de José Sanchis Forrat al Marxucal.

⁸⁶ Acta del dia 25 d'octubre del 1876, recollida al *Deslinde General de los Montes de Oliva* (Document conservat a l'Ajuntament d'Oliva).

I deu anys després (1886) en procedir a la partició dels béns de José Sanchis Forrat⁸⁷ (cinqué nom que cita el document anterior com a hereu de l'antiga finca), a favor dels seus fills i la seua esposa, Dolores Navarro Orduña, s'inventaria una propietat total de 311 fanecades al Marxucal, és a dir, poc dalt o baix unes 23'5 hectàrees. En conjunt podem dir que l'extensió de l'heretat a l'últim quart del segle XIX, sumades les parts dels cinc propietaris, fa un total pròxim a les 36'5 hectàrees.

Si confrontem aquesta xifra amb les dades del testament del Dr. Sanchis, tot considerant correctes i definitives les fites sud (Mostalla), oest (Carritxar) i nord (riu Gallinera) i que la propietat inclouria necessàriament la casa i probablement més terra cap a l'est, no resulten tan allunyades de la realitat les 36'5 hectàrees del segle XIX, d'allò que podria haver estat poc dalt o baix l'extensió màxima de la propietat agrícola que el doctor Sanchis llega al seu hereu l'any 1771, tot i haver constància d'adquisicions de terra a la zona per part d'algun dels posteriors propietaris de la finca.⁸⁸

Aprofitant la descripció testamentària del Dr. Francisco Sanchis, les dimensions de les propietats dels hereus al segle XIX i emprant mitjans de mesura moderns, l'enginyer i actual propietari de la major part de la casa, Genaro Gregori Orellana, proposa la següent imatge infogràfica de l'heretat amb una extensió aproximada de trenta-cinc hectàrees per a l'any 1769, quan el doctor Francisco Sanchis fa testament.

ELS PROPIETARIS POSTERIORIS

Podem assegurar sense por a enganyar-nos que la casa i la terra que l'envolta, al llarg de la seua història documentada, tota o en part ha estat propietat de membres de la mateixa família Sanchis, que l'han posseïda per successives transmissions hereditàries des del primer propietari confirmat, el doctor Sanchis. Influeixen indubtablement en el manteniment de la propietat unida, durant els primers temps les pròpies disposicions testamentàries del prevere Sanchis que hem comentat abans:

87 Herència de José Sanchis Forrat (document privat de Genaro Gregori Orellana).

88 AHG, Protocols Notarials A337 i A343. Diego Sanchis Colubi compra cinc fanecades i mitja al Marxucal (19/03/1832) i José Sanchis Bertomeu sis fanecades (15/08/1839), que fiten a dues parts amb terra de Diego Sanchis, son pare.

[...] han de pasar los bienes expresados en dichos legados, sin detracción alguna [...] a Bautista Sanchis hijo de Josep, mi sobrino, [...] después de los días de este a su hijo primogénito varón, nietos, bisnietos, terceros nietos i varones descendientes de estos por línea de primogenitura “in perpetuum”. Y si dicho mi sobrino Bautista o su hijo varón mayor fuesen muertos [...] ha de suceder aquel de los sucesores de dicho Bautista varón mayor de edad, successor de el primo génito: Por manera que los bienes de este legado han de ir siempre unidos en los sucesores de dicho Bautista guardando la línea de primo genitura en los varones perpetuamente. (AHG, Protocol Notarial A889, Testament, 30/09/1762)

I així es recorda una altra volta en les disposicions fetes en un primitiu testament, amb motiu de patir una greu malaltia (21/06/1785), pel primer dels hereus, Bautista Sanchis:

Usando de la facultad a mí dada por el Dr. Francisco Sanchis, Presbítero, mi tío, en su testamento que autorizó Antonio Savall Escribano de esta villa de que pueda elegir de mis hijos al que bien visto me fuere para la posesión de los bienes que hallí vincula, elijo por sucesor de todos ellos a Diego Sanchis, mi hijo i de la dicha Bautista Colubi, para que los gose, posea i disfrute, i después pasen a su hijo varon primogénito, hijos, nietos i descendientes varones de él por línea de primogenitura, i masculinidad rigurosa, siguiendo lo dispuesto por dicho mi tío. (AHG, Protocol Notarial A895, Testament de Bautista Sanchis Grifo, 21/06/1785)

Tot i això, amb posterioritat en un últim testament (11/11/1815)⁸⁹ Bautista Sanchis estableix unes pautes diferents, sense fer cap menció a la vinculació pautada per l'oncle capellà:

- Institueix com a hereus a parts iguals de les seues propietats els seus fills vius Diego, Francisco, Ana Maria, Tomasa i Rosa, així com els hereus de la seua filla Manuela, aleshores ja difunta (Miguel, Bautista, Rosa, Francisca, Joaquina, Rafael, Antonio i Isabel Bertomeu Sanchis).
- Millora amb la quinta part la seua esposa, Juana Bautista Colubi.
- Millora amb el terç de lliure disposició el seu fill Francisco, sacerdot, i les seues filles fadrines, Ana Maria i Tomasa.

No sabem si amb anterioritat ja hauria fet donació a Diego Sanchis d'allò que per disposició testamentària prèvia li pertocava, o realment no en fa cas.

89 Arxiu Particular, Protocol Notarial 1814 i 1815, Notari Manuel Portella.

A pesar de tot, pel que veurem a continuació és evident que la propietat de la casa i la terra es transmet unida al seu fill Diego i, en conseqüència, podem afirmar amb seguretat que Diego Sanchis Colubi serà l'últim propietari en les mans del qual, i seguint les disposicions testamentàries inicials del doctor Sanchis, es mantindrà la propietat del Marxucal realment vinculada. A partir de la seua mort (19/11/1844), l'heretat amb la casa es dividirà entre alguns dels seus hereus, tot i que no a parts iguals:

[...] nombro por mis legítimos herederos a los sobredichos Vicente Sanchis Bertomeu, Diego Sanchis Bertomeu, Josef Sanchis Bertomeu y Francisco Sanchis Bertomeu,⁹⁰ mis hijos y a Bautista Sanchis Torregrosa y Josef Sanchis Torregrosa, mis nietos, para que se los hayan y dividan por igual parte, haciéndose de mis bienes cinco partes iguales, una que llevarán cada uno de dichos mis hijos, y otra que llevarán mis dos nietos en representación de su padre Bautista Sanchis Bertomeu, mi hijo, de cuyo modo podran hacer de mis bienes a su voluntad con todo absoluto dominio. (AHG, Protocol Notarial A345, Testament de Diego Sanchis Colubi, 30/09/1841)

Mejoro en el quinto y tercio de todos mis bienes presentes y futuros, incluyéndose en ellos los comprendidos en **la mitad de cierta vinculación** [...] de que puedo disponer según la legislación vigente, a mi hijo el citado José Sanchis y Bertomeu o a sus hijos y herederos [...] y disponga de ellos a su libre voluntad y sin más limitación en cuanto a los raíces que la de no poder transferir la propiedad a favor de manos muertas. (Arxiu Particular, Protocol Notarial Juan Ferrando Igual, Testament de Diego Sanchis Colubi, 20/11/1843)

Pel que es dedueix de la redacció del document anterior, i deixa palés el posterior document de 1876 denominat *Deslinde General de los Montes de Oliva*, dos fills de Diego es repartiran l'heretat; d'una banda José Sanchis Bertomeu, el qual en rebrà quasi dos terços de la propietat vinculada pel Dr. Sanchis dins dels seus quint i terç de millora (23'5 hectàrees), mentre que l'altre terç (13 hectàrees i 296 ca.) passarà a integrar el cos hereditari del seu germà Vicente. Una generació després, si ens atenem a la relació de parentiu de les cinc persones assenyalades al document de *Deslinde* ja esmentat, resulten els propietaris següents:

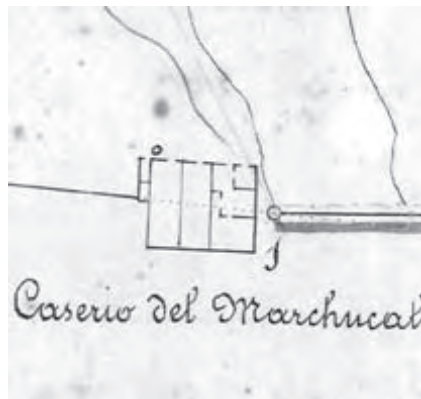
90 Francisco Sanchis Bertomeu era alcalde d'Oliva l'any 1850 (*Patria Chica*, núm. 24).

- José Sanchis Forrat, fill únic de José Sanchis Bertomeu.
- Vicente Sanchis Peña, fill de Vicente Sanchis Bertomeu.
- Francisco Fuster Gisbert, casat amb Joaquina Sanchis Peña, filla de Vicente Sanchis Bertomeu.
- Miguel Llorca Bertomeu, espós de Josefa Sanchis Peña, filla de Vicente Sanchis Bertomeu.
- Antonio Navarro Boscá, casat amb Dolores Escrivà Forrat, vídua de Joaquín Sanchis Peña, fill de Vicente Sanchis Bertomeu.

La partició no afecta únicament a les terres sinó també a la casa i quan temps després, en 1886, es produeix la divisió de béns de l'herència de José Sanchis Forrat,⁹¹ l'edifici ja està en mans de diferents propietaris i es descriuen les seues fites de la manera següent:

Casa situada en este término y partida de la Carrasca, lindante por la derecha entrando con casa de Francisco Fuster (casat amb Joaquina Sanchis Peña), izquierda tierras adjudicadas a Dña. Dolores Navarro (Orduña, esposa de José Sanchis Forrat), por detrás tierras de Vicente Sanchis (Peña) y por delante tierra adjudicada a esta interesada (Dolores Navarro Orduña).

El dibuix contemporani de les fites que acompanya el document, en representar la casa marca també les distintes propietats en què està dividida l'edificació, i fins i tot ens permet distingir el lloc que ocupava l'habitació-oratori (part superior dreta del dibuix), propietat dels hereus de José Sanchis Forrat.

Dibuix de la casa del Marxucal.

⁹¹ Herència de José Sanchis Forrat (document privat de Genaro Gregori Orellana).

Des d'aleshores i fins a arribar al temps actual, la transmissió de la propietat ha continuat fent-se ja sense prestar gens d'atenció mai més a les estrictes, però efímeres disposicions testamentàries del Dr. Sanchis.

El conjunt de la documentació consultada ens ha permès confeccionar una relació, tot i que no exhaustiva encara, dels propietaris de la casa a partir del doctor Sanchis fins a l'actualitat (Quadre 9). Amb seguretat coneixem tota la seqüència de propietaris de la part de la casa on recau l'habitació oratori de Sant Tomàs de Vilanova; de la resta, en queden algunes llacunes que no hem pogut resoldre.

Quadre 9

Propietaris del Marxucal

Propietaris de la casa i de terra al Marxucal des del 1738 fins al 2012	
Dr. Francisco Sanchis Franco, prevere (Mor el 27/04/1771) (Josep Sanchis Franco + Rosa Grifo)	
Mossén Vicente Sanchis Grifo, prevere (Usufructuari al primer testament. Mor el 8/08/1811)	
Bautista Sanchis Grifo (+ Juana Bautista Colubi) (1r hereu. Mor el 15/02/1821) Fills: Francisco (Prevere), Ana Maria, Tomasa, Rosa (+ Joseph Torregrosa), Manuela (+ Miguel Bertomeu i Ballester), Diego	
Diego Sanchis Colubi (+ Josefa Bertomeu) (2n hereu. Mor el 19/11/1844) Fills: José, Vicente, Diego (+ Maria Arnal Miñana), Francisco (+ Maria Rosa Seguí), Bautista (+ Dolores Torregrosa)	
José Sanchis Bertomeu (+ Antonia Forrat) Fill: José 311 fanecades (ca. 23'5 hectàrees) Aquesta branca hereditària posseeix la part de la casa on estava la capella de Sant Tomàs de Vilanova.	Vicente Sanchis Bertomeu (+ Pasquala Peña) Fills: Vicente, Josefa, Antonia, Joaquín, Joaquina, Bautista 13 hectàrees, 296 centiàrees

José Sanchis Forrat (+ Dolores Navarro Orduña) Fills: José María, Loreto, Victoria, Encarnación 25/10/1876, <i>Deslinde Gral. Montes de Oliva</i> Div. Béns, D. Navarro Orduña, 1886		Vicente Sanchis Peña (+ Josefa Sancho) Fills: Genoveva, Pascuala, Vicente,... 5/10/1876 <i>Deslinde Gral. Montes de Oliva</i>	Joaquina Sanchis Peña (+ Francisco Fuster Gisbert) 5/10/1876 <i>Deslinde Gral. Montes de Oliva</i> Té part de la casa Div. Béns, D. Navarro Orduña, 1886	Dolores Escrivà Forrat, vídua de Joaquín Sanchis Peña (+ Antonio Navarro Boscá) 5/10/1876 <i>Deslinde Gral. Montes de Oliva</i>	Josefa Sanchis Peña (+ Miguel Llorca Bertomeu) 5/10/1876 <i>Deslinde Gral. Montes de Oliva</i>
Encarnación Sanchis Navarro (+ Arturo Orellana Pi) Fills: Genaro i Encarnación Herència: 24/01/1895		Genoveva Sanchis Sancho (+ Francisco Arnal Escrivà) Fill: Francisco	?	?	?
Genaro Orellana Sanchis (+ Teresa Bertomeu Lorente) Filla: Encarna Herència: 18/02/1922	Encarnación Orellana Sanchis (+ Fco. Salabert) Fills: Gabriel, Francisco, Ángeles Herència: 18/02/1922	Francisco Arnal Sanchis (+ Maria Morell Fuster) Sense fills. Hereten els nebots Francisco i Juan Morell Salabert. Té part de la casa.	Vicente Fuster Navarro (+ Isabel Chorro Soria)	?	?

Encarnación Orellana Bertomeu (+ Miguel Gregori Llorca) Fills: Miguel, Genaro, Carmen, Teresa, Arturo	Gabriel, Francisco i Ángeles Salabert Orellana	Francisco Morell Salabert (+ Amparo Navarro Gilabert) Fills: José, Amparo	Germans Fuster Chorro	?	?
Genaro Gregori Orellana (+ Pilar Arlandis Collado) Herència: 6/03/2002	Genaro Gregori Orellana (+ Pilar Arlandis Collado) Compra: 16/07/1996	Amparo Morell Navarro (+ Juan Salvador Garcia)	Genaro Gregori Orellana (+ Pilar Arlandis Collado) Compra: 25/01/2002	?	?

Per desgràcia, la progressiva divisió de la casa no ha contribuït amb el pas del temps a una millor i més efectiva conservació de l'edifici. A pesar d'això, ara semblen els aires bufar més a favor, perquè en l'actualitat un dels propietaris, descendent per línia directa del germà del Dr. Sanchis, ha procedit a adquirir paulatinament les distintes parts de l'edificació, que hui posseeix pràcticament en la seua totalitat. Curiosament la casa recupera en nàixer el segle XXI la unitat que va perdre a mitjan segle XIX, i que confiem facilite la conservació d'un edifici rural tan emblemàtic i singular.

EPÍLEG

Acabades aquestes consideracions que ens han permès conèixer aspectes importants des del punt de vista històric de la casa i del seu primer propietari, permetem ara el pacient lector fer un salt cronològic endavant i situar-nos històricament al primer terç del segle XX. La casa, a conseqüència de les successives transmissions hereditàries durant el segle XIX, ha quedat dividida al seu

interior en distintes parts, que pertanyen ara, com hem vist, a diferents propietaris. Tot i això, l'aspecte extern no sembla haver-ne canviat massa. Una de les parts, la sud, precisament on hem localitzat la capella, és des del 1931 propietat de Genaro Orellana Sanchis, que encara conserva al seu segon cognom senyals últims però inequívocs de la seua filiació. Des de la dècada dels seixanta del passat segle el seu nom, Genaro, bateja també el camí que partint de la Carrasca arriba fins a la casa; el camí de la Mina de Genaro assenyala alhora el lloc d'una pedrera d'èfimera existència per sort per a la conservació del paratge. En eixos moments ja no hi queda memòria de la dependència religiosa, i la casa –caldria amb més propietat dir les cases–, habitualment deshabitada, és utilitzada pels propietaris per a passar-hi breus estades familiars, acollir reunions d'amics de cacera o guardar les eines necessàries dels treballs agrícoles.

Aplec nocturn d'amics al Marxucal (anys 80 segle xx).

I el caminant retroba ací la seua connexió personal amb l'idíl·lic racó. Amb els ulls tancats, s'emplena el caminal de veus conegudes i records, i evoca un temps durant la dècada dels anys 70 del passat segle, quan un grup de vuit famílies, naturals d'Oliva la majoria i carregades de xiquets (no menys de trenta), van encetar el costum de passar tots els diumenges possibles de la tardor, l'hivern i la primavera a la part de la casa que pertanyia a la família Gregori-Orellana.⁹² I l'aplec encara era major durant els dies de Pasqua. Sola-

⁹² Assenyalem els cognoms de les vuit famílies: a més dels Gregori Orellana, que eren els

ment l'arribada de les calors estivals aconseguien modificar el costum. Una dècada batejada de “prodigiosa” per un dels integrants del grup, Bernardo Pérez Fontana, que passats els anys evocava nostàlgic les seues sensacions d'aquells moments en uns simpàtics octosíl·labs de rima àgil, dels quals els següents en són una mostra:

[...] Era tot un festival,
Després de missa primera
Eixir cap al Marxucal
Plens el cotxe i la panera.

Pares, fills i algun nebot
Sentíem motivació,
Els menuts buscant el joc,
Els grans la seua evasió. [...]

Allí es parlava de tot
I ningú aclaria res,
Si feia fred, tots al foc
I si calor, tots al fresc. [...]

I quan queia la vesprada
Del dia tan ben passat,
Se'n tornàvem tots a casa,
rebofant felicitat. [...]

I perquè en passar els anys no s'esborrara del tot la memòria d'aquelles jornades amables i divertides, l'any 1977 un dels amics, Salvador Cardona Miralles, va regalar als propietaris i amfitrions de la casa el conjunt ceràmic que obrat sobre la porta resa: “Casa del Marxucal. Lloc de pau”. I que el caminant desitja continue allí per molts anys en record de les persones i d'aquells temps joves inexorablement desapareguts, que d'alguna manera també van ser seus.

amfitrions, hi acudien habitualment les famílies Ortola Ortola, Fuster Verdú, Ferrando Valor, Iturriaga Mayor, Jiménez Cuéllar, Pérez Enguix i Cardona Ballester. (nota de l'autor)

Ceràmica (façana de la casa del Marxucal).

Els fons documentals consultats són els que conserven el departament d'Urbanisme de l'Ajuntament d'Oliva, el Museu Arqueològic d'Oliva, l'Arxiu de la Parròquia de Santa Maria d'Oliva (APSMO), l'Arxiu de la Parròquia de Sant Roc d'Oliva (APSR), l'Arxiu Històric de Gandia (AHG), l'Arxiu de la Parròquia de Santa Caterina de Cabdet, i també altres col·leccions particulars. Agraïm la col·laboració d'aquestes institucions, i particularment de l'arxiver de Pego, Joan Miquel Almela, del rector de Sant Roc, Vicent Espasa, i del plebà de Santa Maria, Fernando Cremades, per la seua amabilitat i atencions. A Francesc Parra Ibiza li devem la correcció ortogràfica; i a José Colomar Rubio, els seus consells sempre tan oportuns.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER SUREDA, A. M. i F. de B. MOLL CASANOVA (1993): *Diccionari català-valencià-balear*, Moll.
- ARCOS I MARTÍNEZ, M. (2009): *La senda dels lladres*, PUV, pp. 161 i 162.
- CAMARENA MAHIQUES, J. (1978): "De la historia de Oliva y Rebollet", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, p. 201.
- CARDONA BALLESTER, A. (2009): "L'oratori de la Platja", dins *Programa de Festes del Rebollet*, Junta de Festers, Oliva.
- (2010): "L'oratori del Sequer" dins *Programa de Festes del Rebollet*, Junta de Festers, Oliva.

- CASTELL BOMBOÍ, J. (1996): *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva, p. 57.
- CAVANILLES, A. J. (1995): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, 1797, (edició facsímil, Bancaixa, València), p. 147.
- COROMINES I VIGNEAUX, J. (1996): *Onomasticon Cataloniae*, vol. V (L-N), Curial, Barcelona.
- DDAA (2010): *Casa del Marxucal de Oliva* (treball inèdit sobre l'arquitectura de la casa del Marxucal, fet per a l'assignatura de la professora Camilla Mileto per alumnes de la Universitat Politècnica de València).
- DDAA (1978): *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, pp. 401-418.
- DEL REY I AYNAT, M. (2010): *Arquitectura rural valenciana*, Diputació de València.
- DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i F. PONS MONCHO (1989): *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Junta Pro Primer Centenari de la Parròquia de Sant Roc, Oliva, pp. 134-144.
- HERRERO ALONSO, A. (1983): *Aportaciones a la toponimia de la Conca de la Safor*, Publicacions de l'Institut Alfons el Vell, Gandia.
- IVARS CERVERA, J. (2004): "Notícies sobre Oliva a l'Informe de l'Arquebisbe Fabián y Fuero (1791)", dins *Programa de les Festes del Rebollet*, Junta de Festers, Oliva.
- MARTÍ I ASCÓ, M. (1999): "Sobre l'antiga confraria de la Sang", dins *Cabdells*, núm. 1, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva.
- MESTRE SANCHIS, A. (1972): *Epistolario II Mayans y Burriel*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, p. 281.
- (1975): *Epistolario IV Mayans y Nebot*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, pp. 469 i 487.
- PALAU DIEGO, F. (1983): *El llobarro*, Marina Alta, Pedreguer, p. 85.
- PI APARICI, J. F. (2008): "José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005", dins *Cabdells*, núm. 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva.
- SANCHIS COSTA, J. (2000): "Moriscos i terratinent. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", dins *Cabdells*, núm. 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva.
- SERRANO PLA, E. (1876): *Deslinde General de los Montes de Oliva. Actas e Informe* (document manuscrit conservat a l'Ajuntament d'Oliva).
- VIDAL PASTOR, J. M. (1934): "Órgano y organistas en Santa María de Oliva", dins *Almanaque de Las Provincias para 1934* (article signat a l'agost del 1933).

L'AJUNTAMENT EN GUERRA (1936-1939)

EMI GIRAU BORRÁS I JUAN ESCRIVÁ ENGUIX

Professors d'Història

1. INTRODUCCIÓ

La Segona República és un altre exemple d'assassinat polític, no de suïcidi polític. Molt sovint, a l'hora d'estudiar l'etapa històrica assenyalada existeix la tendència (deliberada o inconscient) de fer-ho des de la perspectiva del seu "fracàs", és a dir, plantejar-se el tema no en si mateix sinó també, i sobretot, des del seu desenllaç en una cruenta guerra civil i, a partir d'ací, buscar l'origen o les causes d'aquesta en la "incapacitat" del règim republicà que, fins i tot, davant la suposada amenaça d'una revolució social de tipus bolxevic (no oblidem el context europeu dels anys 30), podria avalar o quasi justificar l'acció militar del 17 de juliol de 1936. Durant molts anys, i fins i tot en l'actualitat existeix un corrent historiogràfic que enfoca la qüestió amb aquesta visió amb més o menys matisacions.

Hi ha, per contra, altre corrent que planteja que el colp d'estat de juliol de 1936 i la guerra civil que s'origina i que, tal com sabem, té com a principal conseqüència la fi de la Segona República i la instauració d'una llarga dictadura, és conseqüència directa de l'acció insurreccional i conspirativa dels seus adversaris ja des del mateix moment de la seua proclamació (14 d'abril de 1931), però que s'incrementà a partir de les eleccions de febrer de 1936 que donaren el triomf a la coalició del Front Popular; aquesta "pressió conspirativa" culminarà en "el alzamiento"; és aquesta acció militar la que descol·loca el Govern republicà d'aleshores i posa en marxa mecanismes més o menys espontanis de naturalesa popular dirigits per les dues organitzacions sindicals més importants (CNT i UGT) que, a més de "parar" el colp a molts indrets, engega moviments revolucionaris al marge del mateix Govern republicà, que es concreten en l'intent de posar fi a un ordre social i econòmic burgès i capitalista: per fi, havia arribat el moment de capgirar-ho tot, fonamentalment el model de producció amb les primeres confiscacions i col·lectivitzacions. A més, aquest moviment popular es converteix en un autèntic poder paral·lel a la zona republicana, la qual cosa la podem comprovar a València amb el protagonisme del CEP (Comité Executiu Popular). Per tant, nosaltres opinem que

no és l'amenaça revolucionària la que origina el colp d'estat, més bé és aquest el que origina la revolució.

2. OLIVA

I quina és la rellevància del nostre poble en aquests moments? Doncs bé, allò que primerament hem pogut constatar és que a Oliva, ciutat de rereguarda durant tot el conflicte, es manifesten clarament elements a mode d'un autèntic "microcosmos" de la realitat valenciana en particular i de tota la zona republicana en general.

Mitjançant l'anàlisi de les *Actes de Sessions de l'Ajuntament d'Oliva* entre els anys 1937-1939 hem intentat recuperar part de la nostra memòria i indagar sobre aquest període històric (la Guerra Civil) que tants estudis ha suscitat en diferents àmbits: literari, artístic, cinematogràfic i, com no, històric: els estudis sobre el tema són nombrosos, des d'inclús abans de l'adveniment de la democràcia, però és en aquest últim període quan es manifesta un enorme interès, però els estudis són majoritàriament de caràcter general i nacional, el món acadèmic no ha iniciat estudis locals i concrets fins fa relativament poc de temps.

És ací on s'emmarca aquesta breu anàlisi, inici o preludi d'un estudi que haurà de ser afrontat des del rigor i la investigació de noves fonts, perquè ací ens hem limitat a una única font, les *Actes de Sessions*, per ser aquesta la més accessible per als autors.

Hem de fer menció de l'anàlisi tangencial de la *Causa General*, Decret del Ministeri de Justícia del 26 d'abril de 1940, establert a fi de reunir proves dels fets delictius comesos en tot el territori nacional durant l'anomenada "dominació roja". Aquest document, d'indubtable valor històric, fa alguna llum sobre el nostre tema, però entra més de ple en el tema de la repressió franquista i ha de ser estudiat amb reserves.

L'objecte del nostre treball es centra en l'actuació de l'Ajuntament d'Oliva en aquests anys de conflicte bèl·lic, des de 1936 a 1939, a saber, qui va actuar com a primer edil, quins problemes tenia el municipi, en quina mesura afectava la situació de guerra al consistori, quins aspectes de la vida quotidiana municipal continuaven presents i quin va ser el destí final d'aquests protagonistes. També, de forma més ambiciosa, poder comprovar "l'hegemonia sindical" dels primers moments.

Pretenem, modestament, transmetre a Oliva part del seu passat, perquè en paraules del professor Camil Torres Fabra, el poble "demanda la devolució del passat, perquè és el mateix municipi qui l'ha construït".

3. LLIBRE D'ACTES

Oliva tenia en 1930 12.178 habitants censats; les dades de 1936 es desco-neixen, perquè el padró d'habitants de 1936 mai no va ser publicat per l'Institut Nacional d'Estadística. El professor Gabarda suposa que no diferiran en excés les xifres entre un padró i el següent. Segons un ofici del Ministeri de Treball i Assistència Social, Departament de Refugiats, Oliva comptava al gener de 1937 amb quinze mil habitants. Per tant, podem deduir que la nostra població girava al voltant de tretze mil habitants, sent una xicoteta població agrària.

Per a la correcta administració municipal era i és preceptiu l'ús del *Llibre d'Actes de Plens*, en el qual quedaven reflectits els acords presos pel govern municipal durant les sessions plenàries. Aquests acords mostraven, en l'època analitzada, la gestió municipal relativa al pagament de factures per treballs, serveis o productes, la sol·licitud de subvencions a entitats superiors o la delegació de tràmits, és a dir, tot allò que l'alcaldia no podia executar per la via del decret o la resolució.

Aquestes actes obligatòriament havien d'estar signades pel secretari, el qual actuava com a fedatari públic dels acords presos pel conseller-president i la resta dels consellers que formaven part del Consell Municipal.

Així doncs, el secretari, la figura més important d'aquest document, era funcionari del Cos Nacional, per oposició, des de la llicenciatura en Dret, la qual cosa indicava la classe social de la qual procedia la persona que ocupava aquest càrrec en 1936.

Els llibres d'actes d'aquest període estan ben conservats, són quatre, de les dimensions d'un full, paginats i segellats en la pàgina inicial, els tres primers tenen setanta-cinc pessetes en paper de pagaments a l'Estat, però no així el darrer.

El primer llibre comprén des del 17 de febrer al 16 d'octubre de 1937. En aquest primer llibre falten deu fulls, que han estat arrancats, des del 27 de març al 12 de juny del mateix any.

El segon llibre comença el 21 d'octubre de 1937 i acaba el 14 d'abril de 1938, seté aniversari de la II República.

El tercer llibre va del 21 d'abril al 13 d'octubre de 1938 i el darrer llibre s'inicia el 20 d'octubre de 1938, però és utilitzat amb posterioritat pel nou règim a causa de l'escassetat de paper en acabar la guerra i per tant aquest quart llibre finalitza el 26 de juny de 1939, ja acabat el conflicte.

La grafia deu correspondre al secretari o persona que ocupava les seues funcions, doncs la cal·ligrafia és acurada i s'observen poques diferències, mal-

grat que en algunes actes l'escriptura presenta una autoria distinta, molt possiblement a causa de l'absència o indisposició de qui transcrivia les actes.

Totes elles presenten un esquema semblant: comencen amb el protocol de la convocatòria, es nomenen els articles legals preceptius, es continua amb el llistat de pagaments, les intervencions dels consellers sobre assumptes de govern municipal, seguit de les peticions dels ciutadans i per acabar, l'apartat de precís i qüestions.

La denominació utilitzada en aquest nou moment històric per als assumptes municipals difereix de la tradicional, en un intent de marcar la diferència respecte a èpoques passades. Així doncs, l'edifici de l'Ajuntament passa a anomenar-se Casa de la Ciutat, Casa Capitular o Casa Consistorial, la corporació municipal rep el nom de Consell, els regidors seran consellers i l'alcalde rep el qualificatiu de conseller-president i en algun moment de camarada-president. A més a més, tots els funcionaris i treballadors interins són anomenats "camarades". Resulta, si més no, curiós que tots els consellers seran homes, excepció feta del nomenament d'una única dona, Maria Navarro Tur, el 16 de febrer de 1939, durant el mandat de Jaime Garcia Ferrando, ja quasi acabada la guerra.

La redacció de les actes està plena de referències legals, contínuament remet a la llei que regeix l'organització municipal, l'Estatut Municipal de 8 de març de 1924, i als decrets i normatives emanades de Governació Civil i d'altres instàncies superiors, ja que el Consell d'Oliva va respectar escrupolosament la legalitat republicana, en contraposició als primers mesos revolucionaris, en aspectes com aprovar els nomenaments dels consellers i conseller-president, resoldre problemes interns i qüestions de pagaments.

La formalitat expressiva de les sessions plenàries no permeten dilucidar la realitat bèl·lica i revolucionària del moment i obliga a un exercici de lectura entre línies, malgrat que a l'inici del Consell Municipal es fa patent el moment històric, tal com mostra aquesta frase pronunciada pel conseller-president Vallengillo: "[...] que la actuación de todos sea útil a la causa popular y antifascista que todos defendemos".

Fins i tot, en el últim llibre, quan la derrota republicana ja era evident, el contingut de les actes quasi no deixa entreveure la dramàtica situació, excepte pel fet de que moltes actes, a partir de desembre de 1938, només estan signades per una persona o per no cap i que molts consellers són cridats a files o fortificacions.

4. DOMINGO ESCRIVÁ PEIRÓ, ALCALDE DE LA II REPÚBLICA

Les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 van dur al país la II República i a Oliva un alcalde nou, Domingo Escrivá Peiró, conegut popularment com *Moragues*. Era militant d'Izquierda Republicana, partit d'esquerres, republicà i burgés, liderat per Manuel Azaña. Cantiner d'ofici (treballava al desaparegut Centro Cultural Olivense) i músic aficionat, arribà a publicar diversos llibrets musicals, sent alcalde durant el bienni republicanosocialista (1931-1933).

Les eleccions generals de novembre de 1933 van suposar el triomf dels partits de centredreta i van inaugurar un període conservador conegut com a Bienni Negre, que en l'alcaldia d'Oliva es va concretar en el desplaçament d'Escrivá i l'aparició de Vicente Garcia Vallés com a alcalde entre 1933 i 1936. Garcia Vallés era natural de Xiva i treballava com a oficial de notaria.

Les eleccions de febrer de 1936 van ser guanyades per la concurrència de tots els partits d'esquerres antifeixistes, és a dir, socialistes, comunistes i republicans, en el pacte conegut amb el nom de *Front Popular*, amb el suport de la CNT. Al capdavant de l'alcaldia d'Oliva fou restituït en el càrrec, per ordre governamental, Escrivá Peiró, a l'espera d'unes eleccions municipals a l'abril, que el Govern central mai convocà, a causa de les tensions polítiques i socials que va viure el país. Prova d'aquesta crispació fou el fet que narra el diari *Levante* el 21 de març de 1936, segons el qual Escrivá Peiró va evitar l'assalt del convent de Santa Clara, advertint els manifestants per escrit: "Ciudadanos, esta casa es nuestra, respetadla".

Segons relata una font oral, va ser necessari emprar la violència per poder ocupar físicament l'edifici consistorial i fer fóra al govern local de Garcia Vallés. En venjança, els terratinents es van negar a proporcionar treball als jornal·lers i la crispació social i política augmentà durant la primavera i estiu de 1936, a Oliva en concret, i la Comunitat Valenciana i Espanya en general, situació que és testimoniada per diverses fonts orals que al·ludeixen a la primavera de 1936 com un moment de tensió social.

A Oliva, en esclatar la guerra, Domingo Escrivá va formar part com a vocal del comitè revolucionari i fou president del comitè d'Izquierda Republicana.

Temps després fou nomenat alcalde de la Gestora Municipal que va donar pas al Consell Municipal al febrer de 1937. Tanmateix, va actuar com a vicepresident segon i conseller de Sanitat i Assistència Social, Hisenda i Odre Públic durant el mandat de Vallecillo. Així mateix, durant la presidència accidental de Granell va ser nomenat dipositari dels Fons del Consell. El governador civil, a instàncies de les sindicals i partits antifeixistes d'Oliva, va ordenar,

entre altres, el seu cessament com a conseller, el 5 de març de 1938.

En finalitzar la guerra, s'exilià a l'Àfrica francesa i va tornar a Oliva en la dècada dels seixanta per a morir, en considerar les autoritats franquistes que no va ser inductor ni autor material de cap delictes.

Domingo Escrivá Peiró.

5. FORMACIÓ DELS COMITÉS

A l'àmbit regional, durant aquest interval de greu tensió política i social, entre el triomf del Front Popular i l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936, la Dreta Regional Valenciana i l'extrema dreta havien patit un dur revés a les urnes, la CNT dominava el panorama obrer, xicotets grups de la FAI iniciaven accions violentes, el socialisme del PSOE i la UGT tenien una gran influència i el Partit Comunista ostentava una modesta representació política.

L'historiador Eladi Mainar opina que el colp d'estat va fracassar a València i la seua província, a causa de la descoordinació entre els sublevats, el fracàs a Barcelona, la prudència de la Dreta Regional Valenciana i la reacció de les forces populars. El 2 d'agost les milícies van assaltar els quarters de l'Albereda a València i va acabar el colp militar.

A pesar que el governador civil, el periodista Braulio Solsona Ronda, militant d'Esquerra Republicana, afirmava que no hi havia motiu per a l'alarma, els sindicats i els partits del Front Popular van mobilitzar els seus afiliats i van

convocar una vaga general. I per a dirigir-la es va crear un comitè; aquest va ser l'origen del Comitè Executiu Popular, poder alternatiu al poder institucional, present en tots els àmbits de la vida d'una ciutat: econòmic, polític i social.

Albert Girona Albuxech coincideix a afirmar que el fracàs del colp militar produeix un buit de poder i el moviment obrer improvisa un poder alternatiu, els comitès, per a defensar la República i també avançar en la revolució social i política. No obstant això, el professor Torres opina que el poder estava en els carrers, en els grups de milicians, mentre que el poder aparent residia en el comitè, el qual intentava portar avant les directrius del Govern de la República.

Segons Joan Serrallonga i Urquidi, es manté en el seu lloc el governador civil, no es produeix en cap moment un buit de poder i Braulio Solsona accepta el Comitè Executiu Popular, per a poder coordinar la defensa de la legalitat republicana a la província de València.

Smyth sosté que el CEP era un òrgan local de govern creat per totes o la majoria de totes les forces antifeixistes, en nom i a favor del Govern o en competència amb ell, segons la situació local. Així mateix, el considera una variant del Comitè Popular Antifeixista, dominat pels revolucionaris, enfrontats al Front Popular.

Siga com siga, a conseqüència del fallit colp d'estat militar, els ajuntaments són substituïts per gestores o comitès antifeixistes, denominats també populars, de defensa, executius, revolucionaris, antifeixistes, de salut pública..., amb un caràcter expectant i defensiu, en un intent de normalitzar la vida diària, assumint les particularitats de la guerra, com ara l'abastiment, el reclutament de milícies locals, l'ordre públic, la militarització de la rereguarda, el recolzament als evacuats, l'organització d'hospitals de rereguarda.... Es van ocupar de la confiscació de terres i fàbriques, que van iniciar el camí de les col·lectivitzacions i socialitzacions i van plantejar iniciatives interessants, com la municipalització de serveis com aigües, neteja o transports. En les xicotetes localitats, els representants dels comitès van ser triats directament per sindicats i partits per mitjà d'assemblees, amb un gran pes de la CNT i la UGT.

En el moment de la sublevació militar, com ja hem dit abans, el nostre ajuntament estava presidit per Domingo Escrivá Peiró, i el poder municipal es va fraccionar en múltiples comitès, com el Comitè de Guerra, el comitè polític de la CNT, el comitè polític de la UGT, el comitè d'Izquierda Republicana i el comitè del partit socialista i comunista. El més nombrós fou el Comitè Central, presidit per Félix Vallecillo López de Medina, afiliat a la CNT. Aquest Comitè Central, executiu o antifeixista, estava format per tretze vocals, amb la distribució següent: tres militants de la CNT, dos militants de la UGT, dos

afiliats a Izquierda Republicana, un socialista i tres membres del Partit Comunista. D'aquest comit , tan sols tres vocals no passaren a formar part del Consell Municipal, la qual cosa és indicativa del grau de poder i importància d'aquest comit  durant els primers temps de guerra i revolució. Segons la documentació analitzada en la *Causa General*, es van constituir el 18 de juliol de 1936, data del fallit colp d'estat i van cessar el 10 de febrer de 1937. En aquest moment, el Govern central del socialista Francisco Largo Caballero, amb l'ajuda del Partit Comunista i Esquerra Republicana, impuls  la centralització i control del poder, aturant el procés revolucionari i llevant-li poder militar i econòmic als comit s.

 s a dir, els comit s van actuar a Oliva com a màxima autoritat, en substitució del poder municipal regulat per la llei, des de la insurrecció militar fins a la constitució de la Comissió Gestora i posteriorment del Consell Municipal.

Es va nomenar el dur i intransigent socialista basc, Ricardo Zabalza Elorza, nou governador civil de València el 28 de setembre de 1936. Aquest, a l'octubre, va reunir en el Teatre Principal de la capital els dirigents dels comit s locals, i amb tota probabilitat va estar entre ells Félix Vallecillo. El seu objectiu era organitzar-los, aconseguir major disciplina en la producció d'aliments, mantenir l'ordre i l'autoritat en els pobles i evitar venjances personals.

Com a conseq ncia de l'incendi de la Notaria, Arxiu Municipal i biblioteques particulars, l'11 d'agost de 1936 en la nostra localitat, no disposem de documentació oficial d'aquest moment. Aquest incendi fou provocat per masses incontrolades segons la *Causa General*, turbes revolucionàries segons les actes municipals i, segons el professor Mainar, per elements incontrolats anarquistes de "la Columna de Hierro". Podem suposar, que arran del nomenament del nou governador i la consegüent dissolució del Comit  Executiu d'Oliva, o paral·lelament a ell, es va constituir una Comissió Gestora Municipal, presidida per Domingo Escriv  Peiró, com a alcalde-camarada. Amb aquest gest, el Govern central buscava substituir per la via legal els comit s revolucionaris i nomenar alcaldes moderats.

El 4 de novembre de 1936 es va formar el segon Govern de Largo Caballero amb quatre ministres de la CNT, per a defensar Madrid, la República i la revolució.

6. PRIMER CONSELL MUNICIPAL: VALLECILLO

A fi de controlar la rereguarda i moderar el projecte revolucionari, es va publicar un decret del Ministeri de Governació de 4 de gener de 1937, pel qual

es van dissoldre les gestores municipals i els comitès.

Per tant, a Oliva, en sessió extraordinària, a les 11 hores del 17 de febrer de 1937, segons l'article 3r del Decret Ministerial, va quedar dissolta la Comissió Gestora i es va constituir el primer Consell Municipal de la guerra a la casa consistorial.

Aquesta primera acta està repleta de formalismes i atén a l'estricta legalitat republicana, ja que fa referència als articles 44 i 46 de la Llei Municipal sobre la incapacitat i incompatibilitat dels seus membres, i l'article 40 estableix la quantitat de quinze consellers i quatre vicepresidents per a Oliva.

Fou elegit per votació unànime, com a conseller-president, Félix Vallecillo López de Medina. Va actuar com a primer edil durant sis mesos, des del 17 de febrer de 1937 al 27 d'agost de 1937.

Félix Vallecillo López de Medina era funcionari de Telègrafs i militava en la CNT, sindicat anarquista d'escassa implantació a Oliva al principi de la contesa. Segons fonts orals consultades, Vallecillo va nèixer en 1913 en Mancha Real (Jaén), descendia per línia materna d'una família acomodada i noble de Madrid i tenia cert nivell d'estudis i de formació política. Treballava a Oliva, va residir al carrer de l'Estació, va contraure matrimoni amb una dona olivera, Vicenta Bertomeu Blanco, i va tenir un fill. Amb anterioritat, al juliol de 1936, havia presidit el Comité Central i el comité polític de la CNT.

A més del càrrec de conseller-president en aquest primer Consell Municipal, es va ocupar d'Hisenda i Ordre Públic. Fou executat el 19 de desembre de 1939 a Paterna, a l'edat de vint-i-cinc anys.

Félix Vallecillo López de Medina.

En aquesta primera sessió plenària, les minories polítiques manifestaren el seu afany per complir “la difícil tarea administrativa de la población con un amplio espíritu revolucionario”; la qual cosa indica la difícil situació política que vivia la nostra població. Així mateix, Vallecillo esperava, en paraules textuais que “su actuación sea útil a la vida económica y social de la ciudad y en general a la Causa Popular Antifascista”.

Buscant “la simplificación y sencillez como norma de toda revolución”, es van elegir per unanimitat un síndic i només dos vicepresidents en lloc dels quatre que corresponia: Higinio Granell Garcia i Domingo Escrivá Peiró, acompanyats de tretze consellers, amb les comissions següents, que es repetirien en els posteriors mandats:

Abastiments

Sanitat i Assistència Social

Treball: secció d'Agricultura, Indústria i Obres Públiques.

Instrucció Pública

Hisenda

Odre Públic

Comunicacions i Transports

Interior

El major pes polític va recaure en la CNT amb cinc membres, seguit per quatre militants de la UGT, un socialista, dos afiliats al Partit Comunista i dos a Esquerra Republicana. De la resta de consellers desconeixem la filiació política.

Durant aquest període es van produir incidents polítics locals que van alterar la gestió administrativa i política del consistori, tal com evidencia el fet que s'arrancaren deu fulls de les actes de sessions, interrompudes el 27 de març de 1937 i represes el 12 de juny del mateix any. Segons fonts orals consultades, a l'abril de 1937, es va produir un aldarull popular, animat probablement per forces contràries a la CNT i fou necessari cridar a la Guàrdia d'Assalt, a causa del perill físic que corria el Consell dins l'edifici de l'Ajuntament davant el poble manifestat al carrer de l'Estació i els voltants, alterat per l'escassetat de blat.

Durant aquest espai de temps, del qual no tenim constància documental, les relacions entre la UGT i la CNT a Oliva eren molt tenses, a causa del desig d'imposar els seus postulats revolucionaris. Aquests enfrontaments havien estat evidents amb anterioritat, tal com mostra un tiroteig entre anarquistes i ugetistes durant la tardor, segons el periòdic anarquista *Fragua Social* del 20 de novembre del 36.

Durant una sessió plenària al juny de 1937, es van anul·lar els anteriors nomenaments dels funcionaris municipals i es van aprovar altres. Aquesta al-

teració coincideix amb els successos de maig del 37 a Barcelona, quan es van enfrontar forces de la CNT i POUM contra comunistes i partits republicans. El resultat va ser l'afebliment del Govern de Largo Caballero, un augment de la influència dels comunistes i la constitució d'un nou Govern presidit pel socialista Juan Negrín López. Paral·lelament, el nou executiu substitueix el governador civil Zabalza el 14 de juliol del 37 pel sindicalista de la UGT, Manuel Molina Conejero, representant del sector centrista, crític amb les posicions de Largo Caballero, dels comitès revolucionaris i de la CNT, i per tant, contrari a l'aliança de l'esquerra socialista amb la sindical anarquista. El nou governador era ferm defensor de la legalitat governamental i la xicoteta propietat, amb posicions pròximes als comunistes.

Durant el mandat de Vallecillo va actuar com a secretari transitori l'oficial major, Salvador Soler Soler. Es va deixar constància que el secretari de l'Ajuntament era Enrique Mor d'Ivernois, de Pego, que aleshores no havia pres possessió.

El 27 d'agost de 1937 serà l'última sessió de Vallecillo com a conseller-president d'aquest consistori, perquè va dimitir i en sessió extraordinària el 3 de setembre es va llegir el comunicat de la sindical CNT, la qual acceptava nomenar, com a substitut per a la presidència, a José Ruiz Ibiza, encara que el Consell admetia que la decisió final era competència del governador civil.

La designació del nou conseller-president va continuar sense resoldre, perquè el 27 de setembre, el governador civil va demanar a la CNT que designara un substitut de Félix Vallecillo, ja que José Ruiz Ibiza no havia sigut admés per haver pertangut al Partit Autonomista, contrari al pacte d'organitzacions antifeixistes.

Aquest partit, conegut com PURA, Partit Unió Republicana Autonomista, va aparèixer en 1908, com a escissió d'Unió Republicana, es va dissoldre en 1936, i la seua ideologia es basava principalment en el blasquisme republicà.

El rebuig al candidat Ruiz Ibiza per part del socialista Granell, malgrat el suport de la CNT i IR, indica el grau d'enfrontament entre les forces polítiques i sindicals locals. Fins i tot, les substitucions de consellers eren controlades per la CNT, exigint la deguda "solvència revolucionària", arribant a rebutjar persones no clarament antifeixistes.

Vallecillo López de Medina, segons les actes, estarà present en dues sessions plenàries com a simple conseller, actuant el vicepresident Higinio Granell com a conseller-president accidental.

Al mes d'octubre, la CNT va proposar com a substitut de Félix Vallecillo en el càrrec de conseller a un afiliat seu, Jaime Garcia Ferrando, amb una "neta història antifeixista", sent aprovat pel governador civil, sense cap tipus de problemes.

7. CONSELLER-PRESIDENT ACCIDENTAL: GRANELL

Així les coses, el període següent, de sis mesos, va estar presidit, sempre de manera provisional, per Higinio Granell Garcia, des del 3 de setembre de 1937 al 5 de març de 1938, amb dotze consellers de l'anterior corporació i sis noves incorporacions. Els canvis entre consellers van ser continus, deguts en la majoria dels casos, a la seua incorporació a files o fortificacions.

Dels dènou consellers que va tenir aquest mandat, tres eren de la UGT i sis de la CNT. Va augmentar la influència del PC, amb quatre membres, IR va passar a tenir tres representants i els socialistes van mantenir únicament un conseller, el president accidental. El major pes del PC estava en sintonia amb la situació nacional, perquè des de maig de 1937 el nou Govern de la República, presidit pel doctor Negrín, presentava un clar recolzament d'aquest partit.

Higinio Granell Garcia era oriünd de Carcaixent, mecànic de professió i establert a Oliva des dels anys 30, amb taller propi al carrer Cervantes. Estava casat amb Maria Paches Álvarez, també de Carcaixent, tenia tres fills i estava domiciliat al carrer de l'Aula. Militava en el partit socialista i va ser executat a Sueca el 20 de juliol de 1939, a l'edat de quaranta-cinc anys.

Abans d'ostentar el càrrec de vicepresident primer del Consell Municipal i de president accidental, havia participat com a vocal en el Comité Central format el 18 de juliol de 1936 i havia sigut nomenat president del Comité Socialista-Comunista constituït en la mateixa data, segons la documentació analitzada en la *Causa General*.

Higinio Granell Garcia.

El consistori, a pesar del temps de guerra, continuava el seu funcionament i necessitava del concurs d'un secretari de primera categoria, però en aquestes circumstàncies "solo se han de apreciar las cualidades de competencia, honradez y afección al régimen".

Les funcions de secretari accidental eren exercides per l'oficial major, el qual presentava problemes de salut. Davant aquesta situació, el secretari de Tavernes de la Valldigna, Mateo Royo Herrero, va passar a ser secretari en propietat, amb un sou de sis mil pessetes a l'any, més el lloguer de la casa.

Respecte als treballadors del Consell, resulta curiós que es ressaltara la importància de la seua conducta moral i la necessitat de saber llegir i escriure, la qual cosa indica que no tots els treballadors tenien un nivell adequat d'alfabetització.

8. L'ÚNIC CONSELLER-PRESIDENT OLIVER: CALATAYUD

El 5 de març de 1938, en sessió extraordinària i actuant com a president accidental, Higinio Granell Garcia, el governador civil Molina Conejero va aprovar les propostes de les organitzacions antifeixistes per a reorganitzar el Consell Municipal, ordenant el cessament de vuit consellers i nomenant deu consellers, cinc d'ells nous.

Va ser triat president per votació en paperetes i urnes Lorenzo Calatayud Colom per tretze vots a favor i un vot en blanc, és a dir, per majoria absoluta. Així mateix es van triar tres vicepresidents i un síndic.

Pareix probable l'existència d'un acord en el moment de la votació entre les forces polítiques locals. Durant el tercer període legislatiu de deu mesos, va estar al capdavant del consistori Lorenzo Calatayud Colom, des del 5 de març de 1938 al 26 de gener de 1939, amb les mateixes conselleries i la següent composició política: cinc membres del PC, quatre de la CNT i un membre de la FAI, quatre d'Izquierda Republicana, quatre socialistes, un d'Unió Republicana i un afiliat a la UGT, amb un evident ascens del PC.

Es van succeir vint-i-cinc consellers al llarg del mandat, a causa de les incorporacions al front o a fortificacions, ja que gran part de sindicalistes i polítics es van mobilitzar per a donar exemple a la població. Es van incorporar entre setembre i octubre de 1938 les quintes de 1925-1926-1927-1928 i 1941 i el governador civil Molina Conejero es va reunir amb tots els presidents dels consells municipals, entre ells Calatayud Colom, per a dictar ordres contra els emboscats, població cridada a files que s'amagava per evitar-ho. En aquest sentit, és importat transcriure aquest fragment de l'acta de 31 de març de 1938: "El

consejero Moncho, interesa que el Taller de mecánicos, remita relación jurada de los obreros que allí trabajen, con expresión de sus reemplazos, y aquellos que sus trabajos no sean especializados, vayan al frente, o sean movilizados, porque muchos de ellos no son mecánicos, probandose esta proposición y que se oficie a la Subsecretaria del Ministerio de Defensa Nacional, en este sentido. El consejero Jara, manifiesta que existen muchos españoles hijos de extranjeros, que deben cumplir sus deberes militares, y debe procederse averiguar la situación de cada uno, para evitar el eludir sus obligaciones”.

El conseller-president Lorenzo Calatayud Colom, conegut com *Llorenç de Ceba*, era natural d'Oliva i llaurador de professió. Residia al carrer de Sant Sebastià, de la barriada de Sant Roc, encara que en l'any 1938 va ocupar la seu del Partit Comunista en una casa confiscada al carrer d'Alejandro Cardona, 18. Estava casat amb Pura Ferrer Fenollar i tenia dos fills.

Amb tota seguretat militava en el Partit Comunista, malgrat que figura com a membre del comitè polític de la UGT al juliol de 1936, segons la documentació de la *Causa General*, i també segons algun testimoni oral que l'ubica físicament a la seu del sindicat. Va ser executat el 2 de novembre de 1939 a Paterna, a l'edat de trenta-set anys.

Lorenzo Calatayud Colom.

Oliva estava totalment sotmesa al governador civil i al Govern de Negrín, reorganitzat a l'abril de 1938, amb presència de nou de la UGT i la CNT i es va fer ressò d'aquesta reestructuració en enviar-li un telegrama d'adhesió.

Amb tot això, el 23 de juliol de 1938 es realitza una reorganització urgent de les comissions, segons les formes previstes per la llei, a les quals s'afegí la conselleria de Quintes, d'extraordinària importància, donada la situació bèl·lica de la República. La rereguarda viu la militarització, amb bombardejos aeris i navals, la construcció de defenses i l'escassetat d'aliments.

Les actes no aclareixen el motiu dels canvis, que no obeeixen a les mobilitzacions de guerra i probablement siguen el resultat de dissensions internes, encara que el repartiment polític entre partits i sindicats és semblant al primer Consell de Calatayud Colom.

El 16 de juny de 1938 dimiteix el secretari Mateo Royo Herrero, per motius de salut i és nomenat secretari interí Andrés Baviera Ferrer, el qual renuncia tan sols un mes després per ser realment interventor. El nou secretari, ara de segona categoria, serà Proyecto Muñoz Monzón, refugiat procedent de Mora de Rubielos. Les dimissions, renúncies i canvis de conselleries i treballadors s'expliquen pel convuls moment que es vivia i la incertesa sobre la sort de la guerra.

Vicente Mestre Collado, del qual desconeixem la seua filiació política, va actuar com a president accidental en dues sessions, el 12 i el 19 de gener de 1939. Anteriorment també havia ocupat la presidència accidental per ser el conseller de major edat durant les votacions per elegir conseller-president i vicepresidents el 5 de març de 1938. Havia format part del Comité de Guerra, probablement com a vocal, al juliol de 1936, i va ostentar el càrrec de conseller de Sanitat i Assistència Social i vicepresident segon durant el mandat de Calatayud. Era natural d'Oliva, es dedicava al camp, estava casat amb Vicenta Muñoz Navarro, residia al carrer de Sant Cristòfol i tenia al voltant de cinquanta-tres anys quan va exercir el càrrec de primer edil accidental. Va patir presó poc temps en acabar el conflicte.

En la següent sessió plenària es va acomiadar Lorenzo Calatayud, perquè va ser cridat a files, encara que la seu marxa no va estar exempta de polèmica, en alertar un conseller, curiosament de la FAI, sobre la possible incompatibilitat entre aquest càrrec i la mobilització. El secretari va aclarir que el president disposava de tres dies de llicència per a anar a València a reconeixement per ser presumpte inútil.

9. L'ÚLTIM CONSELL MUNICIPAL DE LA REPÚBLICA: GARCIA FER-RANDO

Siga com siga, és evident que Calatayud va ser declarat apte per al servei de fortificacions i es va aprovar per unanimitat designar com a conseller-presi-

dent definitiu Jaime Garcia Ferrando, vicepresident segon en aqueix moment. Havia actuat com a conseller-president accidental en tres ocasions: 7 de juliol, 14 de juliol i 11 d'agost de 1938.

El tio Jaume, tal com popularment era conegut, va ser l'últim conseller-president de la guerra, exercint les seues funcions un mes i tretze dies, des del 2 de febrer al 15 de març de 1939, en tan sols quatre sessions plenàries. Tenia en aqueix moment cinquanta-quatre anys.

Garcia Ferrando era natural del veí poble del Verger, però residia en la nostra localitat, al carrer de Noruega, pel matrimoni amb Adela Marco Martí. Estava afiliat a la CNT, era pintor de professió i es va caracteritzar per un tarannà bonàs, segons fonts orals consultades.

En finalitzar la guerra, va viure un temps al carrer de Santa Anna, barri de Sant Roc, en casa de la família Llorca Boscá, junt a la seua cunyada Elvira Marco Martí i la seua neboda Carmen Fuster Marco. Elvira Marco era mare de Manuel i Vicente Fuster Marco, destacats milicians de la CNT, el primer mort durant un enfrontament entre la CNT i la UGT i l'altre executat al juliol de 1940. Es dóna la fatal coincidència que l'altra neboda, Elvira Fuster Marco, *la Menxoreta*, va morir en un accident a resultes d'un tiroteig, durant la guerra i que va estar casada amb Vicente Morera Julve, membre del Comité de Guerra al juliol de 1938, cap de la Guàrdia Municipal durant el mandat de Vallecillo, i executat en Sueca al juliol de 1939.

Els lligams familiars són innegables i tal vegada expliquen la participació en la política municipal d'un home d'edat avançada en aquells temps.

Garcia Ferrando, temps després, va habitar en el terme d'Oliva, probablement en la partida del Riurau de Sancho, en una situació d'abandonament i va acabar els seus dies a l'asil d'ancians de la localitat. Va morir allí el 18 de maig de 1970 i fou soterrat en el cementeri municipal de Oliva.

Durant el darrer Consell, el nombre de consellers no va ser el preceptiu a causa de l'extrema gravetat de la situació bèl·lica.

El 26 de gener havia caigut Barcelona en mans franquistes, la qual cosa va suposar un dur colp per a polítics i població en general. Es va requerir la incorporació a files de les quintes del 15 i del 21, i la militarització de tots els homes entre vint i quaranta anys. També es va declarar l'estat de guerra en tot el territori republicà, encara que es va mantenir l'autoritat del governador civil.

En aquest últim consell de guerra, només van participar deu consellers, amb una representació prou equilibrada de partits i sindicats: un membre de la UGT, dos afiliats de la CNT, dos militants del PC, un membre d'UR i un socialista.

Al febrer de 1939 es va convocar l'última sessió de les Corts republicanes a Figueres, el dia 2 de març Azaña va dimitir com a president de la República i el 5 de març es va produir el colp d'estat contra Negrín i els comunistes, dirigit pel coronel Segismundo Casado López, amb el suport de socialistes, anarquistes i republicans. Amb Julián Besteiro es va crear la Junta de Defensa o Consell Nacional de Defensa, presidida pel general José Miaja Menant, a fi de negociar una pau honrosa.

A València, el Consell Nacional de Defensa va ser ben acollit, i partits, sindicats i nombrosos consells municipals, entre ells el d'Oliva, li van expressar el seu suport incondicional a través de manifestos o adhesions al governador civil, tal com consta en l'última sessió plenària presidida per Garcia Ferrando. Cal considerar que en el nostre Consell hi havia dos membres del perseguit Partit Comunista.

A pesar que el colp d'estat de Casado ja s'havia produït i el final de la guerra estava pròxim, en l'última sessió plenària del 15 de març es van incorporar dos nous consellers. Aquestes incorporacions podrien explicar-se pel descoïnement de la situació real i per la descoordinació existent.

El 28 de març va arribar a València Casado, i va acordar amb les autoritats valencianes i els quintacolumnistes les condicions de la rendició i el relleu en les institucions, amb la mediació de Rafael Font de Mora.

A Oliva, tan bon punt alliberada la ciutat, el 30 de març es va fer càrrec de les funcions municipals una Junta, presidida per l'advocat oliver Alfonso Soler Soler, seguida d'una Comissió Gestora Municipal, el 2 d'abril i una Junta Municipal, 5 del mateix mes, presidides pel mateix Soler. El 16 d'abril de 1939 les autoritats militars d'ocupació van constituir una Comissió Gestora provisional sota la presidència del també advocat oliver Justo Martí Gilabert.

La dictadura franquista havia començat.

10. DINÀMICA MUNICIPAL I ASSUMPTES

Respecte a la gestió municipal i als temes presents en la tasca quotidiana del Consell, destacaríem alguns trets:

Primerament, molt sovint les actes transmeten una sensació de "normalitat", possiblement aparent, com si la guerra fos un "fenomen llunyà". És a partir dels primers mesos de 1938 (concretament a l'acta de 31 de març de 1938) quan ja comencem a detectar "ambient de guerra"; també a l'acta de 21 d'abril del mateix any s'al·ludeix a les fortificacions a la platja.

En segon lloc, els enfrontaments polítics són constants entre els consellers.

Terçer, en moltes sessions hi ha preeminència d'assumptes ordinaris, com el pagament de factures, contractació de personal, llicències d'obres...

Finalment, la preocupació per qüestions socials serà constant: educació, assistència social i sanitària. Malgrat les dificultats del moment, aquests temes seran tractats amb èmfasi i interès per les autoritats municipals.

Per tal de fer més comprensible la dinàmica i els afers municipals de l'època, hem cregut convenient agrupar els temes en l'ordre següent:

Enfrontaments polítics.

Situació econòmica i financera.

Educació i cultura.

Col·lectivitzacions i transformacions en les formes de propietat.

Temes bèl·lics i refugiats.

Altres: abastiment, vida quotidiana, despeses i personal.

10.1. Enfrontaments polítics

Els enfrontaments polítics entre consellers van ser constants, tal com s'aprecia en la protesta del socialista Granell, cap a l'uguetista i després cene-tista Bolinches, i cap a Devesa, afiliat a la CNT, perquè en ser observadors de la Xarxa d'Esquadra DECA (Defensa Especial Contra Aeronaus) no podien ser al mateix temps consellers, ja que ambdós càrrecs eren públics, tal com va afirmar el secretari i va corroborar el governador civil.

Igualment el representant del Partit Comunista en el Consell, Sendra Cu-esta, va intervindre repetidament protestant per les acusacions abocades contra ell des de les files anarquistes, o per la sol·licitud d'Esquerra Republicana d'optar al càrrec de justícia municipal, obviant la disciplina i pactes del Front Popular.

De la mateixa manera, les Joventuts Llibertàries van acusar el president accidental Granell de mala gestió i es va crear una comissió municipal per a investigar la documentació de Comptadoria i Intervenció.

Durant el mandat de Calatayud Colom, militant del PC, Granell va insistir a esbrinar l'estat econòmic de la Junta Local de Defensa Passiva i conèixer el resultat de l'entrevista amb el governador civil, el qual va insistir en la suprema autoritat del Camarada president i la necessitat de "unir i no desunir", dins del Consell.

Al juliol del 38, segons el Llibre d'Actes, es murmurava sobre la nefasta gestió del Consell, davant la qual cosa, el conseller-president accidental, Garcia Ferrando, va defensar l'honestedat del mateix amb les paraules següents:

“su actuación es clara, como nunca lo ha sido”.

Amb tot això, el conseller Savall, militant de la FAI, dubtà sobre la legalitat de Calatayud com a conseller-president, perquè estava cridat a files.

Granell no va acceptar el càrrec de vocal en la Comissió de Repartiments Generals suposadament per motius professionals, va criticar els membres de la comissió encarregada de confiscar blat, enfrontats entre ells, i finalment va dimitir com a conseller al setembre de 1938.

Tanmateix, es va produir un greu altercat entre els consellers Sanchis, de la UGT, i Alberó, del PC, per uns comentaris sobre les ordres del Govern respecte a l'arreglada de blat, que va haver de solucionar-se mitjançant una sessió extraordinària el 13 de setembre de 1938, perquè en paraules de Calatayud Colom, calia vetllar per “la buena marcha administrativa del municipio i el más concreto cumplimiento de les órdenes de la Superioridad”.

10.2. Situació econòmica i financera

Potser el problema més apressant va ser l'econòmic, perquè l'endemà de la constitució de la primera corporació municipal, es facultà Domingo Escrivá Peiró per a cobrar contribucions que corresponen a la població, en la Tresoreria d'Hisenda de la Província.

Les dificultats en el cobrament dels impostos es fa evident en les anotacions següents: “[...] dificultad de cobramiento de impuestos con motivo de la revolución, [...] necesidad de armonizar las formas del movimiento revolucionario que está creciendo en el pueblo con la necesidad de un Interventor del Cuerpo Nacional para la contabilidad, [...] necesidad de un Interventor para regular la marcha económica del Consejo [...]”.

L'executiu tenia greus dificultats per conciliar la revolució amb la recaptació d'impostos; per les “circumstàncies especials” no s'havien cobrat els impostos rústics i urbans de l'any 1937, el poble es creia exempt de pagaments per la crema del Padró del 1936 i el Padró del 1937 no s'havia fet encara. En sessió plenària, Vallecillo va comunicar que el pressupost municipal de 1936 va ser prorrogat per a l'any 1937.

A penes un mes després de constituir-se el primer consell de la guerra, Félix Vallecillo, José Bolinches i Higinio Granell van ser comissionats per a gestionar un préstec bancari del Banc de Crèdit local d'Espanya per un import de 500.000 pessetes, sol·licitat per l'anterior ajuntament.

Al mes de juny, el Consell no podia dominar la situació econòmica, es va produir una amenaça de dimissió en bloc de tot el Consell perquè els ingres-

sos eren necessaris per a fer la revolució social. Tal com demostren les actes, aquesta dimissió no va ser efectiva.

Els ingressos del consistori provenien de les aportacions de l'Estat, del pagament d'impostos per part dels ciutadans i del cobrament d'impostos sobre activitats i mercaderies, com per exemple begudes espirituoses i alcohols. En aquesta situació de guerra i revolució, aquests ingressos no eren regulars i afectaven les necessitats econòmiques del municipi.

Com exemple, direm que durant el mes de juliol de 1937 es posà al cobrament els arbitris de vehicles, lloguers i peix i que un mes després s'aprova l'arbitri municipal de l'1% sobre el pagament de les taronges per part del CLUEF (Consell Local Unificat d'Exportació de Fruïts), que es va concretar un any més tard en la xifra de 177.835 pessetes.

Durant la presidència accidental de Granell, persisteixen els problemes per a cobrar impostos i abunden les referències a treballs tendents a augmentar els ingressos, com la confecció del Padró de Rústica, els rebuts per al cobrament de guarderia rural, l'estudi sobre un impost municipal sobre licors estrangers i nacionals a granell i la proposta de realitzar un padró extraordinari d'habitants.

Igualment, al novembre de 1937, es modificà el pressupost municipal ordinari per al 1938, amb un import de 697.700,83 pessetes de despeses i ingressos, seguint els passos legals pertinents: exposició al públic, reclamacions, edicte, enviament al delegat d'Hisenda i publicació en el *Butlletí Oficial de la Província*.

Amb tot això, no es van poder cobrar els arbitris pressupostats i es va suggerir el cobrament d'arrendaments dels immobles confiscats, "reintegrant totalment a l'Administració de Propietat de la Província les quantitats percebudes". Es va proposar també el control de les collites de dacsa, creïlles, moniatos i cacauet per al cobrament d'impostos, es van sol·licitar tots els antecedents de deutes en el Ministeri d'Agricultura, també cremats i es va elaborar un padró d'arbitris de carros i bicicletes. Tanmateix, durant l'exercici de Colom es va encetar un nou arbitri sobre la venda a l'engròs de taronges, del 2% a partir de gener de 1939. Així mateix, es va aprovar l'augment de les taxes per sepultura i nínxol.

Amb tot això, Calatayud Colom continuava amb problemes econòmics, com la dificultat de cobrar impostos, per exemple els de Pesos i Mesures, Llocs Públics de Venda i Begudes Espirituoses i la manca de cobradors d'impostos afectes al règim, ja que a causa de les mobilitzacions no es trobava personal adequat.

A més a més, el Consell recordava l'obligatorietat de pagar arbitris a partits, sindicats, col·lectivitats i particulars, la qual cosa assenyala que no tots complien en aquest deure.

Malgrat la manca de material per confeccionar els repartiments i llistes de contribucions urbanes, conseqüència directa de l'escassetat cap al final de la guerra, es va iniciar l'elaboració del padró d'habitants de l'any 1938.

Tanmateix, Granell recordava que calia cobrar la comissió al Banc Agrari pels préstecs realitzats a les col·lectivitats i aquests diners podien servir de capital al Comité Agrícola.

Així mateix, es va proposar fer una transferència de crèdit d'un capítol a un altre del pressupost, segons autoritzava el títol 1 del llibre 2 de l'Estatut Municipal de 8 de març de 1924.

El Consell d'Oliva, tal com altres consells, es va veure afectat per la manca de moneda fraccionària per al comerç quotidià, a partir d'octubre de 1937. El Consell i les sindicals van emetre vals substitutius de moneda fraccionària que van servir de canvi, però el Ministeri d'Hisenda va ordenar al gener de 1938 la recollida de vals. Aleshores, al juny de 1938 els vals moneda recollits eren cremats per la comissió d'Hisenda i a la fi de l'estiu del mateix any s'havien canviat vals per valor de trenta mil pessetes.

Pel que fa al pressupost ordinari per a l'any 1939, al desembre de 1938 s'aprovà el pressupost amb un import de 853.272, 59 pessetes en el capítol de despeses i ingressos. Va augmentar el capítol de vigilància i seguretat, policia urbana i rural, assistència social i impostos.

Aquest document va quedar anul·lat pel pressupost del nou ajuntament franquista, presidit per Justo Martí, en data de 19 de juny de 1939 i que ascendia a la quantitat de 242.217,54 pessetes en concepte de despeses i ingressos. Era visiblement inferior als dos anteriors, la qual cosa s'explica per la situació de penúria econòmica que es va viure en la postguerra.

10.3. Educació i cultura

En relació amb el tema d'educació, l'Ajuntament era responsable del manteniment de les escoles, així com també de l'Escola de Música.

Vallecillo va facilitar l'escolarització dels xiquets refugiats en la nostra ciutat i va impulsar el projecte de crear dues escoles noves en la ciutat, una al barri de les Ermites i una altra al carrer d'Abraham.

També es va proposar la creació d'una Escola de Dibuix, el director de la qual va ser Carlos Navarro Alandete i un Institut Obrer per a Batxillerat i altres

estudis superiors.

La preocupació per la cultura popular i l'educació es manifestà, amb l'obertura d'una Biblioteca Pública Municipal al carrer Cervantes, on els bibliotecaris van ser mestres.

José Bolinches, com a conseller d'Instrucció Pública, va protestar pel problema d'abusos a menors per part del mestre nacional Antonio Mayans Romans, posat en llibertat. Les actes no expliquen què s'amagava darrere d'aquesta acusació tan greu i segons fonts orals consultades, és probable que l'acusació fóra falsa.

Dins de l'apartat d'educació, s'autoritza el desallotjament dels inquilins d'una casa del carrer de Jaca, per a instal·lar una guarderia de xiquets i així mateix s'organitzà un quiosc-biblioteca infantil al passeig. Durant la sessió plenària es va comentar que es tractava d'una confiscació no regular, sinó d'una cessió provisional. Aquest punt ens remet al tema de l'ocupació d'habitatges abandonats i la seua possible municipalització.

Durant el mandat provisional de Granell Garcia, es va continuar atenent les necessitats educatives de la població, tal com reflecteix el trasllat de la Biblioteca Pública Municipal des de la dependència del sindicat CNT a un altre immoble, a petició de Domingo Pascual Barreres. Així com l'obertura d'una Guarderia Infantil privada al carrer de València.

Es va deixar constància del mal estat de les escoles públiques i la necessitat de continuar els tràmits administratius per a construir una nova, la qual cosa que no es va aconseguir, com a conseqüència de l'evolució negativa de la guerra.

En l'etapa final de l'administració municipal republicana, al cap de la qual es trobava Calatayud Colom, el tema educatiu perd rellevància, davant la gravetat de la situació bèl·lica i de la precarietat en la rereguarda. Però amb tot això, va continuar present la petició d'instal·lar una biblioteca popular, fora dels locals de la CNT, probablement com a reflex de la pèrdua de poder polític d'aquesta sindical.

L'Escola de Dibuix va informar de la manca de material i de personal auxiliar. I el Consell informava de la urgència en disposar de diners per a poder pagar els lloguers de la casa dels mestres.

Com a conclusió d'aquest punt, ens agradaria remarcar la intensitat i preocupació constant de les nostres autoritats per aquests temes, tot i la conjuntura tan especial i delicada.

10.4. Col·lectivitzacions i transformacions en les formes de propietat

La guerra i la revolució porten parelles la idea de la col·lectivització de la terra i la municipalització de serveis essencials, així com l'ocupació dels béns abandonats per mitjà de la simple ocupació o confiscació sense actes legals per part de sindicats i partits polítics. Des del Consell Municipal es va intentar respectar la legalitat republicana, una vegada recuperat el poder central, amb el Govern de Largo Caballero primer i Negrín López després. Per a tal fi, el Consell va sol·licitar que l'administrador de propietats de la província nomenara un delegat, per a normalitzar les confiscacions i de forma reiterativa va sol·licitar a la Delegació de finques confiscades suport per poder solucionar els problemes derivats d'aquest procés.

El procés de les col·lectivitzacions de la terra no apareix en els llibres d'actes, encara que si s'anomenen l'Institut de Reforma Agrària, el Comité Agrícola Local i la Junta Qualificadora Local, organismes necessaris per a portar-ho endavant. Així mateix, trobem en les actes notícies sobre l'ocupació de l'església del convent del Rebollet per part de la Col·lectivitat de Treballadors de la Terra, pertanyent a la UGT.

Davant els aldarulls dels primers dies de revolució, Higinio Granell va formar part d'una comissió per investigar el destí de la plata i mobles robats pels "mal llamados revolucionarios i desaprensivos que especulan con géneros de abastecimiento", criticant alhora els que havien ocupat cases, efectes i mobles sense pagar res. Al mateix temps, es va exigir al capità de les forces de l'Exèrcit els articles que tenien en el seu poder i eren de la població. En el mateix ordre de coses, Domingo Escrivá Peiró va demanar esbrinar el destí final dels quilos d'estany obtinguts de la fosa dels orgues de les esglésies assaltades per les turbes, perquè es rumorejava que el gremi de mecànics, al qual pertanyia Granell, havia especulat amb ells.

Els carrabiners van demanar el marbre dels dos altars destrossats de l'església, per a construir un mostrador, però Calatayud Colom va contestar que els temples i l'interior era propietat de l'Estat i el Consell no podia cedir res.

Respecte al tema de la municipalització del servei d'aigua potable, el Consell d'Economia de València sol·licità al consistori seguir els tràmits legals. L'executiu local tractava d'explotar les aigües potables, cedides pel propietari a la UGT i després al Consell Municipal.

Tanmateix, es va barallar la possibilitat de la municipalització dels forns, si els forners no es feien càrrec del subministrament de farina i la venda de pa a preu de taxa.

Respecte a l'ocupació d'habitatges i locals, va ser una pràctica habitual durant el conflicte, especialment els primers temps a causa del caos imperant i després per necessitat d'allotjar els refugiats o prestar altres serveis, com el militar o de correus. Com anècdota direm que la casa destinada a aquest servei va estar legítimament confiscada als seus propietaris, refugiats en zona nacional, però els seus ocupants alegals no volien abandonar-la.

Exemple de les ocupacions va ser la cessió temporal d'una casa al carrer de Sant Carles pel Cos de Carrabiners i la cessió provisional, que va passar a definitiva per part de l'Administració de Propietats de València, de la Casa Coloma i la Casa Capellà Sanchis, pertanyents a desafectes "al règim i desapareguts durant el moviment revolucionari" per a les colònies infantils de xiquets refugiats.

Amb tot això, el conseller-president en funcions, Higinio Granell, va preguntar al governador civil si es podien cobrar lloguers fins que es formalitzaren les confiscacions, alhora que reclamava la devolució de les cases ocupades per a destinar-les a centres d'assistència social, hospitals i colònies escolars, dins de la línia d'atenció al refugiat en ser Oliva una població de rereguarda.

El 24 de març de 1938 es van dur a terme les confiscacions d'habitatges, segons el Decret de 27 de setembre de 1936, i per concloure legalment el procés administratiu, calia remetre el certificat literal de la confiscació a l'administrador de la Propietat de la província. Després de les confiscacions legals, el Consell Municipal va alertar a Governació Civil sobre la venda de finques confiscades i registrades legalment. Fins i tot, en una data tan tardana com l'1 de febrer de 1939, davant la petició de la comandància militar de València de locals buits i ocupats per les forces d'assalt, cossos de l'Exèrcit i carrabiners, el Consell Municipal contesta que no hi ha més locals disponibles.

10.5. Temes bèl·lics i refugiats

La presència de la guerra en el *Llibre d'Actes* va fent-se cada vegada més palesa, en aspectes com la creació d'un hospital de sang en l'asil d'ancians i l'organització d'una comissió per a visitar als ferits de guerra en l'hospital militar de Gandia. També és evident en la petició de la Junta Local de Defensa Passiva d'un local com a Centre d'Instrucció Premilitar, la necessitat de dotar de llum i aigua l'hostal de Vidal, per a guisar el ranxo de la tropa de la 8a Agrupació, o el pagament d'un menjar als soldats en el Bar Nido.

La solidaritat del Consell municipal es fa palés en l'entrega de donatius al Socorro Rojo Internacional, a la Creu Roja i en l'aportació d'un dia del sou

de tots els funcionaris per a la campanya Pro-Hivern. També en la sol·licitud màquines de cosir confiscades per part de l'Agrupació de Dones Antifeixistes, amb la finalitat de confeccionar roba per als defensors "de l'Espanya lleial", en la campanya d'hivern de 1938.

Tanmateix, per ordre del governador civil va nàixer la Comissió de Propaganda, davant l'evolució negativa del conflicte, amb noves mobilitzacions, bombardejos, fam, proximitat dels fronts i desmoralització en general, especialment a partir de desembre de 1937. L'autoritat local va intensificar la propaganda per exaltar els ànims i animar a la lluita i per això necessita una ràdio, un altaveu i instruccions per part del subsecretari de Propaganda.

Però la guerra avançava, i el conseller-president Calatayud Colom va alertar sobre la necessitat de construir refugis, fortificacions i trinxeres en la platja, de vital importància en cas d'invasió o bombardejos aeris o marítims. Granell felicità els consellers que s'incorporaren a les brigades de fortificacions, exemple per als conciutadans. Així mateix, el Consell va aportar carros, peons i materials, malgrat que els veïns entre els quinze i els seixanta-cinc anys, tenien l'obligació de treballar a torns per a construir refugis, amb les seues ferramentes. Es va desestimar la possibilitat de construir un refugi en els soterranis de l'església de Santa Maria i es va habilitar un en la plaça de Sant Roc, i un altre junt al centre d'Izquierda Republicana. Però el Consell alertava de l'existència de refugis improvisats i en males condicions.

La Junta Local de Defensa Passiva estava presidida pel conseller-president i les seues funcions foren incrementar la construcció de refugis, instal·lar sirenes, organitzar brigades de salvament, millorar els serveis de l'autocuba d'aigua i establir llocs de primers auxilis, així com vigilar el compliment de mesures de protecció, com apagar l'enllumenat públic, el qual semblava que no podia ser ràpidament apagat en cas de bombardeig aeri.

Els comitès provincials de Defensa Especial Contra Aeronaus es van regular per decret des de juny de 1937. A la DECA se li demanava que avisara com més prompte millor del pas d'avions enemics, ja que en alguna ocasió no va sonar la sirena malgrat que l'aviació feixista va passar prop de la ciutat. No oblidem que Oliva va ser bombardejada per avions feixistes a la tardor de 1938.

Pel que fa a la crida de reemplaçaments per a la seua instrucció militar, els consellers alerten de la presència d'emboscats feixistes en la ciutat, com per exemple en el batalló de fortificacions número 8. Per tal de resoldre aquest problema, al gener de 1939, ja cap a la fi del conflicte, va haver una assemblea del Front Popular provincial a Gandia sobre el tema.

Per assegurar la incorporació a files, els consellers van proposar el control dels soldats, d'estrangers i de la població que entrava i eixia d'Oliva. Calia evitar la vagància dels ciutadans en hores de treball i demanar la documentació. En el cas dels reclutes que treballaven en la fàbrica de municions, va caldre esbrinar si s'havien d'incorporar o no a files. Al desembre de 1938, la necessitat d'incorporacions al front es tan angoixant que el governador demana la revisió de tots els inútils totals.

A l'abril de 1938, el governador civil va suggerir que el Consell aconseguira les armes que no disposaren de permís perquè foren entregades a la Guàrdia Municipal i Rural. Temps després, a l'agost del mateix any, tots els consellers van demanar llicència d'armes al Front Popular provincial. Aquesta actuació s'explicaria per el decurs negatiu de la guerra, la necessitat de salvaguardar la integritat física i la por dels emboscats.

La interacció del Consell municipal amb la realitat nacional s'evidencia en la proposta de "felicitar el Govern Soviètic pel 20 aniversari de la revolució russa i a l'alcalde de Madrid pel 1r aniversari de la defensa de la ciutat, així com el desig de reconèixer la tasca d'Indalecio Prieto com a Ministre de Defensa i la proposta d'adhesió absoluta al nou Govern d'Espanya en abril de 1938".

Respecte a l'atenció als refugiats, procedents de les províncies de Màlaga, Còrdova, Badajoz i Madrid i fins i tot Castelló, acollits en famílies o en règim col·lectiu, el Consell Municipal va fer un veritable esforç econòmic i logístic. Fins i tot, alguns consellers, com Granell i Escrivá, van acollir xiquets en la seua família.

El govern de Vallecillo va haver de fer front al problema dels refugiats i a la formació de les colònies Infantils, com ara la colònia escolar Flor de Mayo en la Partida Elca, entre altres.

Al mes d'octubre de 1937, el Dr. Alcántara Martínez, representant del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat, va sol·licitar formalment a aquest Consell la creació d'un hospital infantil per als xiquets refugiats. Domingo Escrivá Peiró va ser comissionat per a acudir al Ministeri de Treball i Assistència Social i gestionar el cobrament de diners per a poder atendre els evacuats de guerra, malgrat que alguns d'ells haurien d'incorporar-se a files o treballar. Es va donar preferència per a treballar en la taronja a les dones evacuades, els marits de les quals estaven en el front, s'organitzà una borsa de treball de la UGT i altres camarades refugiats treballaren en el camp en el sindicat de la CNT.

Així mateix, es va demanar a la població una quota econòmica per a assistir-los i com exemple de recaptació extraordinària de fons per part del Consell, els diners la llicència d'un bar de fusta en la platja foren destinats al

fons dels evacuats.

Durant el mandat de Granell s'aprovà el cobrament d'una quota per als refugiats mitjançant un impost sobre els cartons del pa. No totes les famílies d'Oliva acceptaren de bon grat els refugiats, i s'imposà el pagament de quotes especials, ja que el Consell no havia cobrat la totalitat de l'ajuda necessària per part de la delegació d'Assistència Social del Comitè Executiu Popular de València i els refugiats que no van poder ser atesos ací van anar a altres poblacions.

Davant l'arribada de nombrosos evacuats, sent conseller-president Calatayud Colom, fou necessari demanar habitatges als soldats, a les persones que tenien dues cases, així com ocupar les cases abandonades pels desafectes. En algun moment els refugiats protestaren pels allotjaments i des del Consell es va instar que es procuraren llocs dignes i adequats per a dormir, no en pallers.

Tanmateix el Socorro Rojo va repartir materials requisats entre els refugiats i les colònies.

En el menjador de caritat de l'asil d'ancians, van ser atesos refugiats, però des del Consell Municipal es va decidir que un refugiat amb jornal no podia anar al menjador de l'asil, a fi d'evitar la picaresca.

10.6. Altres: abastiment, vida quotidiana i despeses

Finalment, cal ressenyar que dins de l'onada revolucionària de la guerra, durant el mes de juliol de 1937, amb un estat d'ànim col·lectiu optimista i apassionat, es va aprovar el canvi de nom d'alguns carrers de la nostra població: Alcalá Zamora per Karl Marx, Sant Lluís per 6 d'octubre, Puríssima per Lenin, Aviador Franco per Komsomol, Església per Madrid i Sant Vicent per Euzkadi.

Durant el mandat de Granell es va acceptar la proposta de canviar el carrer de Sant Doméec per Socorro Rojo Internacional i el carrer Natzaré per carrer de Noruega, al febrer del 38, com a prova de gratitud davant l'ajuda prestada per aquest país en la constitució de les colònies infantils.

Durant el temps de república i guerra van sorgir altres noms, acords amb els nous temps, com carrer de la Llibertat, Buenaventura Durruti, Pablo Iglesias, Blasco Ibañez, Nakens, 14 d'Abril, Jaca i Galán y Garcia Hernández. En finalitzar la contesa aquests noms van ser substituïts pels originals o per altres més acords amb els nous temps, com fou el cas del carrer de Karl Marx, que va passar a denominar-se Primo de Rivera.

A mesura que avançava la guerra, el problema d'abastiment s'agreujà, a causa de l'augment de la població per la presència dels refugiats, la falta de

mà d'obra per les mobilitzacions, l'aparició del mercat negre, l'acaparament o destrucció de queviures per por de les requisés, les dificultats en els transports i les necessitats d'un país en guerra.

Per a fer front a aquesta situació, durant la presidència accidental de Grannell Garcia s'implanten les cartilles de racionament, controlades pel Consell, tal com s'observa en nombroses referències en les actes:

Sobre las libretas de racionamiento para la carne, se propone que se repartan en el centro de Distribución de la CNT sin importar la ideología.

Al novembre de 1937, la Direcció General d'Abastiments convocarà una reunió a Gandia de totes les comissions d'abastiments de la comarca, les quals passaran a dependre directament de la Direcció General. Aquesta controlarà les cartilles de racionament, el preus de taxa, prohibirà els intercanvis de queviures i fiscalitzarà les existències de menjar per evitar acaparaments. Així mateix, tindrà autoritat per a fer escorcolls i decomissar els productes no declarats. Però les privacions alimentàries persistiran i sorgeix un mercat negre, malgrat els decrets i amenaces governamentals.

La comissió d'abastiments controlarà les collites de dacsa, creïlles, moniatos i cacauet, aliments essencials i proposarà el treball forçós amb confiscació de terres no cultivades "a uso y costumbre de buen labrador" a fi d'augmentar la producció agrària.

Tanmateix, són contínues les referències a problemes amb la farina i els forners, constituïts en Cooperativa d'Arts Blanques, perquè el pa era un article de primera necessitat. La possible municipalització dels forns, que tampoc resolía el problema, entropessava amb l'obstacle de no trobar persones dignes de confiança política per a desenvolupar aqueixa tasca. Quasi al final de la guerra, el moliner fou cridat a files i des del Consell Municipal es va advertir de la importància de nomenar a una persona apta per al càrrec.

El pa era el producte més preocupant per al Consell, ja que la província de València era deficitària en blat i farina i hi havia moltes dificultats per a comprar-lo i, a més a més, era molt car. Segons un testimoni oral, el forner del molí de la Boleda, al camí de la Font, va repartir sacs de farina entre persones de confiança, a pagar en diners bons (tres-centes pessetes) quan s'acabara la guerra.

A l'igual que durant el mandat de Vallecillo, es va produir un aldarull per la manca de distribució de farina; al novembre de 1938 també es van produir desordres públics per la insuficient quantitat de blat entregat a Oliva des del ministeri.

Per ordre del Ministeri d'Agricultura, al juliol de 1938, el Consell Municipal havia de constituir una comissió per a retirar blat a fi d'atendre les necessitats de guerra. Sobre aquest assumpte hi va haver un enfrontament entre els membres, acusant-se de no complir la tasca encomanada pel ministeri, però probablement aquest conflicte amagava disputes internes entre CNT i UGT.

Granell va denunciar l'ús de molins a Piles, Almoines i Oliva, per moldre de manera il·legal blat i així disposar de més quantitat de farina.

Durant el mandat de Calatayud Colom, els problemes d'abastiments de queviures entre la població van augmentar i en les actes municipals són contínues les referències a aquest problema, com la denúncia de venda de peix en mal estat, problemes en el despatx de llet, decomís de verdures i cent quilos d'arròs, que van ser després tornats, queixes sobre abusos en el molí per a moldre dacs, vendes a preu superior al marcat, cues en el racionament de farina i altres productes, així com intents d'augmentar la producció ramadera per poder abastir de carn a la població i la cura en el repartiment de pinsos per al bestiar. Tanmateix, per garantir una correcta distribució dels queviures calia demanar a la Direcció de Transport del Cos de Carrabiners un camió.

Cal destacar el problema que va patir el Consell municipal en la compra de creïlles, ja que van haver de pagar taxes i despeses, abusives i il·legals segons Granell, i patir molts entrebancs, elevant una protesta formal al governador civil i al director general d'Abastiments.

La Comissió d'Abastiments, per la seua rellevància, fou objecte de disputes entre el conseller-president i el conseller d'Abastiments, doncs el governador civil va haver d'imposar l'autoritat del primer edil en assumptes com la venda de sucre a bars. Tanmateix, Granell va proposar que el sucre fóra dispensat als malalts amb recepta signada pels dos metges titulars.

La manca d'aliments era angoixant i a fi d'augmentar la producció agrària, des del Consell municipal es va demanar l'ajuda per a la sembra de l'enginyer agrònom enviat pel governador i es va sol·licitar la devolució del sulfat amònic als propietaris, ja que escasseja l'adob per les dificultats de transport.

Al mateix temps, el conseller de la UGT va proposar que es feren escorcolls en cases particulars de productors d'aliments, però un conseller pertanyent al PC dubtà de la seua legalitat.

Per tal d'atendre als empleats públics del municipi, es va acordar al setembre de 1938 entregar setmanalment racionament de productes dels magatzems d'abastiments.

Resulta com menys curiós, la proposta d'emetre un tiquet individual de tabac "per a evitar alteracions de l'ordre públic". Les cues per a adquirir que-

viures augmentaven la sensació de malestar i desmoralització en la rereguarda i calia evitar tensions socials.

Malgrat la situació de guerra i revolució que es va viure, els llibres d'actes ens mostren aspectes de la vida quotidiana, tals com sol·licituds de permisos i llicències d'obres diverses sobre finestres, portes i desaigües, com el problema dels veïns del carrer del Niño, per a desviar l'aigua de pluja que baixava per la muntanya, o la manca de materials dels veïns del carrer del Barranc per arreglar-se el carrer. També sorprenen les peticions sobre la neteja viària i recollida de gossos abandonats.

Les actes es fan ressò del tancament de les tres sucursals bancàries que hi havia a Oliva abans de la guerra. I les sales de cine protesten pel recàrrec que s'ha de pagar sobre les entrades, que financen les atencions als refugiats.

De l'anàlisi detallat de les actes respecte al tema de despeses, entreveiem que en alguns aspectes no hi ha una distància substancial respecte a l'actualitat. És a dir, el Consell tenia unes preocupacions econòmiques semblants a les actuals, però també constatem unes obligacions econòmiques pròpies del temps de guerra que patien.

Respecte a les primeres, crida l'atenció les contínues demandes d'augment de sou per part dels empleats públics, com a agutzils, guàrdies municipals i rurals, pregoner, brigada urbana de neteja i professors de l'Escola de Música, així com la petició de cobrament d'endarreriments per part del metge, comares, farmacèutic i propietaris de les cases que es van utilitzar com a escoles. Igualment, es concedixen gratificacions econòmiques al conserge del llavador, al mecanògraf, al temporer de secretaria i al mateix secretari, Sr. Baviera, així com es desestima la gratificació sol·licitada per l'aparellador municipal, per considerar el Consell que no havia realitzat cap treball propi de la seua professió en els últims temps.

D'aquestes reclamacions deduïm que les competències del consistori no són les mateixes que en l'actualitat, perquè en 1937 la sanitat era municipal.

Fins i tot, els mateixos consellers i el conseller-president, en algun moment també sol·liciten despeses de representació i de viatges oficials.

Dins del capítol de despeses ordinàries, que permeten inferir les competències municipals, trobem material de gestió administrativa, com ara impresos, segells de correus, tinta, paper carbó, cintes i reparació de màquina d'escriure.

En quasi totes les actes s'aprova el pagament de factures de material elèctric, material de neteja, com a draps, graneres i poals, així com material de drogueria i desinfecció, material de construcció, calç per a pintar, cabassos i

pintura per a escometre les reparacions o obres públiques necessàries en escoles, cementeri, escorxador, carrers, desaigües, séquies, llavador, mercat i poda d'arbres.

També manifesta competència en matèria de salut pública, en fer-se càrrec de l'hospital, amb la compra de teles, medicaments i sabó, entre altres productes. Així com de les despeses derivades de l'abastiment de carn, com la ferramenta del cavall del carro de la carn, la reparació del carro del fem i l'adquisició de verí per a animals.

L'assistència social era igualment responsabilitat del consistori, perquè sovint havia de pagar la conducció de cadàvers, caixes mortuòries, donatius i aliments a asilats i transeünts.

Dins de les despeses ordinàries, cal considerar els pagaments realitzats en concepte de llum elèctrica, telegrams i telèfon. És a dir, Oliva utilitzava per a la seua gestió, els mitjans de comunicació i les fonts d'energia propis de l'època.

Respecte al tema de personal, Vallecillo va nomenar al juny de 1937, després d'un problema polític intern, a tot el personal del Consell Municipal, amb la consideració de "camarades". Crida l'atenció que el barem utilitzat per a contractar dones de la neteja fóra la sindicació a UGT o CNT. En cap moment, possiblement per les anormals circumstàncies de guerra, es va fer cap procediment de concurs o oposició per accedir al lloc de treball. Encara més, les dificultats per trobar personal capacitat i de confiança política eren cada vegada majors. A banda dels treballadors del departament de Manteniment, Obres i Neteja, Cementeri, Escoles, Mercat, Assistència Social, Secretaria i Intervenció, el personal més important van ser els integrants de la Guàrdia Municipal i Rural, pel seu paper en la seguretat pública de la ciutat. De fet, Vallecillo va nomenar en aquests llocs a personal de la seua confiança personal i política.

En funció de les competències municipals, el Consell tenia al seu servei en el Departament de Sanitat a un metge tocòleg, un metge inspector de Sanitat, un odontòleg, dues comares, un practicant, un bidell d'hospital, un farmacèutic titular i un inspector veterinari. Destaca, com a curiós, l'existència d'un encarregat del rellotge i dos pregoners.

11. CONCLUSIÓ

La gestió municipal en temps de guerra fou, sense cap dubte, complicada. I malgrat que els llibres d'actes són freds i formals, podem deduir els diferents estats d'ànim col·lectius en el Consell, passant de l'optimisme i esperança inicial, quan creien que podrien canviar la situació, mitjançant la guerra i la

revolució, a un temps de calma, realisme i responsabilitat davant el caire de la contesa entre 1937 i 1938. Per acabar, a finals de 1938 i principis de 1939, es va dur endavant la tasca municipal amb coratge, resignació i pessimisme, quan el final de la guerra era previsible.

Les masses populars que al juliol de 1789 estaven prenent la Bastilla, segurament no eren conscients que estaven participant en un esdeveniment històric fonamental com fou la Revolució Francesa, molt probablement actuaven moguts per allò que Labrousse anomenà com el “fet econòmic”: les dificultats econòmiques, la precarietat i la fam llança al poble a actuacions que canvien la història. Doncs bé, sense ser la nostra intenció establir cap paral·lelisme, sí que apuntem la possibilitat que aquests homes (Domingo Escrivá, Félix Vallecillo, Higinio Granell, Lorenzo Calatayud, Jaime Garcia i els altres consellers) “simplement” actuaven pensant que la seua obligació era l’administració d’una comunitat, d’un poble com el d’Oliva des de la perspectiva de la legalitat vigent sense imaginar allò que “se’ls venia al damunt”, una dura, cruenta i llarga dictadura que primerament els aniquilaria i segonament els condemnaria a l’oblit.

Cal emmarcar la tasca d’aquests consellers-presidents en el difícil moment que els va tocar viure, per poder valorar en la seua justa mesura el valor del seu treball i dedicació al poble d’Oliva. Amb poca formació, poca experiència de gestió, dins d’un conflicte bèl·lic nacional i amb greus problemes interns, les actes no permeten esbrinar els sentiments i les emocions, les satisfaccions i les dificultats de Domingo, Félix, Higinio, Lorenzo i Jaime.

Aquests homes no eren advocats, ni terratinents, ni enginyers, ni metges ni professors, eren treballadors: cantiner, administratiu, mecànic, llaurador, pintor... però van intentar dur endavant la gestió municipal amb molts entrebancs i mancances, amb il·lusió, esforç i valentia.

BIBLIOGRAFIA

- CASTELLS BOMBOÍ, J. (1996): *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva.
- DDAA (2006): *La guerra civil en la Comunidad Valenciana*, Prensa Valenciana, València.
- DOMÍNGUEZ TORMO, J. i F. PONS MONCHO (1989): *Sant Roc d’Oliva. Apuntes históricos*, Junta pro I Centenario del templo Parroquial de San Roque, Oliva.
- GABARDA CEBELLÁN, V. (2007): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Alfons el Magnànim (edició de 1993), Universitat de València.

- GIRONA I ALBUIXECH, A. (1982): “Comunistas y anarquistas”, dins *L'Espill*, núm. 16, València.
- (1984): *El comité ejecutivo, Guerra y revolución* [Tesi de llicenciatura, 1981].
 - (1985): “La historiografía de la guerra civil en el País Valenciano”, dins *Studia historica. Historia contemporània*, núm. 3, València.
 - (1986): *Guerra i revolució al País Valencià*, Tres i Quatre, València.
- MAINAR CABANES, Eladi (1998): *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*, Universitat de València, València.
- MARTÍNEZ MARÍN, Antonio (1989): *La representatividad municipal española: historia legislativa y régimen vigente*, Universidad de Murcia.
- MORADIELLOS GARCIA, E. (2006): *Negrín*, Península, Barcelona.
- MORELL GREGORI, Joan R. (2011): *Solidaritat a Oliva*, CEIC Alfons el Vell, Ajuntament d'Oliva.
- PRESTON, Paul (2011): *El Holocausto español*, Debate, Barcelona.
- SERRALLONGA I URQUIDI, J. (2007): *El aparato provincial durante la Segunda república. Los Gobernadores Civiles, 1931-1939*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
<<http://hispanianova.rediris.es>> [Consulta: 15 maig de 2012]
- SMYTH, Terence M. (1977): *La CNT al País Valencià 1936-37*, Eliseu Climent, València.

LA SENYALITZACIÓ DELS RECURSOS TURÍSTICS DEL CENTRE HISTÒRIC D'OLIVA: DIVERSIFICACIÓ I COMPLEMENTARIETAT EN ELS PRODUCTES TURÍSTICS

PAU PÉREZ LEDO I GERSÓN BELTRÁN LÓPEZ
Professors universitaris

1. INTRODUCCIÓ

Des del punt de vista del cicle de vida del producte (Butler, 1990), Oliva es troba en la fase de maduresa i des dels poders públics se'n pren consciència, per a dur a terme polítiques de rejuveniment de la destinació.

Oliva és una destinació de sol i platja consolidada a la costa valenciana, però l'estratègia de complementar l'oferta amb nous productes ha dut els governants, des dels anys 90, a accions de valoració del centre històric.

L'objectiu del nostre paper és mostrar ferramentes als investigadors en turisme i als *policy makers* locals i regionals, per a dur a terme polítiques de revaloració de centres històrics des d'un prisma turístic, mostrant una metodologia aplicable a altres casos i ciutats que funcionen com a destinacions de sol i platja.

L'actuació que s'explicita al llarg del document és un bon exemple de col·laboració interadministrativa, ja que col·laboraren les administracions local i autonòmica tot i ser de distints signes polítics i és un bon exemple de política turística participativa que estimula la governabilitat.

En aquest projecte s'ha partit de la base conceptual de tres aspectes bàsics:

- El concepte de turisme, que es defineix com “el turisme comprén les activitats que realitzen les persones durant els seus viatges i estades en llocs distints a l'entorn habitual, per un període de temps consecutiu inferior a un any, amb finalitats d'oci, per negocis i d'altres” (Organització Mundial del Turisme) (OMT, 1994).

- El concepte de geoturisme, que es defineix com “un turisme que sosté o enriqueix el caràcter geogràfic d'un lloc i el seu ambient, patrimoni, estètica, cultura i el benestar dels seus habitants” (Jonathan B. Tourtellot, director del National Geographic for Sustainable Destination).

- El concepte de senyalitzar, que es defineix com “instal·lar i utilitzar senyals en una carretera, carrer, aeroport, via de ferrocarril, etc.” (Gran Diccionari de la Llengua Catalana (IEC).

La pregunta d'investigació bàsica que ens férem abans de dur a terme aquest projecte va ser: ¿Com podem convertir un recurs turístic com és el centre històric d'Oliva en un producte turístic que lligue amb allò que els diferents agents han pactat en l'Estratègia Turística de la Ciutat?

Algunes preguntes d'investigació secundàries que es deriven de la investigació que ara presentem són:

1. Com podem canviar la visió de la població local sobre el centre històric de la ciutat?
2. Com ha afectat els habitants del centre històric la política turística de les dues últimes dècades sobre l'espai urbà que habiten?
3. Com casar aquesta actuació amb la reflexió estratègica del municipi?

2. ANTECEDENTS

Oliva com a espai turístic (Ivars Baidal i Pérez Ledo).

Condicionat pels poderosos veïns turístics, Gandia al nord, Dénia al sud, la implantació territorial de les activitats turístiques fou modesta, local i tardana. En els seus inicis seguí un model tradicional. La ciutat, allunyada dos quilòmetres de la costa i a recés d'un petit turó coronat pel castell de Santa Anna, mai va tenir grau, per la qual cosa va ser la demanda municipal qui va fer construir, a finals dels anys 1950, sobre una espècie de barri de pescadors, llauradors de la zona i exportadors de cítrics per via marítima, un grup de cases de planta baixa al voltant de la platja de Mitjagalta en la rodalia del camí d'Oliva a la Mar.

Amb un poc de retard en comparació amb altres municipis, el procés s'intensificà als anys 70, que es va ocupar la segona línia de la platja de Pau Pi amb cases modestes, però ja de dues alçades. La resta de la ribera de la mar municipal optà per la implantació puntual de càmpings, potser influïts per la demanda turística francesa del moment molt especialitzada en aquest segment de mercat. També per la geomorfologia costanera de marjal amb una disposició de platges obertes, verges i tranquil·les, baixes, arenoses i amb ullals –el Tou o Clotal a la platja de Terranova–, amb una important presència de dunes a mode de restinga, i esquitxades pels rius Bullent i Racons constructors, entre altres, d'aquesta marjal de Pego-Oliva que tanca el municipi pel SE i que fou una tradicional àrea arrossera.

Com succeeix en altres municipis de fort arrelament agrari i de model turístic semblant (Cabanes, Sueca...), el traçat de camins rurals en arribar a la mar ha estructurat el territori residencial i d'oci turístic costaner. El camí d'Oliva, el de l'Aigua Blanca i el de les Canyonades, els dos últims a més donen nom a sengles urbanitzacions, han armat el nucli tradicional i primigeni (Pau Pi) que primer va créixer pegat a la mar i després cap a l'oest.

D'altra part, el camí Vell de Dénia, paral·lel a la costa, serví com a fita oest al complex turístic Oliva Nova Golf (1995), una de les primeres urbanitzacions del país associada directament a camps de golf. Separada de la ribera de la mar per un doble cordó dunar, amb accessos propis des de la carretera N-332 i pràcticament limítrofa amb el riu Molinell que afronta amb Dénia, la Beach & Golf Resort va ser construïda per una empresa de forta implantació residencial turística de la Marina, dissenyada por Severiano Ballesteros, i és un punt clau dels circuits golfístics espanyols.

Entre ambdues unitats turístiques residencials, una integrada (Pau Pi), és a dir, construïda espontàniament on l'oferta va apareixent a mesura que ho requereix la demanda, i una altra clarament integral (Oliva Nova), és a dir, construïda *ex novo*, i on l'oferta planificada precedeix en tot moment a la demanda, apareix la platja de Rabdells i el riuet dels Gorgs, potser la que conserva els millors valors naturals i paisatgístics.

El sanejament mediambiental i la modernització del teixit urbà costaner s'ha resolt amb trams de passejos marítims durs predunars (platja de Pau Pi) i postdunars (Aigua Blanca), encara que també n'hi ha de tous i integrats entre els cordons dunars i les mallades (Aigua Morta) que registren una gestió d'interès tant com les platges alguna de les quals compta amb certificats (UNE-EN ISO 14001) de qualitat.

Coetani del complex fou la declaració com a PN de la marjal de Pego-Oliva (1995, 1.290 ha), un dels ENP més controvertits per la bel·ligerància activa d'alguns col·lectius, a pesar de la importància ecològica (ZEPA, RN 2000...) i cultural. Aquesta marjal, i en general totes les del país, des de la irrupció del fenomen turístic s'han debatut entre els aterraments per a la creació de sòl i el seu manteniment com a zona agrària i d'emmagatzemament i descàrrega d'aigües subterrànies, atenuant els efectes de les inundacions i garantint la qualitat de les aigües. El PN limitat per les serres de Mostalla, del Migdia i Segària, en els vessants de les quals han proliferat una multitud d'urbanitzacions, s'ofereix com un amfiteatre obert a la mar delimitat pels rius del Vedat o Bullent, al nord, i Racons o Molinell, al sud. També en aquests anys noranta, la ciutat sanejà part dels seus centres antics (raval morisc...) habilitant edificis emblemà-

tics per a instal·lacions museístiques, com el Museu de la Il·lustració Gregori Maians, el Museu Etnològic, les cases Tamarit i el Forn Romà, entre altres.

La primera dècada del segle XXI ha vingut marcada pel creixement d'urbanitzacions paral·leles a les platges, amb grans projectes urbanístics com Terranova-Burguera. També s'ha dut a terme la urbanització seguint un model de baixa densitat amb segones residències en les àrees entre la ciutat i la tradicional platja de Pau Pi (Canyades, Bomba, Aigua Blanca). L'explosió de la bombolla immobiliària en l'any 2008 ha deixat alguns espais urbans turístics per completar, al temps que s'ha agreujat el problema del control de la disciplina urbanística.

En els primers compassos del segle XXI, des de l'àmbit municipal s'ha dut a terme una política turística de remodelació i millora d'espais urbans en la platja tradicional (actuacions en l'avinguda del Mar Mediterrani i plaça d'Europa), remodelació i millora de les oficines de turisme de la ciutat (ciutat i platja) i la creació de rutes de senyalització i interpretació dels espais més representatius del centre històric (Projecte Oliva Tranquil·lament).

Però sens dubte, la platja d'Oliva és el referent valencià en càmpings costaners tant en quantitat (set i 5.184 places) com en qualitat (dos de primera categoria), un d'ells veí del petit port esportiu Dársena La Goleta. L'alta capacitat d'adaptació a les tendències del mercat turístic, incrementant serveis i qualitat, i l'aposta de respecte i integració paisatgística i mediambiental, els ha reforçat dins d'aquest segment de demanda de campaments cada vegada més pressionat per l'avanç residencial.

Els objectius de progrés i conservació en les activitats turístiques s'han resolt en un PET(2006) d'objectius relativament convencionals per a un turisme que es denomina de "costa i clima" i que vol per a Oliva "una visió turística que conduïska el municipi a convertir-se en un líder regional en innovació i desenvolupament turístic respectuós amb el medi ambient".

Aquests són els fets més rellevants que justifiquen la implementació d'aquest projecte:

- En el Pla Estratègic d'Oliva ETO 2006-2012 s'ha determinat, com a objectiu principal, arribar a ser una destinació turística líder en innovació i turisme sostenible des de la base de l'autenticitat, la col·laboració i els beneficis públics i privats que comportarà aquest enfocament compartit.

- En el Pla Estratègic Turístic i Cultural de la comarca de la Safor, aprovat recentment, s'ha determinat el impuls del turisme cultural, turisme nàutic i ecoturisme, aquest últim de grans potencialitats turístiques per a Oliva.

- Per a la marca turística paraigua de tota la comarca de la Safor, s'ha agafat com a icona representativa comuna a tot l'espai geogràfic comarcal la taronja.

- En el Pla Estratègic d'Oliva ETO 2006-2012, ha estat fixada com a estratègia turística per a Oliva donar a conèixer la història i l'herència cultural de la ciutat, segons l'inventari de recursos turístics culturals recollit en aquest pla.

- L'Ajuntament d'Oliva, des de la delegació de Turisme, va procedir al gener de l'any 2011, a la senyalització de dos recorreguts turístics, consistent en la instal·lació de seixanta fletxes orientatives per a seguir dos itineraris distints per la vila cristiana i el raval morisc.

- El projecte de les actuacions que ara es plantegen s'ha elaborat a través d'un procés participatiu entre les diferents associacions culturals del municipi i els tècnics municipals responsables de l'àrea de Patrimoni, Museus, Urbanisme i Turisme.

- En la sessió ordinària del Consell Municipal de Turisme, celebrada el 2 de desembre de 2009, s'acordà completar aquests treballs amb la instal·lació de senyals interpretatius sobre els recursos turístics ubicats en els recorreguts descrits.

- En data de 24 de juny del 2011, segons acord plenari, s'ha aprovat el conveni de col·laboració entre l'Agència Valenciana del Turisme i l'Ajuntament d'Oliva per a la senyalització explicativa i indicativa de diversos recursos turístics existents al terme municipal d'Oliva

3. OBJECTIU I METODOLOGIA

L'objecte d'aquest projecte és el “disseny, fabricació, subministrament i col·locació de la senyalització interpretativa dels recursos patrimonials existents en l'àrea de la vila cristiana i en l'àrea del raval morisc, complementades si cal amb altres d'aproximació o indicatives d'altres recursos”.

“Amb aquesta senyalització es pretén donar la major difusió possible sobre el patrimoni històric i cultural d'Oliva. Per tant, la senyalització ha de ser accessible al major nombre de persones possibles i dirigir l'usuari als suports tecnològics existents en l'Ajuntament per a augmentar l'abast de la comunicació sobre el patrimoni d'Oliva”.

Per tant, aquest projecte “planteja la creació de senyals interpretatius per a complementar els dos recorreguts existents en les zones urbanes de la vila cristiana i el raval morisc”, tal com es pot observar en l'exemple que s'ha adjuntat.

Es tindrà en compte en el seu disseny, la flexibilitat respecte al tipus d'informació i àrea d'ubicació en vistes a futures ampliacions.

Els elements instal·lats contindran la imatge institucional de l'Ajuntament d'Oliva (Delegació de Turisme) i el logotip oficial de l'organisme que concedeix la subvenció.

Per a la realització d'aquest projecte, es van tenir en compte quatre fases cronològiques que permeten contextualitzar l'actuació i dotar-la de sentit:

- Planificació: És necessari pensar estratègicament com es vol desenvolupar una destinació.
- Senyalització: Cal executar les actuacions definides en el document de planificació.
- Promoció: S'ha de promoure la destinació perquè es conega.
- Comercialització: Cal fer que aquesta destinació es vengui en els canals existents a l'efecte.

4. PLANIFICACIÓ

Senyalització existent prèviament a l'actuació

a) Senyals indicatius amb informació bàsica d'edificis emblemàtics

Existien un total de sis elements de senyalització sobre recursos patrimonials (torre de la muralla, portal de la muralla, ermita de San Vicent, torre del palau, església de Santa Maria, casa Abadia), els plafons informatius dels quals havien desaparegut en la seua majoria.

b) Informació continguda en plafons tipus OPI

Els OPI existents en plaça d'Alonso i plaça de l'Ajuntament havien de ser retirats del seu emplaçament actual, per a ser substituïts pels tres plafons que s'havien creat d'igual disseny a las taules interpretatives.

c) Senyalització aproximativa al centre històric

Els senyals indicatius del centre històric ubicats en la N-332, adossats sobre habitatges particulars, d'igual disseny a les fletxes de la vila cristiana i el raval morisc, passaven inadvertits i no harmonitzaven amb els senyals urbans de carretera, per la qual cosa necessitaven ser ubicats en un altre lloc.

d) Senyals indicatius dels itineraris: Vila Cristiana i Raval Morisc

La ubicació dels senyals adossats a habitatges particulars s'havien de revisar, ja que alguns no es veien bé.

e) Senyals aproximatius al centre històric

Els senyals aproximatius direccionals existents al centre urbà necessiten ampliar-se i renovar-se, a més d'indicar en llocs estratègics els museus i centre històric. Aquest treball es planteja realitzar-lo en una altra actuació.

4.1. Elements estratègics

Les destinacions ja no competeixen per cost, és necessari aportar altres elements estratègics que aporten valor a la destinació i que permetan diferenciar-la de la resta. En aquest projecte s'ha mostrat especial interès a potenciar aquestes estratègies:

- **Innovació:** Entesa com la creació o modificació d'un producte, i la seua introducció en un mercat. En aquest cas s'ha optat per la utilització dels codis binaris o QR com a element diferenciador. Aquests codis poden ser llegits pels dispositius mòbils d'última generació, mitjançant la càmera fotogràfica d'aquests. A través d'un programa gratuït es realitza un escàner d'aquest codi que es tradueix en informació.

Paral·lelament hem realitzat un bloc, també gratuït mitjançant el sistema *Wordpress*, on s'ha introduït tota la informació del projecte, tant en format de text com en imatges i arxius *pdf* descarregables.

En cada element interpretatiu s'ha posat un codi QR que directament enllaça amb aquest bloc. D'aquesta forma, el turista o visitant pot utilitzar el codi QR com a font d'informació, de forma que es complisquen dos objectius: d'una

part, se li dóna la informació al turista, perquè trie quina informació li interessa i la consumisca quan desitge i, d'una altra, a través del bloc es pot descarregar tota la informació gràfica del projecte, atenent al concepte d'oferir una informació que és pública a qui ho desitge, perquè la utilitze i la compartisca.

- **Sostenibilitat:** el concepte de sostenibilitat, segons la definició clàssica de l'Informe Brundtland de 1987, fa referència a un equilibri en les relacions entre la societat i el medi ambient en què s'insereix. Perquè un projecte siga sostenible hem d'atendre els quatre aspectes relacionats i que s'han tingut en compte en aquest projecte:

- **Eficiència econòmica:** el projecte ha estat finançat gràcies al suport de la Conselleria de Turisme, per la qual cosa no ha sigut una despesa per a l'entitat local.

- **Justícia social:** s'han de tenir en compte tots els actors socials del municipi, tal com s'ha fet, utilitzant eines de participació ciutadana perquè es consideraren tots els punts de vista del projecte, des d'associacions fins a ciutadans, empresaris i administració pública.

- **Conservació mediambiental:** s'han utilitzat materials sostenibles i s'ha buscat una integració dels elements interpretatius en el paisatge urbà del centre històric d'Oliva.

- **Presca de decisions democràtica:** l'Ajuntament, com a institució pública, és l'encarregat de potenciar aquesta actuació, ja que pertany a tots els ciutadans d'Oliva i per això se'ls n'ha fet partícips.

- **Accessibilitat:** el terme accessibilitat s'utilitza com a "disseny per a tots", és a dir, que qualsevol persona, independentment de la seua condició física o psíquica, tinga opció d'accedir a la informació. En aquest sentit s'han tingut en compte dos aspectes:

- a) D'una part la col·locació i la forma dels elements interpretatius, que s'han situat en llocs on puguen ser visionats per tot el públic i amb una altura suficient, com perquè es pugui veure independentment de l'altura del visitant, siga xiquet, adult o vaja en cadira de rodes.

- b) D'altra banda, el disseny de la informació, fent el tipus de lletra el suficientment gran, com perquè pugui ser llegida per persones amb mobilitat reduïda. Igualment s'han utilitzat tres llengües distintes, el castellà, el valencià i l'anglès. Els mateixos codis QR també afavoreixen l'accés a la informació des del mòbil.

- **Qualitat:** És molt important que el treball es realitze amb les màximes garanties de qualitat. Per això, els materials utilitzats han sigut el vinil, el ferro i els metacrilats, tots sota un estricte procés de fabricació amb estàndards de qualitat.

També s'ha apostat perquè cada professional faça el seu treball, de manera que en el procés han treballat professionals en l'elaboració de continguts, fotògrafs, dissenyadors i traductors.

- Responsabilitat: la responsabilitat social és un aspecte cada vegada més valorat. En aquest projecte, l'Ajuntament ha apostat pel desenvolupament endogen: el 95% de la gent que ha treballat al projecte és del mateix municipi d'Oliva o de la comarca i han participat més de quinze professionals distints, professionals autònoms, empreses, associacions, tècnics, etc.
- Qualificació: Avui en dia no és suficient formar-se en una determinada professió, sinó que s'ha de tenir la qualificació adequada. No era objecte d'aquest projecte la formació, però s'han realitzat dues accions amb l'objectiu de formar i informar la població local: dues conferències abans de començar el projecte i una vegada finalitzat s'ha donat una formació específica a més de vuitanta professionals del municipi, sobre què significa el projecte i com posar en valor aquesta senyalització.

4.2. Actors implicats

La governació de destinacions implica la participació de tots els actors socials en el desenvolupament de projectes turístics. En aquest cas, tots han participat de forma transparent:

- Polítics: són aquells que prenen decisions, l'alcalde, a través del regidor de Turisme, és qui ha potenciat l'actuació i l'ha coordinat, ja que l'Ajuntament ha estat el promotor del projecte.

- Tècnics: són els que posen en marxa els projectes des de l'esfera pública; en aquest cas la tècnica de Turisme ha sigut la que ha dirigit els promotors, fent d'intermediària entre el polític i l'empresa adjudicatària.

- Empresaris: són els professionals i empreses que realitzen els projectes; en aquest cas, després d'un concurs públic, l'empresa Geoturismo SLU fou l'encarregada de la realització dels treballs.

Associacions: són ciutadans que s'uneixen al voltant d'un tema comú. A Oliva, les associacions són molt actives i han ajudat en el desenvolupament d'aquest projecte.

Ciutadans: són les persones de fet i de dret que viuen en una comunitat. Els habitants del centre històric han estat en tot moment informats i han sigut partícips del desenvolupament del projecte.

Turistes: aquelles persones que visiten la destinació per més de 24h amb pernoctació; en aquest cas, són els perceptors últims de l'actuació.

5. SENYALITZACIÓ

5.1. Els recursos

S'han seleccionat uns recursos que es troben en el centre històric d'Oliva i tenen suficient importància com per a ser posats en valor a través de la senyalització i interpretació. Aquests recursos s'han organitzat amb dos criteris:

- a) Temporal: atenent a l'origen de l'època comtal d'Oliva o de l'època morisca, ja que açò determina que se situen en un itinerari o en un altre.
- b) Espacial: s'han establert dues àrees en el centre històric, la que es trobava intramurs, que s'ha identificat com la Vila Comtal i la d'extramurs de l'època morisca, el Raval Morisc.

La Vila Comtal

1. Portalet de la Verge Maria.
2. Torre de la Muralla.
3. El Palau dels Centelles.
4. Torre de la Comare.
5. Església de Santa Maria la Major.
6. Carrer de les Moreres.

El Raval morisc

1. Casa Abadia de Sant Roc.
2. Església de Sant Roc.
3. Castell de Santa Anna.
4. Antic cementeri mudèjar.
5. Tossalet del Doix.
6. La trama urbana del Raval d'Oliva.
7. Pou d'Alzina.

Com a element estrella d'aquesta ruta està el castell, ja que és un element patrimonial amb molt de potencial turístic, perquè està ubicat al cor de la ciutat i es pot plantejar des d'allà l'eixida, el pas o l'arribada de molts itineraris, tant culturals com naturals, per a fer senderisme.

5.2. El recorregut

Aquests recursos turístics s'han estructurat al voltant de dos itineraris circulars que basculen entre dos elements clau: la plaça com a lloc d'inici i el castell d'Oliva com a fita d'aquests.

A l'itinerari de LA VILA se l'ha denominat VILA COMTAL, per a ressaltar la presència del palau dels comtes de Centelles. (Hi ha altres viles en altres llocs, però en la Vila d'Oliva hi havia un palau habitat per comtes. Es ressalta ací el caràcter nobiliari de l'espai.)

A l'itinerari del RAVAL se l'ha denominat, a partir d'aquesta actuació, RAVAL MORISC, per a ressaltar que Oliva fou una de les ciutats amb major presència de població morisca i els carrers ho testimonien.

5.3. La senyalització

S'ha buscat un equilibri en la distribució de senyals: dels dos recorreguts ja senyalitzats amb fletxes, de forma que existeix una quantitat idèntica de senyals en els dos itineraris, és a dir, dues taules d'interpretació i quatre plafons de reforç en cadascun.

A més d'això s'han elaborat tres plafons que engloben tota l'actuació i un de benvinguda al municipi.

Les característiques tècniques d'aquesta senyalització són les següents:

Plafons informatius

Plafó informatiu de 260x100 cm amb impressió digital a dues cares, fixat amb dos metacrilats de 5 mm cada un que es posaran en un rail amb dos pals de ferro de 10x10x300 cm. La superfície per a la informació del plafó de 100x180 cm.

Grafisme realitzat mitjançant tècniques de plotejat en vinil d'alta qualitat, amb protecció ultraviolada (uv) i antivandalisme.

Estructura portant de ferro de foneria tractat de 9 cm de diàmetre, i gruix de 3/2,5 mm, amb oxidació controlada per a senyals localitzats en entorn urbà o en carreteres.

Taules d'interpretació

Taula d'interpretació de 90x55 cm, amb impressió digital per a exteriors d'alta qualitat sobre metacrilat de 10 mm, amb safata metàl·lica de suport i tot sustentat en dos pals de ferro de 9 x 130 cm.

Grafisme realitzat mitjançant tècniques de plotejat en vinil d'alta qualitat, amb protecció ultraviolada (uv) i antivandalisme.

Estructura portant de ferro de foneria tractat de 9 cm de diàmetre, i gruix de 3/2,5 mm, amb oxidació controlada per a senyals localitzades en entorn urbà o en carreteres.

Plafons de reforç

Dissenyats per a ser ubicada en els llocs on és necessari reforçar la informació i no perdre el fil conductor de la interpretació del conjunt del patrimoni.

Plafó informatiu de 40x165 cm, amb impressió digital per a exteriors d'alta qualitat sobre metacrilat de 10 mm, amb sabata metàl·lica de suport i tot sustentat en dos pals quadrats de ferro de 6x165 cm. Les mesures de la superfície informativa són de 40x65 cm.

Grafisme realitzat per mitjà de tècniques de plotejat de vinil d'alta qualitat, amb protecció ultraviolada (uv) i antivandalisme.

Estructura portant de ferro de foneria tractat de 6 cm de diàmetre, i gruor de 3/2,5 mm, amb oxidació controlada per a senyals localitzats en entorn urbà o en carreteres.

5.4. La interpretació

5.4.1. Els continguts

Els continguts que s'han posat en la senyalització interpretativa segueixen un discurs cronològic i històric, de manera que cada element pot ser interpretat de forma individual, però igualment se'l pot analitzar en el seu conjunt, en un context històric i espacial. Tots els senyals tenen una frase a l'inici i al final que els donen un nexa d'unió i enllacen els distints recursos al voltant d'aquest discurs.

5.4.2. El disseny

El disseny és molt acurat: s'ha creat una icona a mode de marca del projecte, però que pugui funcionar com a marca del mateix producte turístic. A partir d'aquesta matriu, s'han personalitzat les distintes icones dels itineraris per a donar coherència gràfica i unitat al conjunt.

En els plafons, el primer element que es destaca és el títol o nom del recurs perquè es veja a distància allò que s'interpretarà.

El text s'ha elaborat amb cura, atenent la fàcil lectura, la qualitat de la informació i tres llengües (castellà, valencià i anglés) que permeten que qual-sevol pugui llegir-lo.

Per a les imatges s'han utilitzat fotografies originals que mostren una nitidesa i claredat bàsiques per a entendre el recurs interpretat.

5.4.3. Els materials

Els materials emprats són de primera qualitat i s'ha atés especialment l'acabat. Els plafons de reforç, plafons grans i taules estan fabricats a mida i segons el que s'hi pretén transmetre.

El color marró li dóna aspecte de terra, com és el municipi d'Oliva, el creixement del qual està lligat a la terra.

A més, dóna peu per a utilitzar aquest tipus de senyals en altres actuacions d'espais naturals, perquè en senyalística, segons hem vist, el marró és el color d'espais naturals; d'aquesta forma, s'integra el món urbà i el rural, la cultura i la natura.

El ferro li confereix un aspecte sobri i durador, com abans. Es respecta la tradició, donant pas a la innovació també.

La subjecció al terreny dels elements de senyalització s'ha executat de dues maneres:

1- Mitjançant una sabata amb vareta de ferro i segons les mides que s'especifiquen, només en aquells llocs on siga factible poder perforar el ferm.

2- Per a les ubicacions on no siga possible perforar el terreny per a fer una sabata, s'utilitzarà el tac químic.

Les impressions de tota la senyalística seran en vinils adhesius de la marca 3M o similars d'alta qualitat, en alta resolució (*Full Color*) i amb laminat protector contra inclemències del temps, raigs UVA i grafit. Aquest laminat permet també la neteja i conservació dels senyals.

6. PROMOCIÓ

Per a la promoció d'aquest projecte, s'han realitzat diverses accions de suport, encara que no era l'objecte del projecte, sí que era important destacar-les:

Promoció *offline*:

- Presentació en el Consell de Turisme a més de cinquanta actors de la població.
- Nota de premsa en mitjans, el resultat de la qual ha estat:
 - Aparició en el diari *Las Provincias*.
 - Aparició en diaris digitals, com *Ondanaranja*.
 - Aparició en la *Guia de la Safor*.
- Elaboració d'un fullet tipus tríptic.
- Informació en les dues *Tourist Info* del municipi.

Promoció online:

- Presentació penjada en el canal *slideshare* de l'empresa adjudicatària.
- *Post* en bloc sobre l'element innovador.
- Notícia en *Facebook*.

The image shows a promotional brochure for 'Oliva tranquil·lament' (Oliva, calm and pleasant). The brochure is divided into several sections with text in Catalan, Spanish, and English. It features images of historical buildings, a map of the town, and a QR code. The text describes the town's history, its location, and the services offered by the tourism office. The Valencian Community logo is at the top right, and the Oliva Tourism Office logo is at the bottom right.

Tríptic editat

7. COMERCIALITZACIÓ

A partir d'ací, s'ha de comercialitzar aquests itineraris com un producte turístic del municipi amb dos objectius:

- Didàctic.
- Recreatiu.
- Per a això s'han definit diversos col·lectius de demanda a qui es dirigirà:
- Escolars.
- Estrangers.
- Famílies.
- Turistes de la comarca.

8. CONCLUSIONS

La metodologia de treball mostrada a *Oliva Tranquil·lament* és una eina vàlida per a ser utilitzada en altres destinacions i productes turístics. Aquesta eina pot servir als gestors públics del turisme a nivell local (tècnics i polítics) i pot servir com a exemple de col·laboració interadministrativa molt valuosa, ja que l'administració local i l'autonòmica es van articular de manera exemplar, sense tenir en compte possibles interferències derivades dels diferents signes polítics.

Amb aquest projecte, s'avança en les metodologies d'investigació acció participativa, ja que és fruit d'un pacte social entre diferents agents que participen en la creació de l'espai turístic (societat, empresaris, polítics, medi ambient).

Amb aquest treball, Oliva es situa en el terreny d'Internet 2.0, ja que dedica una part important de la promoció a la reputació on-line de la destinació i a impactar en les xarxes socials.

D'altra banda, correspon als governs municipals que succeixen en el temps a la creació del projecte la responsabilitat d'implementar-lo, donar-li manteniment i continuïtat.

Proposem la implementació d'aquesta metodologia per al desenvolupament sostenible de les destinacions turístiques.

BIBLIOGRAFIA

- AGÈNCIA VALENCIANA DEL TURISME (1998): *Ordenació turística de la Comunitat Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 272 pp.
<www.comunitatvalenciana.org> (actualitzar legislació).
- BUTLER, R. (1980): "The concept of a Tourist Area Cicle of evolution: Implications for managment of resources", dins *Canadian Geographer*, vol. 24, núm. 1, pp. 12-15.
- CAMBRILS CAMARENA, J. C. (2005): *Gandia, destinació turística mediterrània*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 178 pp.
- CHIAS, J. (2004): *El negocio de la felicidad*, Madrid, Pearson Educación SA, 207 pp.
- COOPER, C. i al. (1998): *Tourism. Principles and practice*, Nova York, Addison Wesley Longman Publishing, 530 pp. (2a edició).
- ESTATUT D'AUTONOMIA DE LA COMUNITAT VALENCIANA.

GRUPE DÉVELOPPEMENT (2000): *Modelo de evaluación con indicadores del turismo sostenible*, Le Bourget, Groupe Développement.

GUNN, C. A. (1994): *Tourism Planning: basics, concepts and cases*, Washington, D. C.: Taylor & Francis, 460 pp. (3a edició).

ANNEX: TIPOLOGIES DE SENYALITZACIÓ

Plafons informatius.

Plafons de reforç.

Taula d'Interpretació.

RESUMS / ABSTRACTS

Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)

ABEL SOLER

El molí de la Farina (Beniflà) fou adquirit el 1418 per la mare d'Ausiàs March, senyor de Beniarjó. Ara bé, el casal molinar es trobava dins el comtat d'Oliva i Ausiàs no hi podia exercir la jurisdicció feudal, de manera que el lloc esdevingué un cau de malfactors. L'any 1453, el comte Francesc-Gilabert de Centelles delegà en el cavaller poeta la potestat jurisdiccional sobre el molí i sobre un quadre de terreny al seu voltant de cent vint per seixanta passes, amb certes condicions.

The Farina mill (Beniflà) was acquired in 1418 by Ausiàs March's mother, lord of Beniarjó. However, the mill was located in Oliva county so Ausiàs could not exercise any feudal jurisdiction, therefore the place became a hideout for criminals. In 1453, Earl Francesc-Gilabert de Centelles delegated to the knight poet his jurisdictional authority over the mill and a sixty by one hundred steps surrounding land, under certain conditions.

PARAULES CLAU: Oliva / Comtat / Francesc-Gilabert de Centelles / Ausiàs March / Molí de la Farina / Beniflà.

KEY WORDS: *Oliva / County / Francesc-Gilabert de Centelles / Ausiàs March / Farina mill / Beniflà.*

El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI–XVII) (1a part)

JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Actualment, la llengua catalana es conserva només a la ciutat de l'Alguer, però durant la major part del període en què Sardenya va pertànyer a la Corona d'Aragó (1323-1713), fou utilitzada com a llengua oficial a tota l'illa, coe-

xistent amb el llatí, amb el sard i, a partir del segle XVI, amb el castellà. L'autor analitza el català usat en la documentació que afecta els senyorius feudals que els comtes d'Oliva (i més tard els ducs de Gandia) posseïen a l'illa, i que foren anomenats "Estats d'Oliva". Partint d'una mostra de documents datats en diferents moments dels segles XVI i XVII i en diferents localitats d'aquells senyorius, l'autor estudia les característiques fonològiques, gramaticals i lèxiques, i les interferències del català amb les llengües en contacte, dins del context lingüístic de l'illa. En la segona part de l'article compara aquell antic català (avui desaparegut a quasi tota Sardenya) amb el seu únic representant actual, el dialecte alguerès, amb el qual manté nombrosos trets comuns, però també fortes diferències, degudes a les innovacions produïdes en l'alguerès amb el seu aïllament després de 1720, en què Sardenya passà al domini piemontès i quedà inserida en l'òrbita italiana.

Currently, the Catalan language is only preserved in the city of Alguer, but during most of the period when Sardinia belonged to the Aragon Crown (1323-1713), was used as an official language in the whole island, where coexisted with Latin, Sardinian, and, from the 16th century onwards, with Spanish. The author analyzes the Catalan used in the documents concerning the feudal domains which the Earls of Oliva (and later the Dukes of Gandia) owned in the island, the so-called "States of Oliva". From a sample of documents dated in different moments of the 16th and 17th centuries and in different locations belonging those domains, the author studies the phonological, grammatical and lexical features and the Catalan interferences with other languages, in the linguistic context of the island. In the second part of the article that old Catalan (today almost disappeared all over Sardinia) is compared to its unique current representative, the Alguer dialect, keeping both, many common features and significant differences as well, due to the innovations produced in the Alguer language as a result of its isolation after 1720, when Sardinia became part of Piedmont and was immersed in the Italian sphere of influence.

PARAULES CLAU: Sardenya / Llengua catalana / Llengua catalana a Sardenya / Alguerès / Llengua sarda / Sardismes en el català / Estats d'Oliva a Sardenya / Centelles, comtes d'Oliva / Borja, ducs de Gandia.

KEY WORDS: Sardinia / Catalan language / Catalan language in Sardinia / Alguer language / Sardinian language / Sardinian words in Catalan / States of Oliva in Sardinia / Centelles, Earls of Oliva / Borja, Dukes of Gandia.

L'empremta morisca a la vila d'Oliva després del 1609

JOSEP MAS I MARTÍ I JAUME NOGUERA I MENGUAL

El present article se centra en l'estudi de les condicions de vida dels morisquets que es van instal·lar a Oliva després de la deportació dels seus pares a Orà (1609). Aleshores, aquest col·lectiu formava un sector minoritari dins la població d'Oliva i estava integrat pels descendents d'aquelles famílies de conversos que havien participat en la revolta de Laguar. La derrota morisca va transformar aquests xiquets en un autèntic botí de guerra. Van ser venuts i comprats com a mercaderia. Els veïns benestants de les viles cristianes es van convertir en els seus amos. El curs de llurs vides va acabar depenent, en gran mesura, de la generositat dels seus propietaris i, en aquesta qüestió, les situacions que podem trobar són molt variades. En arribar a l'edat adulta, els morisquets es casen entre ells, tot perpetuant l'endogàmia que havia caracteritzat la societat dels avantpassats, i l'estigma de llur origen els marcarà socialment durant tot el segle XVII.

The current article focuses on the study of the Moriscos' living conditions who settled in Oliva after the deportation of their parents to Oran (1609). Then, this collective was made up by a minority part of the population of Oliva being formed by the descendants of those families of converts who had taken part in Laguar uprising. The defeat of the Moriscos turned these children into real spoils of war. They were bought and sold as merchandise. The well-to-do neighbours of the Christian towns became their owners. Over the course of their lives they ended up depending, to a large extent, on their owners' generosity and, about this, we can find very varied situations. When reaching adulthood, the Moriscos marry among themselves, while perpetuating the endogamy which had characterized their ancestors' society, and the stigma of their origin will mark them socially all over the 17th century.

PARAULES CLAU: Oliva / Morisquets / Segle XVII / Expulsió dels moriscos / Batalla de Laguar / Cognoms moriscos.

KEY WORDS: Oliva / Moriscos / 17th century / Expulsion of the Moriscos / Laguar Uprising / Moriscos surnames.

Del camí Vell de Dénia i les ermites

ANTONIO MESTRE SANCHIS

El present treball analitza un document del segle XVIII que encara es conserva al col·legi del Patriarca de València, en què es parla del tram inicial del camí Vell de Dénia, i més concretament del barri de les Ermites, on antigament estaven emplaçades les ermites de Sant Cristòfol i de la Mare de Déu dels Desemparats, la primera construïda en 1648 i la segona en 1690 i ambdues enderrocades al segle XIX.

The present work analyzes a document from the 18th century which is still preserved at Patriarca College in Valencia, where the initial stretch of the Old Denia Road is mentioned, and more precisely, the Ermites neighbourhood, where the hermitages of Sant Cristòfol and of the Mare de Déu dels Desemparats were formerly located, the first was built in 1648 and the second in 1690 and both were demolished in the 19th century.

PARAULES CLAU: Camí Vell de Dénia / Segle XVIII / Maians / Ermites / Sant Cristòfol / Mare de Déu dels Desemparats.

KEY WORDS: Old Denia Road / 18th century / Maians / Hermitages / Sant Cristòfol / Mare de Déu dels Desemparats.

Casa del Marxucal, lloc de pau

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

El Marxucal és el nom d'una partida rural del terme d'Oliva, però també identifica la muntanya pròxima i la casa que es troba a l'indret, una casa amb unes dimensions notables que conserva a la seua façana i sobre una de les finestres una antiga marca en forma de creu. El present article ofereix la informació recollida per l'autor en diferents arxius, que permet conèixer qüestions com l'ús de la casa des del segle XVIII fins a l'actualitat, la història dels seus propietaris, o els motius de l'existència d'una capella dedicada a Sant Tomàs de Vilanova i construïda en una de les seues dependències. Paral·lelament també informa l'article sobre altres cases habitades a les partides rurals d'Oliva, altres edificacions religioses, o sobre la possible arribada a Oliva durant el segle XVII, com un efecte del repoblament, del cognom Sanchis que duu el primer

propietari documentat de la casa, el sacerdot i organista de l'església de Santa Maria, Francisco Sanchis Franco. A la introducció i l'epíleg l'autor manifesta la seua relació personal amb la casa i explica la raó de les rajoles de ceràmica obrades sobre la façana amb la inscripció *Casa del Marxucal, lloc de pau*, que dóna títol a l'article.

The Marxucal is the name of a rural estate within the Oliva town boundary, but also it names the nearby mountain and the house which is sited there, a house with some remarkable dimensions preserving a very old cross-shaped mark on its façade and on a window. The present article offers the information, collected by the author in different archives, which lets us know some features as the use of the house since the 18th century onwards, the history of its owners, or the reasons for the existence of a chapel dedicated to Sant Tomàs de Vilanova and built in one of its rooms. At the same time the article gives us information about other inhabited houses in the rural estates of Oliva, other religious buildings, or about the possible arrival in Oliva during the 17th century, as an effect of the resettlement, of the surname Sanchis belonging to the first documented owner of the house, the priest and organist of Santa Maria church, Francisco Sanchis Franco. In the introduction and the epilogue the author shows his personal relation with the house and the reason for the pottery bricks on the façade with the inscription Marxucal House, place of peace, which provided the title of the article.

PARAULES CLAU: Oliva / Casa del Marxucal / Segle XVIII / Sant Tomàs de Vilanova / Francisco Sanchis Franco / Santa Maria.

KEY WORDS: Oliva / Marxucal House / 18th century / Sant Tomàs de Vilanova / Francisco Sanchis Franco / Santa Maria.

L'ajuntament en guerra (1936–1939)

EMI GIRAU BORRÁS I JUAN ESCRIVÁ ENGUIX

La dinàmica política de l'Ajuntament d'Oliva durant la Guerra Civil no s'allunya molt del que sabem que passà al bàndol republicà, on la lluita entre les organitzacions sindicals, comités, milícies i els esforços dels governs de Largo Caballero i Negrín per "reconstruir" l'estat i imposar una direcció centralitzada de la guerra i l'activitat econòmica fou constant. L'objectiu del present treball és analitzar aquesta qüestió i altres (organització municipal, vida

quotidiana, impacte de la guerra a la rereguarda...) a la nostra localitat d'Oliva durant les alcaldies de Domingo Escrivá Peiró, Vicente Garcia Vallés, Félix Vallecillo López de Medina, Higinio Granell Garcia i Lorenzo Calatayud Colom.

The dynamic policy of the Oliva Council during the Civil War is not far from what we know it happened on the Republican side, where the fight among the trade unions, committees, militias and the efforts of the governments of Largo Caballero and Negrín "to reconstruct" the country and to impose a centralized management of the war and the economic activity were constant. The aim of the present work is to analyse this question and others (municipal organization, daily life, impact of the war on the rearguard...) in Oliva, our town, during the mayoralties of Domingo Escrivá Peiró, Vicente Garcia Vallés, Félix Vallecillo López de Medina, Higinio Granell Garcia and Lorenzo Calatayud Colom.

PARAULES CLAU: Ajuntament / Guerra Civil / Bàndol republicà / Alcaldes / Domingo Escrivá Peiró / Vicente Garcia Vallés / Félix Vallecillo López de Medina / Higinio Granell Garcia / Lorenzo Calatayud Colom.

KEY WORDS: Council / Civil War / Republican side / Mayors / Domingo Escrivá Peiró / Vicente Garcia Vallés / Félix Vallecillo López de Medina / Higinio Granell Garcia / Lorenzo Calatayud Colom.

La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementaritat en els productes turístics

PAU PÉREZ LEDO I GERSÓN BELTRÁN LÓPEZ

La senyalització turística és un element bàsic en el creixement de les destinacions turístiques. El municipi d'Oliva és una destinació de costa que ha desenvolupat la tipologia de "sol i platja". Però també és un municipi amb molta història i amb un patrimoni cultural i natural molt ric. L'Ajuntament d'Oliva ha realitzat una actuació en el centre històric de la ciutat de senyalització i interpretació turística dels recursos. Però lluny de ser una actuació aïllada, aquest projecte ha esdevingut un exemple de política pública turística tant per les seues característiques com pel procés col·laboratiu que es produeix entre els distints actors socials amb un mateix objectiu: la recuperació i

revitalització del centre històric mitjançant l'atracció de turistes.

Touristic signaling is a basic element in the growth of tourism destinations. Oliva is a seaside village that has developed the touristic type of "sun and beach". It is also a town rich in history and a cultural and natural heritage. The City of Oliva has made a performance at the historic city center of tourist signaling and interpretation of resources. But far from being an isolated action has happened to this project an example of tourism public policy both in design as the collaborative process that occurs between the different social actors with the same goal: the recovery and revitalization of the historic center by attracting tourists.

PARAULES CLAU: Senyalització / Turisme / Innovació / Governació / Destinacions / Sostenibilitat / Accessibilitat / Responsabilitat / Qualitat / Interpretació.

KEY WORDS: Sign / Tourism / Innovation / Governance / Destinations / Sustainability / Accessibility / Accountability / Quality / Interpretation.

ÍNDEXS DELS CABDELLS ANTERIORS

CABDELLS I

- P. E. MULLER, “A la recerca del palau”, p. 21.
- J. SENDRA I MOLIO, “L’abús de poder als feus sards del Comte d’Oliva en un decret del virrei madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)”, p. 29.
- J. CASTELL BOMBOÍ, “Les religioses clarisses i els Borja-Centelles”, p. 41.
- F. GIL PERICÁS, “El sistema beneficial de l’església de Santa Maria la major d’Oliva, del segle XIV al XIX”, p. 51.
- J. SANCHIS COSTA, “L’economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX”, p. 79.
- M. MARTÍ I ASCÓ, “Sobre l’antiga confraria de la Sang d’Oliva”, p. 101.
- A. MESTRE SANCHIS, “*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el Fons documental mayansià”, p. 123.
- E. CASANOVA, “La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)”, p. 129.
- J. F. PI I APARICI, “El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d’Oliva i la vessant social de la mateixa”, p. 153.
- Recull documental, p. 169

CABDELLS II

- J. SANCHIS COSTA, “Moriscos i terratinents. L’origen de les propietats de Santa Maria la major d’Oliva”, p. 15.
- M. MARTÍ I ASCÓ, “Un distingit matrimoni en l’Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda”, p. 47.
- G. TORE, “El feu d’Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l’època del comte-duc d’Olivares”, p. 75.
- G. MURGIA, “El Regne de Sardenya i els feus d’Oliva durant la guerra dels trenta anys (1618-1648)”, p. 85.
- A. MESTRE SANCHIS, “Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans”, p. 91.
- E. CEBRIÁN, “La restauració de la Mare de Déu del Rebollet”, p. 113.
- P. INEBA TAMARIT, “Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet”, p. 127.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “La capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies”, p. 133.
- E. GIL MUÑOZ, “Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster”, p. 151.
- Recull documental, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, “Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV”, p. 11.
- F. CARBONI, “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, p. 29.
- B. ANATRA, “Reflexos de la crisi camarassa en l'estat sard d'Oliva”, p. 61.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII”, p. 71.
- F. PONS FUSTER, “Sobre la peste de Oliva de 1785”, p. 95.
- M. DEL REY, “Les cases del carrer Tamarit en Oliva”, p. 119.
- “Monumentos de Oliva. Carrer de les Moreres”, p. 143.
- F. MESTRE, “Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva”, p. 146.

CABDELLS IV

- V. FELIP SEMPÈRE, “Notes sobre els Centelles al Regne de València i l'inventari del seu Palau d'Oliva”, p.15.
- “Antecedents de la conquesta”, p. 17. “Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada”, p. 27. “Els Centelles, senyors de Nules”, p. 37. “Recull d'imatges”, p. 47. “Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva”, p. 65. “Els Centelles, senyors de Nules, i comtes d'Oliva”, p. 73. “La successió de Pere de Centelles”, p. 93. “L'inventari del Palau d'Oliva”, p. 101. “Apèndix documental”, p. 109.

CABDELLS V

- “2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva”, p. 11.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “La toponímia urbana d'Oliva”, p. 15.
- C. LLOPIS BAUSET, “Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc”, p. 53.
- F. SENDRA BAÑULS, “Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva”, p. 81.
- J. F. PI I APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, p. 105.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d'Història dels Centelles i del Comtat d'Oliva (18 d'abril de 1999)”, p. 167.
- F. FERRER PASTOR (+), “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, p. 171.
- A. ESTEVE BLAY, “Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva”, p. 192.

CABDELLS VI

- I. BUSSA, “La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva”, p. 9.
- F. MESTRE PONS, “Breu estudi de les imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva”, p. 83.

- I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, “Redescobrint la ‘Glòria’ de la Capella del Santíssim Crist de Sant Roc d’Oliva”, p. 97.
- V. C. NAVARRO OLTRA, “Sobre el topònim *Awr.ba* del districte de Dénia islàmica”, p. 115.
- F. PONS MONCHO, amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA, “*Erudició esparsa*. Recull d’articles breus de temàtica local”, p. 133.

CABDELLS VII

- M. HERRANZ, I. MARTÍNEZ, P. PORTA, B. MARTÍ, R. TERCERO i F. GULINO, “La casa del Relloger d’Oliva: projecte de restauració”, p. 9.
- V. GIRAU, V. ESTRUCH, V. MALONDA, C. MIÑANA, J. R. MORELL, P. PEIRÓ, J. SENDRA i V. BARRERES, “Els ‘xiquets de Rússia’ d’Oliva”, p. 69.
- M. ARCOS i MARTÍNEZ, “Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d’Oliva”, p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “Restauració d’una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit”, p. 97.
- J. F. PI i APARICI, “Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l’heràldica”, p. 117.
- E. ORQUÍN LLORCA, “Ressenya de l’Exposició d’Art Religios celebrada a la Cripta de l’església de Santa Maria en maig de 2008”, p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER, amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ, “Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria”, p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (+), “*Erudició esparsa*. Recull d’articles breus de temàtica local”, p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, “L’ermita de Sant Antoni d’Oliva: Projecte de restauració”, p. 7.
- J. SENDRA i MOLIÓ, “Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)”, p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, “¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l’arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Valldigna”, 101.
- J. E. ALONSO i LÓPEZ, “Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer”, p. 127.
- A. FERRANDO MENA, “Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l’Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX”, p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, “La fotografia com a font històrica: la galeria d’alcaldes d’Oliva”, p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, "L'Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l'Ajuntament d'Oliva la declaració de l'any 2010 com a any Ciscar", p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, "El projecte pren forma", p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, "El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció", p. 15.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Arrancada de l'any Ciscar. 27 de març de 2010", p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d'Oliva", p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Concert homenatge de l'Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar", p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, "Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar", p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, "L'Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, "Les Jornades d'Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 57.
- A. ESTEVE BLAY, "Homenatge de l'Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis", p. 65.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Lliurament d'agraïments", p. 79.
- A. ESTEVE BLAY, "Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l'Església a la plaça Raconada de Alonso. 19 de desembre de 2010", p. 81.

**Tots aquests articles els podeu consultar en format pdf a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-12-2012]**